

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: Nemzetközpontú nyelvművelés

Forgács Róbert: A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig

Balázs Géza: A ruhafeliratok szemiotikai-nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről

Kincses Kovács Éva: A feliratos ruhadarabokról

Timár György: Csevej? Csevely!

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése

Büky László: Néhány szókép állapota és története

Hódi Éva: Szarvas Gábor nyelvművelő napok

Horváth Mátyás: Az anyanyelvápolás rendeltetése és tartalmi elemei és szerb tanítási nyelvű általános iskolában

Molnár Csikós László: Az iskolai anyanyelvápolás lehetőségei és korlátai

Hangay Zoltán: Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón

Kiss Jenő: Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában

Zilahy Lajos: Nyelvjárási jelentésváltozások

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ, A. JÁSZÓ ANNA,
KEMÉNY GÁBOR, HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Színház u. 5 – 9. 266 Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : Nemzetközpointú nyelvművelés	1
<i>Forgács Róbert</i> : A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtör- vényig	4
<i>Balázs Géza</i> : A ruhafeliratok szemiotikai-nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről..	14
<i>Kincses Kovács Éva</i> : A felírtos ruhadarabokról	20
<i>Timár György</i> : Csevej? Csevely!	23

Íróink nyelve

<i>Petőfi S. János</i> — <i>Benkes Zsuzsa</i> : Versek kreatív-produktív megközelítése	26
<i>Büky László</i> : Néhány szókép állapota és története	41

Nyelv és iskola

<i>Hódi Éva</i> : Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok	45
<i>Horváth Mátyas</i> : Az anyanyelvűpolás rendeltetése és tartalmi elemei a szerb tanítási nyelvű általános iskolákban	48
<i>Molnár Csikós László</i> : Az iskolai anyanyelvűpolás lehetőségei és korlátai	52
<i>Hangay Zoltán</i> : Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón	55

Nyelvjárásaink

<i>Kiss Jenő</i> : Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában	62
<i>Zilahy Lajos</i> : Nyelvjárási jelentésváltozások	67

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Balázs</i> : Folyamatosság — egyszerség, ismétlődés	79
--	----

MAGYAR NYELVŐR

117. ÉVFOLYAM * 1993. JANUÁR—MÁRCIUS * 1. SZÁM

Nemzetközpontú nyelvművelés

Hogy miért ez a cím, azt olvasóim bizonyára hosszas fejtegetés nélkül is tudják: Lőrincze Lajos *emberközpontú nyelvművelés* kifejezésére, illetve ilyen című cikkére, sőt könyvére rimel, s amit a cím magyarázatául a következőkben röviden előadok, az szándékaim szerint a Lőrincze által kifejtetteknek természetes, szerves folytatása.

Kezdem azzal, hogy emlékeztetőül megemlítem: az *emberközpontú nyelvművelés* kifejezés jelentéstartalmát is magyarázni kellett akkoriban, jó két évtizeddel ezelőtt. Még a mindenki által tisztelt kiváló nyelvész, Bárczi Géza is bírálta, többek között ezt írva róla a Magyar Tudományban:

„Hallottuk igen illetékes helyről, hogy a régi nyelvművelés »nyelvközpontú« volt, a mostani azonban »emberközpontú«, illetőleg az újabb fogalmazás szerint »kommunikációs központú«. E formula nagyon szépen hangzik, de megvallom, bárhogyan forgatom is, nem tudok mögötte elfogadható értelmet találni. A nyelv mindig és mindenkor az embert szolgálja és szolgálta, ember nélkül, társadalom nélkül, melyben a gondolat kicserélésének, az érintkezésnek — a »kommunikációnak«-nak — eszköze, értelmét veszti...” (1971., 609).

Abban tökéletesen igaza volt Bárczi Gézának, hogy a nyelv mindig az embert szolgálta és szolgálja. De — amint ezt Lőrincze kifejtette — ebből aligha következik az, hogy mindenféle nyelvművelés eleve „emberközpontú” is. Jó példa erre az idegen szavak elleni küzdelem kétféle felfogása. A két világháború közti időszaknak ezzel, vagyis az idegen szavakkal kapcsolatos szakirodalmára például határozottan a nyelvközpontúság volt jellemző. Főleg a nyelvre irányult, elsősorban magát a nyelvet féltették az ez ügyben meg- és felszólalók. Szinte fel sem merült az az érv, hogy ezt vagy azt az idegen szót azért kell kerülni, magyarral felváltani, mert a magyarul beszélők nagy része nem érti, félreérti vagy esetleg nem tudja jól kimondani. Az idegen szavak legfőbb vétké az volt, hogy idegenek. Persze, nem fölösleges ez a szempont sem, főleg olyan időszakokban, amikor — mint mostanság — az idegen szavaknak valóságos áradata fenyeget bennünket, de még ilyen kiélezett helyzetben is rokonszenvesebb az az emberközpontú nyelvművelés, amelyik nem minden idegen szót utasít el a nyelvvédelem, a nyelvtisztaság jegyében, hanem külön-külön mérlegre teszi mindegyik idegen elemet, s szükségességük, érthetőségük, hangzásuk stb. vizsgálata alapján egyenként értékeli őket. Persze, hogy kell a nyelvre is figyelni, de a használóra, az emberre is. A kettő nem ugyanaz. Az ilyen vagy olyan központúság nem kizárólagosságot jelent, hanem arányváltozást, súlyponteltolódást, kisebb vagy nagyobb szemléleti különbséget.

Nos, én a következőkben, noha az emberközpontúság elvével tökéletesen egyetérték, egy újabb fogalmat szeretnék bevezetni s egy kissé körüljárni: a nemzetközpon t ú s á g fogalmát. Maga a nemzetközpon t ú szó, bár még nincs szótárazva, korántsem új, sőt napjainkban némi divatja is van. „Én az emberközpontú világban hiszek, nem a nemzetközpon t ú világban” — mondta egyik színművésziünk a televízió híradójában (1992. aug. 24-én), midőn abból az alkalomból nyilatkozott, hogy a Nemzeti Színházhoz került. Szavaiból az érződött, hogy már szinte soknak, túlzónak találja a nemzetre hivatkozást, a nemzetnek minduntalan való emlegetését. Meg kell vallanom, ez a divat nekem sem rokonszenves — ezért is választottam a nemzetközpon t ú szó használatának szemléltetésére épp egy olyan intézetet, amelynek gazdája szintén visolyog egy kissé ettől a szótól —, ám engem akkor, amikor az emberközpontú nyelvművelés helyébe vagy legalábbis mellé a nemzetközpon t ú nyelvművelést állítom, korántsem a kordivathoz igazodás vágya vezérel, hanem a magyar nyelv és a magyar nép mai helyzetének figyelembevétele.

Az imént magyar nép-et emlegettem; szándékosan, hogy tisztázhassak egy terminológiai kérdést. A magyar nép-en nem a magyarországi népet értem, hanem azt az ennél nagyobb emberi közösséget, amelyet a közös nyelv (a magyar), a (részben) közös eredet és a közös hagyományok fűznek össze. Tehát beleérttem ebbe a kategóriába a határainkon kívül élő magyarságot is. Így határozzák meg a nép szó első jelentését értelmező szótáraink, s így használja a szót Deme László is, midőn egy vajdasági újságíró kérdésére válaszolva ezeket mondja: „aki azt mondja rólam, hogy én tagadom a tizenötmillió nemzetet, annak igaza van. Én a tizenötmillió magyar népet ismerem. Népet.” (Magyar Szó, 1991. júl. 20. 11.)

Most tegyük félre egy rövid időre a műszóhasználat kérdését, s vizsgáljuk meg röviden azt, hogy napjainkban helyes-e, jogos-e olyan nyelvművelést hirdetni s végezni, amely nemcsak a magyarországi magyarságra irányul, hanem a határainkon kívül élőkre is figyel, pontosabban szólva — hiszen megint csupán arányeltolódásról lehet szó — jobban figyel, mint eddig. Véleményem szerint igenis helyes, igenis jogos. Sőt hozzáteszem, magyarországi nyelvművelőnek kötelessége tágitani szemhatárát, s figyelmét kiterjeszteni a Magyarországon kívüli magyar nyelvi, nyelvhasználati fejleményekre. Persze nem irányító módon, nem úgy, hogy mi megmondjuk, mi a helyes, s ti ahhoz igazodtok, hanem az együttműködés növelése, egymás segítése formájában; úgy, hogy közösen tárgyaljuk meg a felvetődő nyelvhelyességi, sőt nyelvpolitikai kérdéseket; közös konferenciákat rendezünk; helyesírási, nyelvhelyességi, mesemondó és egyéb versenyeinke n szívesen látjuk a határainkon kívül élő fiatalokat, részvételükhöz lehetőség szerint még támogatást is nyújtva, röviden szólva mindvégig a kölcsönösség jegyében, de a nyelvi, kulturális összetartozás tudatában.

Ezt a kölcsönösséget azért hangsúlyozom annyira, mert akadnak, akik úgy vélik, hogy a határainkon túli magyarság anyanyelvi problémáit csakis maguknak a határokon túl élő magyaroknak kell megoldaniuk, különben az a helyzet állna elő, hogy a magyarországi standard lesz a mérce, s a kinti magyaroknak ahhoz kell igazodnia. Jól szemlélteti ezt a nézetet Tolcsvai Nagy Gábornak „A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben” című tanulmánya (Régió, 1991. 3. 166—73), amelyben a szerző így summázza mondanivalóját: „Összefoglalásul: a határon túli magyarság régiókénti nyelvi tudatát saját hagyományai alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem

jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválasztást, csupán az egészséges önállóságot.” Ez az idézet — s még inkább az egész tanulmány — két dolgot sugall. Egyrészt azt, hogy óvakodni kell bármilyen nyelvi értékítéletnek a határokon túli magyarságra való ráerőszakolásától, az ahhoz való alkalmazkodás elvárásától. Ebben igaza van a szerzőnek. Másrészt azt sugallja, hogy ne is figyeljünk egymásra, se mi rájuk, se ők miránk, mert ez menthetetlenül a határon kívüli magyarság önállóságának feladásával jár. Ennek a mondanónak a jegyében Tolcsvai Nagy mindjárt meg is bírál egy vajdasági és egy szlovákiai magyar nyelvművelőt, amiért túlságosan is figyelnek a magyar köznyelvre, túlságosan is mércének tekintik. Nos, megvallom, én inkább Tolcsvai Nagynak bizonyára jó szándékú, de eltúlzott álláspontját érzem bírálandónak, még saját elvei szerint is. Mert ugyan milyen joggal írhatja elő bárki is itt, Magyarországon egy határainkon túl élő magyar nyelvésznek, hogy régiója nyelvi önállóságáról s egészében nyelvi állapotáról mi legyen a véleménye? Én nemigen kedvelem a vitatkozást, inkább azt szoktam keresni, amiben egyetérthetünk, de ennek a nézetnek a veszélyeire legalább egy-két mondatban, úgy érzem, fel kellett hívnom a figyelmet.

Ezek után térjünk vissza ismét a terminológiai kérdésekhez, nevezetesen ahhoz, hogy ha *nemzetközpontú* nyelvművelésen az olyanfajta nyelvapoló tevékenységet, azaz a nyelvművelésnek olyan irányú tágítását, szélesítését értem, hogy az eddiginél jobban, szervezettebben beletartozzék a határainkon kívüli magyarság nyelvének, nyelvhasználatának problematikája, akkor ezt miért nem *népközpontú* nyelvművelésnek nevezem. Azért nem, mert ez a megjelölés a *nép* szó számos egyéb jelentésének beszűrődése miatt félreértésekre vezetne, vezethetne. Akadna, aki parasztságcentríkusságot, és lenne, aki az utca nyelvére irányulást olvasna, hallana ki belőle. Ezzel szemben a *nemzet* szó a rendszerváltás egy-két éve óta mindinkább s mind általánosabban a közös eredetű, közös nyelvű és közös gyökerekre visszanyúló kultúrájú, de államszervezetük és gazdasági életük tekintetében nem feltétlenül összetartozó közösségek megjelölésére használatos, olyannyira, hogy Bodor Páltól Tom Lantosig és Csoóri Sándortól Tőkés Lászlóig napjainknak szinte minden jeles közéleti személyisége ilyen értelemben él vele. E helyütt talán elegendő lesz, ha csupán két történész véleményét idézem. Glatz Ferenc így ír: „A nemzetfogalom eddigi értelmezéséből fokozatosan száműzni kell a gazdasági (nemzetgazdasági) és az állami (nemzetállami) alapelveket. A nemzet elsősorban k u l t ú r n e m z e t, nyelvi, hagyománybeli azonosságú emberek közössége” (Népszabadság 1992. aug. 19. 18). Salamon Konrád pedig: „E kialakuló új helyzetnek megfelelően kell újrafogalmazni nemzeti céljainkat és újraalkotni a magyar nemzettudatot, mégpedig az államnemzeteszmé idejétmúlttá válásának következtében a szellemi-lelki nemzeteszmé alapján” (Új Magyarország 1992. aug. 28. 9). Ezért én, számolva ezzel a változással, nem t i z e n ö t m i l l i ó s n é p-ről szólnék, mint Deme László tette az idézett nyilatkozatrészletben, hanem t i z e n ö t m i l l i ó s n e m z e t-ről. És természetesen nem azért, mert Antall József miniszterelnök egyik kijelentése nyomán divattá vált a tizenötmillió magyar emlegetése, hanem mert nyelvművelő számára, mint kifejtettem, nézetem szerint itt nincs, nem lehetséges alternatíva. Ennek igazolásául, íme, egy részlet egy munkássága legnagyobb részében nem is a magyar nyelvvel foglalkozó nyelvésznek, Fülei-Szántó Endrének még jóval a rendszerváltás előtt írott cikkéből: „A *genus proximum*, a valamennyi fogalmi változatot egyesítő terminus a *nyelvművelés*. A »fenntartás, az ápolás, a megőrzés« ugyanúgy ebbe a

főfogalomba tartozik, mint a »nyelvjavítás, nyelvgazdagítás és a nyelvterjesztés« valóságos társadalmi munkálatai. Tizenöt millió magyar nyelvi életében, beszédművelésében tehát valamennyi nyelvművelési változat él és érvényben van, csak éppen helye, országa, időpontja válogatja, hol, mikor, melyik a domináns» (Magyar Nyelvőr 111 [1987.]: 131–2).

Ehhez csak annyit teszek hozzá, Plautus nyomán: sapienti sat.

Grétsy László

A magyar nyelv ügye a nyelvújítás korától az 1844-es nyelvtörvényig

1. Dolgozatom tárgya körülbelül ötven évet ölel fel a magyar történelemből; azt a korszakot, amelyben a magyar felvilágosodás közegében elinduló nyelvi mozgalomból egy nyelvújító kulturális program alakul ki, amely elvezet a magyar nyelv hivatalossá tételéhez. A magyar nyelv ügye ugyanis fokozatosan válik a nemzeti öntudatra ébredés fontos részévé, a reformkori politikai küzdelmek egyik elemévé. A folyamatot végigtekintve jól látható, hogy kezdetben a német nyelv hegemoniája ellen fellépő, elsősorban a köznemesi írók köréből kiinduló nyelvi mozgalom mint válik fokozatosan politikai mozgalommá a Habsburg Birodalommal szembeni függetlenségi küzdelem során. Ennek a folyamatnak a betetőzése — az 1844-es nyelvtörvény megszületése — viszont egy újabb láncreakciót indított el, hiszen a Magyarország területén élő nemzetségek éppen a magyar nyelv uralkodóvá tételét sérelmezik, s ez is hozzájárul az ő nemzeti öntudatra ébredésükhöz.

Hiszen nem szabad elfelejtenünk, hogy ebben a korszakban Magyarország tízmillió körüli lakosának kevesebb mint a fele a közigazgatásilag ekkor külön álló Erdélynek 28%-a volt magyar anyanyelvű, a magyar koronához tartozó Horvátországnak kevesebb, mint fél százalékáa. A magyar reformmozgalomnak az a követelése tehát, amely a középkori latin nyelv helyébe — a kor igényeinek megfelelően — saját anyanyelvét akarta állítani, előbb-utóbb szükségszerűen bele kellett tüköznie a magyar korona nagyszámú nem magyar alattvalójának érdekeibe.

2. Az európai nyelvújítás

A nemzeti nyelvek felemelkedése Európában hosszú és általános folyamat volt. A nyugati kereszténységhez tartozó feudális országok közös igazgatási és egyházi nyelve, a latin mellett már a középkortól kezdve írott formában is felbukkantak a különböző anyanyelvek, amelyek azután elérték az irodalmi nyelv szintjét, kezdetben a vallásos, majd a világi szépirodalomban. Később a hivatalos közéletben, a politikában, a jogban, végül pedig a tudományokban is teret hódított a nemzeti nyelv, párhuzamosan a latinnal. Ilyenkor általában a latin változat volt az eredeti, amely a hivatalos igényeket szolgáltatta, az anyanyelvi változat pedig a szélesebb közönségnek tolmácsolta az eredeti szöveget.

A gazdasági, technikai fejlődés során a latin nyelvnek olyan fogalmak, tárgyak jelölésére kellett képessé válnia, amelyeket az antik világ nyelve nem ismerhetett, így fokozatosan a rugalmasabb anyanyelvek kerültek előtérbe. Azt, hogy egy országban a különböző nyelvjárások közül melyik vált az egységes irodalmi nyelv alapjává, az adott ország gazdasági, politikai, kulturális súlypontja határozta meg.

Az angol nyelv, amely több évszázadon keresztül szinte paraszti dialektusnak minősült az egyház latinja mellett, Chaucer és Wycliffe szövegein át emelkedett shakespeare-i színvonalra. A XV. századi Angliában még több dialektust használtak. A XVI. századi nyelv fő alapja a délkeleti Midland nyelvjárás londoni változata lett. A XVII. században a tanult emberektől már egységes írásmódot követeltek.

Franciaországban az anyanyelvű irodalom kezdetei már a középkorban felbukkantak, és a latin kezdett visszahúzódní. A XVI–XVII. század folyamán a francia nyelv a közigazgatás, a jogalkotás és a diplomácia nyelve lett. Itt Párizs környéke, az Ile-de-France, Champagne játszotta a fő szerepet, hiszen itt volt a gazdasági, társadalmi és kulturális központ is. Nagy szerep jutott a klasszicizmus nemzeti irodalmának, de azoknak a nyelvsszabályozóknak is, akik fontos munkát végeztek a nyelvi normák kidolgozása terén. A XVII. század végére a francia akadémia kezdeményezésére végbement a francia nyelv egységes lexikográfiai rendszerezése. Az akadémiához és az udvarhoz közelebb álló puristák (Vaugelas, Richelet), illetve az élőnyelvet jobban szem előtt tartó neológusok (Furetière) már a „hajlékony stabilitás” szintjére eljutott, egységes nyelv továbbfejlesztésének módjain vitáztak. A francia filozófusoknak és íróknak a felvilágosodás ideológiai harcaiban már egy kitűnő, hajlékony és gazdag irodalmi nyelv állt rendelkezésükre.

A német irodalmi és köznyelv alapjai a császári kancelláriák használatában rakódtak le, majd Luther bibliafordításán keresztül váltak széles körben általánossá. A német nyelvújítás kezdő szakasza — Leibniz és Thomasius programjával — a XVII. század végén a felvilágosodás korának hajnalán indult. Az 1770-es évekre a megújított német nyelv már Goethe és Schiller kifejező eszköze lett.

Más volt a helyzet Kelet-Európában: itt a felvilágosodás felzárkózási feladataihoz az új nemzeti irodalmi nyelvek kialakítása, a nyelvújítás is hozzátartozott. Sőt központi helyre került, részint mint alapvető, részint mint olyan feladat, amely bonyolult politikai és társadalmi változások nélkül is megoldható.

3. A magyar nyelvújítás korszaka

A magyar nyelvújítás tehát nem elszigetelt jelenség, hanem ennek az európai történeti folyamatnak egy láncszeme. A XVIII. század utolsó negyedére értek meg a feltételei annak, hogy Magyarországon — a cseh nyelvújítással párhuzamosan — kibontakozzon ez a mozgalom. A helyzetet Kelet-Európában, a Habsburg Birodalom államaiban bonyolította az is, hogy ezek az országok korábban elvesztették nemzeti önállóságukat, s így a nyelvújítás ügye egyre inkább politikai jelentőségűvé is vált.

A nyelvújítás Magyarországon is a feudalizmuson belül ment végbe, csak később, mint Nyugat-Európában. A magyar nyelvnek azonban egyfajta „lenézéssel” is meg kellett küzdenie a német nyelv részéről, s így ezzel szemben, annak mintájára próbált felemelkedni. Ez a fejlesztési program nálunk is a felvilágosodás jegyében született meg.

3.1. Ennek a mozgalomnak a fellendüléséhez jelentősen hozzájárult II. József 1784 májusi nyelvrendelete, mellyel a németet tette hivatalossá Magyarországon. Lényege az volt, hogy az év november elsejétől a kormánysszékek, egy évi haladékkal pedig a megyei és városi hatóságok kötelesek bevezetni a német nyelvű ügyintézt. Az oktatás németre való áttérésére három

évet szánt. A német nyelvismeretet a közhivatali és tanári állások megszerzésének feltételévé tette. Ezek a rendelkezések valójában nem a magyarság ellen irányultak, céljuk a birodalom egységesítése és központosítása volt, illetve a holt latin nyelv felváltása a némettel.

A magyar kancellária tiltakozására válaszul a császár azt hangsúlyozta, hogy nem akarja a magyar nyelvet teljesen mellőzni, csak azt, hogy a közügyekben a német lépjen a latin helyébe, s az ifjúság is ezt tanulja meg helyette. II. József a rendelet kiadása előtt megkérdezte a kancelláriát, hogy alkalmas-e a magyar nyelv a hivatalos nyelv szerepére: a válasz az volt, hogy nem. A rendelet megjelenése után a megyék sorban tiltakozó feliratokat jelentettek meg. Elgondolkodtató, hogy a legjobban nem is a tiszta magyar nyelvű dunántúli, alföldi megyék tiltakoztak, hanem főleg a felvidékiek (ahol a jobbágyság zöme nem magyar anyanyelvű volt), akik majd 27 évvel később a magyar nyelvű hivatali ügyintézés ellen küzdenek.

A rendelet végrehajtása — különösen az iskolákban — elsősorban az elegendő németül tudó tanszemélyzet hiányában leküzdhetetlen akadályokba ütközött. A császár a tanároktól nyilatkozatot követelt: vállalják-e a németül való tanítást. Egyharmaduk inkább kész volt lemondani állásáról, ami persze az egész középiskolai oktatás összeomlását jelentette volna, s ezért az egyes posztokban haladékat adott. Így a német nyelv elterjesztése s egyeduralkodó biztosítása az iskoláztatásban, az uralkodó haláláig kevés eredménnyel járt.

3.2. A nyelvrendelet — amelyet egyébként a császár halálos ágyán szintén visszavont — II. József több más rendeletével együtt sértette a magyar nemzeti erztést, s mindenképpen siettette a nemzet öntudatra ébredését. Már az 1790-es években előtérbe került a nyelv pallérozásának igénye, amely csak a használattal valósítható meg. Ezt a célt szolgálta az 1791. évi XVI. törvénycikk, amely a magyar nyelvet rendkívüli tárgyá tette minden fő- és középiskolában, az 1792. VII. törvénycikk pedig ugyanezt rendes tantárggyá emelte, Horvátországban pedig rendkívülinek hagyta meg.

Az 1802-es országgyűlés felirata még hagyományos rendi szempontok alapján kívánja az „anyanyelvvél való közönséges élést”, s célként az államélet minden területén való alkalmazását jelöli meg. Az 1805. IV. törvénycikk — a harmadik nyelvtörvény — is csak a nyelvhasználat körét határozza meg: az országgyűlés feliratai hasábosan latin és magyar nyelvűek legyenek, a kancelláriához és a helytartótanácshoz magyarul is lehessen írni, és a helytartótanács magyar beadványra magyarul válaszoljon. Mindezek ebben a korban minimális követelmények voltak. Hogy csak idáig sikerült eljutni, az jól tükrözi a nemesi ellenállás erejét.

Az 1807-es országgyűlés a nyelvhasználatot az iskolákban akarja megalapozni: tíz év múlva középiskolába csak magyarul tudókat lehessen felvenni, a papok kinevezésénél a magyar nyelv ismerete előnyt jelentsen, legyen magyar nyelvű tanítóképzés; a megyék és városok közigazgatása végre magyar legyen. A bécsi udvar abszolutista politikája ezeket elutasítja.

3.3. A legtovább talán az 1811–12. évi országgyűlésen mentek el a rendek, megkísérelték a nemzeti nyelv ügyét előmozdítani. Megpróbálták elérni, hogy a helytartótanácsnál a belső nyelv három év múlva a magyar legyen, a törvényhatóságok leveleit és jegyzőkönyveit magyarul írják, a törvények kétnyelvűek legyenek, de a latin maradjon az eredeti, az iskolák felmenő rendszerben magyar nyelvűek legyenek, a papok tudjanak magyarul is, a pesti színházban magyar nyelvű előadásokat is tartsanak. Az országgyűlés

végén a királyi válasz úgy szólt, hogy a nyelv ügyében további törvénycikk hozását nem látja szükségesnek.

Ezen az országgyűlésen kiéleződött az ellentét a magyar nemesség és Bécs között. A napóleoni háborúk, a súlyos pénzügyi helyzet elégedetlenséget okozott a nemesek körében. I. Ferenc császár pedig 15 évig nem hívta össze a magyar rendi országgyűlést, és ettől kezdve abszolutista módon kormányzott.

A nyelv ügye tulajdonképpen ebben maradt 1827-ig. A központi hivatalok latinul működtek, a törvényszékek latinul hoztak ítéletet, az egész közép- és felsőoktatás nyelve a latin maradt.

3.4. A magyar nyelv kérdését ebben az időben az éppen tetőpontjára jutott nyelvújítási harc tartja életben, s ad neki politikai jelentőséget is. Érdeemes ennek történetét röviden áttekinteni.

A magyar nyelv a nemzetté válás, a függetlenség kérdésén túl fontossá vált azért is, mert XVIII. századi állapotában nem volt alkalmas arra, hogy a technika, a tudomány, a kultúra új jelenségeit magába foglalja. Ez a fejlesztési program a XVIII. század végére a felvilágosodás szellemében alakult ki. Az új programot a nemesi felvilágosodás úttörője, Bessenyei György alkotta meg. Abból indult ki, hogy a vezető európai nyelvek is alulról emelkedtek magasra, nyilvánvaló tehát, hogy „soha a földnek golyóbisán egy nemzet sem tehetette addig magáévá a bölcsességet, mélységet, valameddig a tudományokat a maga anyanyelvébe bé nem húzta. Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem.”¹ Magyarság című röpiratában bebizonyította, hogy a magyar nyelv is alkalmas a fejlesztésre. Elismeréssel ír a latin nyelvről, de már felismeri, hogy fölösleges hivatalos nyelvként használni, hiszen a törvényeket is lehetne magyarul fogalmazni: „Míg az ország törvénye deákul van s míg azon a nyelven szerepelnek, ítélnék, addig sem idegen, sem magyar nyelvet nem fog tudni a magyar nemzet.”²

Az 1781-ben írt Jámbor szándék című röpiratában ő tesz először javaslatot egy Tudós Magyar Társaság felállítására, éppen a nyelvi reform keresztülvitele céljából.

Nagy szerepe van a nyelvújításban a magyar nyelvű sajtónak is, mely Magyar Hírmondó néven indult Pozsonyban 1780-ban Rát Mátyás szerkesztésében. Programjában így fogalmaz: „óhajtásom az, hogy idegen szókat, kivált azokat, amelyeket magyarnak nehéz kimondani, ha szinte közbeszédben élnek is vélek, írásban távoztatni igyekezzünk. Más különben óhatatlan lészen nyelvünknek másokkal való elegyedése és végső romlása.”³

A nekilendülő nyelvújítási mozgalomnak a Martinovics-féle összeesküvés bukása vetett ideiglenesen véget, miután annak élharcosait: Kazinczyt, Batsányit börtönbe vetették, s a többi író is elhallgattatták. Ezekben az években a konzervatívok uralták a nyelvet, akiknek egyik bástyája Debrecen volt. Itt jelent meg ugyanis 1795-ben az ortológusok egyik alapműve a Debreceni Grammatika, melynek szerkesztői Révai Miklós és Verseghy Ferenc voltak. Ez a mű a nyelvet befejezett egésznek tekinti, amelyen változtatni nem szabad.

A börtönből 1801-ben szabaduló Kazinczy egyik első tevékenysége volt. szembeszállni ennek a műnek a szellemével. Gondolatait így összegzi: „A tudománybeli csatáknak meg van a magok haszna; a dolog jobban kiörlődik . . . az

¹ Bessenyei György: A Holmi 1779. (Bessenyei György válogatott művei. Bp., 1987.)397.

² Bessenyei György: Magyarság 1778, (uott 588).

³ Magyar Hírmondó 1782. 275.

igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyer az igazság ha ugyan igazság.”⁴

A harcot tehát Kazinczyék indították el; a neológusok támadásba lendültek. Kazinczy 1811-ben jelenteti meg *Tövises és virágok* című epigrammagyűjteményét, melyben éles támadást indít az ortológusok ellen. Az ellentábor támadása sem várat magára sokáig: 1813-ban jelentetik meg *Mondolat* című gúnyiratukat, melyben pellengérre állítják a nyelvújítók szófacsarásait. Hatása példátlan volt; soha irodalmi termék nem keltette még így föl a közérdeklődést. A válasz nem késett sokáig, Kazinczy tanítványai és barátai: Szemere Pál és Kölcsy Ferenc 1815-ben megjelentetik *Felelet a Mondolatra* című röpiratukat.

A vita tudományos szintre akkor jut, amikor 1817-ben megjelenik a *Tudományos Gyűjtemény* című folyóirat, melyben pártatlanul akarnak helyet adni mindkét fél véleményének. Kazinczy álláspontja is egyre inkább a szélsőségektől mentes nyelvújítás felé közelít. Végül is 1819-ben látta elérkezettnek az időt a vita lezárására: kiadja az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányát, melyben mindkét fél hibáit elismerve és érdemeiket méltatva kompromisszumot köt.

A nyelvújítási harcnak nagy érdeme, hogy felkeltette az érdeklődést a magyar nyelv iránt, s alkalmassá tette arra, hogy a technika és a tudomány forradalmi újításait befogadhassa. Az ekkor született körülbelül tízezer szó napjainkig hatóan gazdagította nyelvünket.

4. Reformkori küzdelmek az anyanyelv törvénybe iktatásáért

A változások 1825-re érnek be, tulajdonképpen ekkor lép ki szűk kereteiből a nyelvi mozgalom a politika színpadára. Ebben része van az ekkor megjelent *Zalán futása* című Vörösmarty eposznak is, amelyben a költő már a megújított nyelvet használja, s amelyből a politikusok most már romantikus lelkesedéstől áthatva merítették erőt, hogy a magyar nyelvet „megvetett” állapotából kiemeljék.

4.1. Fordulatot az 1825–27-es országgyűlés hozott. Ekkor már a hivatalos politika egyik fő kérdésévé válik az anyanyelv ügye. A megyék a követeket olyan utasítással látták el, hogy a közigazgatásban a latin helyett a magyar legyen a hivatalos, a törvények a magyar mellett latinul is jelenjenek meg, a katonai hatóságok fogadjanak el magyar nyelvű beadványokat is. 1829-től kezdve az alsó elemi osztálytól évenként és osztályonként a magyar már ne csak egy tantárgy, hanem a tanítás hivatalos nyelve is legyen. Ezeket a felterjesztéseket a király — mint ahogy 1811-ben, most is — elutasította. De a sokáig elfojtott nemzeti érzéseket már nem lehetett tovább visszafogni. E rendi bizottság báró Szepessy Ignác tudós erdélyi püspök vezetésével a nyelv propagálásának módszerét írja össze, magyar nyelvtant akar szétosztani, és jutalmakat kíván kitűzni a magyar nyelv terjesztőinek.

Ezen az országgyűlésen zajlik le a magyar kultúra legszebb pillanata is: 1825. november 3-án a kerületi ülésen Felsőbüki Nagy Pál lelkesítő hatású beszéde nyomán a fiatal huszárkapitány, gróf Széchenyi István egy évi jövendelmét ajánlotta föl Bessenyei György és Révai Miklós immár fél évszázada húzódozó tervének, egy magyar tudós akadémiának létrehozására. Széchenyi

⁴ Kazinczy Ferenc levele Révaihoz, 1806. Levelek III. 373.

rövid beszédében így szól: „Nekem itt szavam nincs. Nem vagyok tagja a követek házának. De birtokos vagyok, és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejtse, mely avval segítse elő honosainknak magyar neveltetését, jószágomnak egy évi jövedelmét feláldozom reá.”⁵ Széchenyi példáját követte még gróf Andrássy György, gróf Károlyi György, Vay Ábrahám és mások. Még ezen az országgyűlésen 250 ezer ezüst forint gyűlt össze az intézet felállítására.

4.2. Érdemes egy rövid időre elidőzni Széchenyi fellépésénél, illetve a magyar nyelv fejlesztéséért végzett tevékenységénél, mert tettei és gondolatai ebben a kérdésben is rendkívül figyelemreméltóak. A magyar nyelv ügye ugyanis Széchenyi politikai és művelődéspolitikai eszmerendszerének szerves része.

Sokszor rámutat arra a történelmi szerepre, amelyet a magyar nyelv a múltban is betöltött a nemzet megmaradásában: anyanyelvünk „tartá fen eddig létünket; 's azon nagy csuda, mellyen olly sokan bámulnak, hogy a 'Magyar annyi tenger viszontagság közt nem olvadt még össze más nemzetekkel, nem egyéb mint legtermészetesb következése nyelve erejének, mellyet idegen halandó elgázolni nem képes.”⁶ A Világ című művében egyébként külön fejezetet szentel a magyar nyelvnek. Szükségesnek tartja a nyelv fejlesztését, egyben a magyar nyelv elterjesztésének veszélyeire is felhívja a figyelmet. A közigazgatás magyar nyelvhasználatánál nézetei szerint meg kell állni nyelvünk jogainak követeléseiben, itt határ van a magyarság és a nemzetiségek között. A magyar nyelv jogai iránti kíváncsiságot nem látja ellentétben lévőnek az ország nemzetiségeinek szabad nyelvhasználatával. A legmesszebbmenő nyelvi tolerancia jegyében lép föl az erőszakkal magyarosítani akarók ellen, vallva, hogy minden nyelv kedves anyanyelv valamely egyén vagy közösség számára, és ennek érületében senkit sem szabad háborítani.

Széchenyi a nyelvújítás lelkes híve, szinte természetes módon a neológusok irányzatával azonosul, amit az is magyaráz, hogy az idős Kazinczyval mind levelezésben, mind személyes kapcsolatban áll. Egyébként Széchenyi maga is alkotott új szavakat (például ő nevezi el az ország fővárosát *Budapest*-nek), a fölösleges idegenszavak és a körülírások helyett igyekezett magyar, illetőleg szabatos kifejezéseket használni.

4.3. Az 1830-as országgyűlésen a főrendek a nemzeti nyelv használatának ügyének tárgyalását a következő országgyűlésre akarták halasztani. Csupán két arisztokrata, Esterházy Mihály és Wesselényi Miklós szolt a magyar nyelv ügyében, ez utóbbi egyben szűzbeszédét is tartotta, s egy csapásra népszerű lett. Többek között a következőket mondta: „Az anyai nyelv használata kétségbe vonhatatlan joga minden nemzetnek. Ha a nemzet e természeti jogának gyakorlatában korlátoztatik, panaszokra fakad, ha fentartatik a korlátozás, keserű érzelmeket ébreszt a nemzet kebelében; ha a korlátozás elnyomássá fajul, ellenhatást támaszt, szintűgy veszélyest a kormányra nézve, mint ártalmast következményeiben.”⁷

A rendek tisztán látták a magyar nyelv ügyének háttérbe szorítotttságát, a főurak közömbösségét, ezért maguk próbáltak eredményeket kicsikarni. Miután elérték, hogy az országgyűlésen az üzenetek magyarul folyanak,

⁵ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből 1823–48. Genf, 1864. 181.

⁶ Széchenyi István: Világ Bp. 1984. 253.

⁷ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből I. 186.

sürgetni kezdték, hogy a királyhoz intézendő feliratok, a törvények is magyar nyelven íródjanak, a közigazgatás magyar nyelvű legyen, a hadi akadémiában és a magyar ezredekénél a vezénylés magyarul történjék.

Az új törvényben azonban csak a következők kerültek be:

1. A királyi helytartótanács azoknak a hatóságoknak, amelyek hozzá magyarul írnak, szintén magyarul válaszoljon.

2. A főtörvényszéknél, a kerületi táblánál, a vármegyei, városi és egyházi törvényszékeknél a pereket nemzeti nyelven lehessen intézni.

3. Magyar nyelvtudás nélkül közhivatalban ezentúl senki sem alkalmazható.

4. Ügyvédi oklevelet 1834-től kezdve csak magyarul tudó egyének kaphatnak.

5. A magyar ezredek és az országban működő hadi kormánysszékek a hatóságoktól hozzájuk intézett magyar nyelvű okiratot kötelesek fogadni.

A meghozott törvények kompromisszumosak, megengedő jellegűek; még a közigazgatás magyar nyelvűvé tételét sem sikerült elérni. A harc a következő, 1832–36-os, hosszú reformországgyűlésen folytatódott két szakaszban.

4.4. 1833-ban az alsóház végzést intézett a felsőházhoz, hogy a feliratokat és a törvényeket ezentúl magyarul szerkesszék. Bár Wesselényi és Széchenyi kemény szavakkal állt ki a követelés mellett, a főrendek nagy többséggel elvetették a javaslatot. Kölcsy Ferenc, aki a nyelvújítási harc egyik központi alakja volt, ekkor sem hagyta szó nélkül a közrendek részéről ezt az elutasítást. Gondolatai pontosan tükrözik a köznemesek hangulatát. „Ha a római tanács és a nép a maga hatalmának főpontján még most is állana; ha mi ezen római népnek egy meghódított tartományocskája volnánk; s úgy mint alattvalók folyamodnánk hozzájuk, hogy szabadulhassunk meg nyelvöktől, és ők adták volna nekünk ezen választ: azt meg tudnám fogni; de mikor magyar nemzetnek kívánságára, magyar főrendek adnak ilyen választ, azt megfogni nem tudom.” Majd később így folytatja: „Azt mondják a főrendek lassan kell haladni; erőszakolni nem kell ezen lépést. De hát nem elég lassúság-e 43 év óta küzdünk a nyelvért, és még most lennünk ott, hol lennünk kellene, s hol lenni akarnánk.”⁸

A felsőházban hangzott el 1835. november 30-án Széchenyi fontos beszéde is, melyben a nemzetiségek szabad nyelvhasználatára mellett a magyar nyelv ügyéért is szót emelt: „De más részről az is igazságtalan, hogy a szegény magyar, aki édes hazánkat kivéve, széles e világon sehol se találta, még itt se léphetett azon pályára, melyet természettől s Istentől nyert, ti., hogy sajátsága szerint fejtse ki magát . . . Mit kívánok azonban én, és mit kívánnak a rendek? Nem egyebet annál, hogy Magyarországon magyar legyen a hivatalos nyelv.”⁹

1835-ben végül is a következő előrelépések történtek a magyar nyelv ügyében:

1. A törvények nyelve ezután a latin mellett a magyar.

2. A pereket a királyi tábla előtt ezután magyar nyelven is lehet folytatni.

3. Minden hiteles kiadást magyarul is meg lehet szerkeszteni.

4. Amelyik egyházközségnél magyarul folyik a prédikáció, ott az anyakönyveket is magyarul kell kiadni.

⁸ Országgyűlési iratok 86. szám 1833. március 4.

⁹ Széchenyi István válogatott művei I., Bp. 1991. 692.

5. Mivel az 1832—36-os országgyűlésen a rendek elérték azt, hogy a törvények már magyar nyelven is megjelenhettek, az 1839—40-es országgyűlésen nagy igyekezettel azon voltak, hogy a közigazgatás minden ágában a magyar legyen használatos. Már az országgyűlés megnyitásakor indítványt tettek a rendek, hogy az a küldöttség, melyet a király és királyné üdvözlésére neveztek ki, magyar nyelven járjon el. Miután az indítványt mind a főrendek, mind a király elfogadták, — a király évszázadok óta először — magyar nyelven üdvözölte a nemzetet. Sőt, végre azt is elérték, hogy a királyhoz intézett feliratok is magyarul íródtak.

Ezeket felbuzdulva a rendek kérték, hogy a törvények nyelve kizárólag a magyar legyen; a helytartótanács és az udvari kancellária minden iratát magyarul bocsássák ki; a magyar ezredeknél magyarul vezényeljenek; a tanítás nyelve magyar legyen. A kérések nagy része azonban süket fülekre talált. Az új törvénybe a következők kerültek be:

1. A királyi helytartótanács ezután körleveleit is magyarul bocsátja ki.

2. A magyar királyi udvari kamara a hozzá magyarul író törvényhatóságokkal magyarul levelezzen.

3. Az egyházi törvényhatóságok a világi törvényhatóságokkal magyarul érintkezzenek.

4. Ahol a gyűlekezethez intézett szentbeszéd nem magyar nyelvű, három év után ott is magyarul írják az anyakönyveket.

5. Minden vallási különbség nélkül csak az lehet plébános, egyházi szónok, káplán, aki ismeri a magyar nyelvet.

6. Minden Magyarországon és kapcsolt részein kinyomtatott munkából egy példány a magyar tudós társaságot illeti meg.

Természetesen az országgyűlés bezárásával nem szűnt meg a magyar nyelv teljes elfogadtatásáért folyó harc.

6. A harmincas években az anyanyelv ügye párosul a magyar irodalom és kultúra fejlesztésével: 1830-ban megalakult a Magyar Tudományos Akadémia, 1837-ben megnyílt a Nemzeti Színház, újságokat, alapítványokat, hoztak létre.

A negyvenes évek első felében egyebek mellett Kossuth Lajos lapja, a Pesti Hírlap is ébren tartotta a nyelvi kérdést. Minden apró fejleményről örömmel tudósított, a magyar nyelv elismertetése állandó témája az újság rovatainak. Egy alkalommal a lap vezércikket is szán ennek a kérdésnek Nyelvünk ügye címmel. Ebben Kossuth többek között ezt írja: „Ha az ötven éves harczon végigtekintünk, önkénytelenül is eszünkbe ötlük a gondolat: hol állanánk ma, ha ötven év előtt mondatott volna ki törvényhozásunk által a hatalmas szó, csak oly kiterjedésben is, mikép azt legújabb törvényeink kifejtették.”¹⁰

Kossuth nem tartja elfogadhatónak, hogy a „magyar hazában” egy holt nyelv legyen a kormányzás és a közigazgatás nyelve. Külföldi példákkal igazolja, hogy a „nemzetiség megmaradásával nem ellenkezik” egy élő központi nyelv alkalmazása. Hazánkban a magyar nyelv használata nem sértheti nemzetiségeink jogait, mert ők „alkotmányunk s törvényeink jóvoltából nem idegenek.” Ezek a gondolatok is jól mutatják, hogy erre az időre felerősödött a magyar liberális nemesség törekvése a nem magyar anyanyelvű népek rész-

¹⁰ Pesti Hírlap 1841. 3. szám.

beni asszimilálására. A nyugat-európai nemzetállamok mintájára a hazai liberálisok olyan polgári-nemzeti közösség megteremtését tűzték ki célul, melynek az ország minden lakosa egyenrangú tagja lehet. Az elv: az egy állam — egy nemzet — egy nyelv volt; ezt követte a magyar liberális nemesség, és ezt követte Kossuth is: „... az egyedüli kérdés, melyik élő nyelv legyen az önálló magyar birodalomban közigazgatási nyelvvé? És e kérdésre legrövidebben egy másik kérdéssel lehet felelni; tudniillik minő országról vagy onn szó, és kié a hon, a melyről szó vagy on? Felelet: Magyarországról van szó, s a hon, a melyről szó vagy on, a magyarorké. E szóban fekszik a kérdés kulcsa. . . . Magyarhonban a közigazgatás, vagyis a közélet nyelve, élő nyelvek közül más soha sem lehet, mint a magyar.”¹¹

A liberális nemesség őszintén hitte, hogy — ledöntve a népeket elválasztó nyelvi és kulturális korlátokat — közösen juthatunk el az oly nagyon vágyott szabadsághoz. Ezzel szemben Széchenyi profétikus erővel mutatott rá a magyar nemzeti mozgalom fejlődésében rejlő — és később végzetessé váló — veszélyekre. „Ugyan feleljünk egyedül azon egyszerű kérdésre, mely körül forog a csalódás, és nekem legalább úgy látszik, mintha rögtön le kellene esni a legvakbuzgóbb szemeiről is a fátyolnak, hogy vajon, ha valaki magyarul tud, magyarul beszél, innen következik-e, mikép neki ezért már magyarrá is kellett volna átalakulnia? Mert ha így, ám akkor fordítsuk legutolsó fillérünket minden tétova nélkül <nyelv-mesterekhez>, sőt legyünk rögtön magunk is mind azokká, hadd tudjon csevegni magyarul az egész világ, s meg lesz mentve s feldicsőítve fajtánk. Nyelvet, nemzeti sajáttságot illy felette könnyű szerrel azonban, én legalább úgy hiszem, még csak biztosítani sem lehet. . . .”¹²

Sokan ezt a beszédet a magyar reformmozgalom elleni támadásnak vélték; azzal vádolták Széchenyit, hogy ezzel a magyarellenés nézeteknek kedvez. Szavainak igazsága azonban már az 1843–44-es országgyűlésen igazolódni látszott.

6.1. A magyar liberálisok ellentétei először éppen azzal a horvát nemzeti mozgalommal éleződtek ki, amelynek alkotmányos különállását a magyar országgyűlés sohasem tagadta.

A horvát nacionalista párt — az illír-párt — követői az 1843. június 20-i ülésen latinul szólaltak fel. Ez válasz volt arra a törvényjavaslatra, melyben a magyar rendek azt indítványozták, hogy Horvátországban a magyar iskolákban magyarul tanítsanak, a horvát hatóságok és közhivatalok a magyarokkal magyarul levelezzenek, a horvát követek a magyar országgyűlésen magyarul szólaljanak föl. A rendek nehezményezték a horvátoknak ezt a viselkedést, mivel a követek nem Horvátországot, hanem az illír-pártot képviselték.

A horvátok óvást intéztek a magyar törvényjavaslat ellen, amelyet az október 12-i királyi leiratban elfogadtak, s utasították a rendeket, hogy amíg nincs törvény, engedjék a horvát követeket latinul szólani.

A magyar rendek erőszakos magyarosító törekvései felkorbácsolták a szenvedélyeket, egész Horvátországot a magyarok ellen hangolta; s ez valójában a nacionalista horvát párt on túl a bécsi kormány „oszd meg és uralkodj” politikájának kedvezett. A december 1-jei ülés on újabb botrányos jelenetek történtek: a latinul felszólaló horvát követbe többször is belefojtották a szót. A másnapi ülés on Klauzál indítványát fogadták el, miszerint: „... ha a hor-

¹¹ Pesti Hírlap 1842. 160. szám.

¹² Széchenyi István: Akadémiai beszéd, 1842. Széchenyi válogatott művei II. 34.

vátok meg nem szűnnek erőszakkal élni, a tábla tettét ismételni nem fogja ugyan, de latin kijelentéseiket figyelembe nem veszi, hitelességgel nem bírónak nyilatkoztatja, s naplójába nem iktatja.”¹³

Az események hatására végre mind a két tábla megegyezett a magyar nyelvet s nemzetiséget illető általános törvényjavaslatban. A javaslatot az idős József nádor — akit egyébként felmentettek a magyar nyelv használata alól — és Metternich herceg is támogatta, aki távolabbi céljai miatt nem emelt gátat. Ő vitte keresztül a minisztertanácsban és az udvarnál is a törvényjavaslatot.

6.2. Az 1844. évi II. törvénycikk mintegy ötven éves küzdelem után tette államnyelvvé a magyart. A törvényben a következő főbb pontok találhatók:

1. A törvényhozás és a közigazgatás nyelve magyar.

2. Azoknak a közigazgatási hatóságoknak (helytartótanács, kúria, szentszék), melyeknek a korábbi törvények nem szabták meg, ezentúl a nyelve a magyar legyen.

3. A közoktatás nyelve kizárólag a magyar legyen; az elemi iskolákban való használatát külön törvény szabályozza.

4. Minden magyar pénzen magyar jel és felirat legyen; minden polgári, kincstári és katonai intézetnél az ország címerét és nemzeti színeit, használják.

5. Horvátországra nézve a törvényhozás és a közigazgatás nyelve csak annyiban érvényes, amennyiben annak törvényhatóságai és ítélőszékei a magyar törvényhatóságokkal érintkezésbe lépnek, ezen túl ott meghagyták a latin nyelvet.

6. A közoktatás kötelező magyar nyelve Horvátországra nem érvényes, de a magyar nyelvet kötelesek ott is tanítani.

Ezzel a törvénnyel a magyar államnyelv ügye hivatalosan befejeződött.

6.3. A következő — s egyben utolsó — reformországgyűlésen 1847–48-ban a horvát követek magyarul szólaltak föl, V. Ferdinánd király pedig magyarul tartotta megnyitó beszédét; mint a vármegyék követei keserűen megjegyezték: „E kegyelmes királyi szózat volt az első magyar szó, melyet e sokat szenvedett nemzet több századok bánatos sovárgása után, koronás királynak ajjairól lezengeni hallott.”¹⁴

Széchenyi így emlékezik vissza erre a pillanatra: „Sokan sírnak. Én magamba zárkózva, csöndesen élvezem a nemzetem újjászületése fölötti gyönyört; magam is járultam valamivel hozzá.”¹⁵

Az országgyűlés viszont fájdalmasan állapította meg azt is, hogy sem a hazai kancellária és kincstári közigazgatás nyelve, sem a katonaság ügyviteli nyelve, az ezredek vezényleti nyelve nem vált magyarrá.

Végül is a nemesi reformmozgalom 50 éves küzdelme a nemzeti nyelvért lezárult. Ez a harc azonban egyben magyarosítást is jelentett. Ez a két kérdés együtt jelentkezett az irodalomban, a megyékben és az országgyűléseken egyaránt. Törvénybe valóban kevés került, az is lassan, de a nemesség tényleges törekvései túlmutattak a törvényeken, és a viták során viszonylag hamar felmerült az iskolai magyarosítás követelése is. Az 1844. II. törvénycikk nemcsak a magyar államnyelvet mondta ki, hanem ott volt benne az is, hogy az ország

¹³ Horváth Mihály: 25 év Magyarország történetéből II. 112.

¹⁴ Bihar vármegye felirata 1848. 939. kanc. sz. al.

¹⁵ A magyar nemzet története 10. kötet, Bp., 1898. 17.

határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen. Ez a törekvés azonban tovább élezte a nemzetiségi kérdésekben rejlő ellentéteket, melyek aztán az 1848–49-es forradalomban vettek tragikus fordulatot.

Forgács Róbert

A ruhafeliratok szemiotikai – nyelvészeti kutatásának lehetőségeiről

(Bevezetés)

0. Az öltözet, az öltözködés szemiotikai és nyelvi kutatása Magyarországon meglehetősen gyermekcipőben jár. Még szemiotikai szempontból több megfigyelést, vizsgálódást említhetünk, nyelvészetit viszont alig. Speciális nyelvészeti megközelítést érdemelnek a ruhafeliratok vagy feliratos ruhák. Am előtte érdemes egy pillantást vetni az öltözködés „nyelvének” más szemiotikai jellemzőire, néhány vizsgálat szempontjaira, a ruhafeliratok elhelyezkedésére a feliratirodalom keretében, a trikófeliratok történetére és néhány jellemzőjére. Ez az áttekintés szolgálja Kincses Kovács Éva észrevételeinek, valamint gyűjteményének (Néhány gondolat a feliratos ruhadarabokról) bevezetését, egyszerre mind a téma időszerűségének és aktualitásának fölvetését, s a lehetséges további kutatásokra való ösztönzést.

1. Hegel egy helyütt megállapítja, hogy a test jelentésbeli kapcsolatban van a ruhával: a test mint puszta észlelet, nem jelölhet; a ruha biztosítja az észleletről az értelemre való áttérést; a test, ha úgy tetszik, a par excellence jelölt (idézi Barthes 1982b: 144). Hasonlóképpen fogalmazza meg Marshall McLuhan egyik művében: „A ruha az emberi bőr kiterjesztése” (idézi Temesi 1991: 145). A ruha elfedi, takarja a bőrt, a testet, s ezzel egy újabb információs réteget hoz létre. Mert a test is sokféle kommunikációs üzenet hordozója lehet. Információt hordozhat a testfelépítés (pl. származás, öröklés, sportolás, bodybuilding), illetve további mesterséges behatások: bevágások, sebek, hegek, tetoválások stb. Ezek gyakorlatilag állandó jellemzők. A tetoválásról szóló szakirodalom viszonylag gazdag, sőt már a magyarországi változatáról is született monografikus földolgozás a tetovált szövegek szemiotikai-nyelvészeti bemutatását és elemzését is beleértve (vö.: Kovács 1987a, Balázs 1987, 1988). A firkálás (graffiti), a felirat és a tetovált felirat kapcsolatára is föl hívtam a figyelmet (Balázs 1987: 462–3). Míg a tetoválás eltávolíthatatlan (vagy csak nagyon nehezen távolítható el, s ez után is maradnak hegek), addig a ruhadísz, a ruhafelirat fölfogható „eltávolítható, cserélhető tetoválásnak” is. A kettő közötti átmeneti jelenségnek tarthatjuk az igen ősi testfestést (az ún. primitív vagy természeti népek köréből sok leírását ismerjük magyar nyelven is), illetve a nagyon modern, eszázadi tetováláspótlékot, az ún. mű- vagy lemosható tetoválást. Ezzel az eljárással néhány napra vagy hétre szóló tetoválások készíthetők, amelyek eltüntethetők. Nálunk néhány éve jelent meg a lemosható tetoválás, s különösen a rockkoncertek rajongói között fedezhetjük föl.

Test és ruha tehát szoros kapcsolatban áll egymással: nemcsak azért, mert a testen viseljük a ruhát, hanem azért, mert a testről, valamint a viselő személyiségéről, körülményeiről sok mindent elárul a ruha, s így a ruhafelirat is.

A ruhafelirat egy korábbi testfeliratozást váltott föl, illetve helyettesít — hiszen tetoválás és tetovált felirat továbbra is van (Budapesten 1990-ben nyíltak az első tetoválóműhelyek).

2. Az öltözet szemiotikájáról az egyik úttörő tanulmányt Pjotr Bogatir-jov írta 1937-ben. A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában című művében megkülönböztette a viseleti funkciókat: különösen a hétköznapi—ünnepi, opozícióban, valamint vizsgálta többek között a viseletek mágikus jellemzőit, eltűnését stb. A mindennapi viseletek funkciói fontossági sorrendben: gyakorlati, társadalmi státuszt jelölő, esztétikai (erotikus), területi. Az ünnepi és szertartásos viseletben némiképp más a sorrend: ünnepi vagy szertartásos, esztétikai, rituális, nemzeti vagy regionális, társadalmi státusz jelzése, gyakorlati. Bogatirjov munkájának különleges jelentősége az, hogy körülhatárolt, empirikus anyagon végzett strukturalista elemzést, s ezzel módszert, szemléletet adott a további szemiotikai indíttatású kutatásokhoz (Bogatirjov 1982: 87—105).

Barthes több tanulmányában az öltözködésről és a divatról szólva nyelvészeti analógiákat használ. Például Saussure nyomán a langue és parole mintájára elkülöníti a viseletet és az öltözetet, vagyis az intézményest, általánost az egyénitől, aktuálistól, a realitástól. A kettő együttesét nevezi öltözködésnek (Barthes 1982b: 128). S ez szolgál alapul strukturális elemzéséhez. Másik fölvetésében az öltözködés egyidőben strukturális és történeti magyarázatához vesz analógiát a nyelvészetből: „Először is a rendszer fogalmát kevésbé mereven kellene kezelni, mint az szokásos, a struktúrákat inkább tendenciának, mint megmerevedett egyensúlyhelyzetnek tekinteni. A viselet ugyanis igen szoros szimbiózisban él történeti környezetével, sokkal szorosabban, mint például a nyelv, történelmi fordulópontok — háborúk népvándorlások, forradalmak — következtében könnyen darabokra esik szét egy-egy öltözködési rendszer; ugyanakkor, szemben a nyelvvel, a rendszer gyorsan helyreállhat” (Barthes 1982a: 114).

A divatot elsősorban viseletnek tartja, vagy egy egyszerű öltözeti megoldás elterjedésének, vagy specialisták által kidolgozott mesterséges viseletnek. „Úgy tűnik — írja —, hogy napjainkban . . . a viseleti tény öltözeti tények sokaságává alakulása inkább a női divatra jellemző, míg a második, az öltözeti tény viseletté válása, legalábbis az öltözködés számos részletét illetően, inkább a férfidivatban lelhető fel . . . (Az) öltözet és a viselet közötti viszony szemantikai viszony: az öltözködés jelentése gazdagodó tendenciát mutat, ahogy az öltözetről a viselet irányába mozog . . .” (Barthes 1982a: 113).

Az öltözködésben — s így a ruhafelirat-viselésben — is fölfedezhetünk szándékosság, tudatosság nélküli jelenségeket, amelyek indexszerűen jeleznek valamit. Például: „Magamra kapok valamit . . .” Persze a különböző pszichanalitikai vizsgálódások ezekben a mindennapi, alkalmi viseletekben is könnyűszerrel fölfedezhetnek motivációkat, indítékokat. Mindenesetre úgy tarthatjuk, hogy a mindennapi viselet leginkább ilyen szimptomászerű. Ezek tehát önmagukban jelzőviseletek.

Az öltözködés másik rétegében már jelölő/jelentő típusú öltözeteket találunk. Bizonyos öltözetek — s föltétlenül ilyenek a feliratokat tartalmazó ruhadarabok — felfogásokat, pszichológiai beállítódásokat, szociológiai tényeket (s tegyük hozzá: részben nyelvi, szociolingvisztikai jellemzőket) árulnak el az emberről: ezek tehát ikonikus és szimbolikus jelek több-

nyire. Az öltözet tájékoztat a műveltségről, a nemről, a korosztályról, a jellemző szabadidős szokásokról, érdeklődésről, a tiszteletreméltóságról, a társadalmi státuszról, a származásról, a gyászról stb. A feliratok magán a ruhán, a ruha színén, szabásán, formáján túl fokozottan árulkodnak, s ha az öltözet-jel retorikus átalakulásáról egyáltalán beszélhetünk (vö. Barthes 1982b: 154), akkor a ruhafeliratok kiemelten és hangsúlyozottan ebbe a jelenségbe sorolhatók.

Bármennyire is tetszetős és magától értetődő azonban a jelölő/jelölt funkció, nem szabad elfeledkezni arról, hogy a felirat is lehet szimptóma, vagyis tünet-jel, s ez különösen a divat, a tömegkultúra követésében érhető tetten. Tudjuk, hogy sokan nem is értik az általuk viselt idegen nyelvű feliratot. Ilyen esetekben a szöveg mint dísz, esztétikai funkció jelenik meg. Itt tehát nem a szöveg által tartalmazott kommunikációs üzenet, illetve annak konnotációja, hanem maga a viselés a döntő. A szöveg ezekben az esetekben iniciáléként, szépségként, esztétikai élményként szolgál. Mi sem bizonyítja jobban ezt a tényt, mint az, hogy analfabéták is előszeretettel viselnek *Oxford*, *Cambridge* vagy *Iowa* pólókat — a névfeliratok kiegészülnek természetesen az *University* felirattal, valamint a nevezetes egyetemek címerével. És bárki viselhet (igazi vagy hamis) világmárkákat, sportos öltözeteket. Ezt a diszkrepanciát jól mutatja Hernádi Miklósnak a sportos divatról szóló írásában: „Mármost nem kell mást tenni, mint megvenni a Tyrolia feliratú sípulóvert vagy a Parmalat feliratú blézert, s az ember máris koccintásközelbe kerül a bajnokokkal, akiknél igazibb arisztokratákat a mai világban nemigen lehet találni. Hat- vagy nyolcszáz forintot egyszer-egyszer kifizetni még háromezerből is könnyebb, mint négyéves kortól edzésekre járni s mindenről lemondani, ami a mindennapi életet elviselhetővé teszi. A metróban nemrég majdnem teljes síöltözékben csipőficamos (!) férfit láttam. A hírességek panteonjában ma sportfazonban a legkönnyebb bejutni” (Hernádi 1984: 260—1).

Barthes további megállapítása, hogy a történelmi sorsfordulók nem azonos mértékben hatnak a divatra és a nyelvre. A divat ritmusát megzavarhatják, módosulásokhoz, új formákhoz vezethetnek. „A gyászruha fehér volt annak idején — ma fekete; a színszimbólika történetileg igen érdekes lehet, de a társadalmi tény nem a gyász színe, hanem a részvételnek az a módozata, amit a gyászviselet magába foglal. Hasonló különbséget lelhetünk itt fel, mint a strukturalista különválasztást a fonetika és a fonológia között: a történelmi kutatás vizsgálhatja a gyászszín átalakulását, a szociológia azonban, akár a fonológia, mindenekelőtt egymással szemben álló, társadalmilag szignifikáns értékek elemzésével foglalkozik” (Barthes 1982a: 117).

Mindezekkel azt kívántam bemutatni, hogy az öltözködés szemiotikájában milyen jelentős analógiákat, módszereket jelent a nyelvészet. Mindezek a megközelítések a ruhafeliratok megértéséhez is adalékokkal szolgálnak.

3. Nemcsak általában a ruhaviselet, a divat, az öltözködés szemiotikája, hanem kifejezetten a ruhafeliratok, tehát „a szöveges ruhák” megközelítése, értelmezése szempontjából hasznosak lehetnek Barthes szempontjai külön az öltözeti és külön a viseleti tényekről:

a) öltözeti tények: 1. a ruha egyéni méretei, összefüggése viselőjének testalkatával, 2. elhasznátságának, piszkosságának foka, lokalizáltsága, 3. részleges hiányok, hiányzó ruhadarabok, 4. nem használat, 5. improvizált öltözet, 6. színek kiválasztása (kivéve a ritualizált színeket), 7. véletlenszerű alkalmazás, 8. a viselőre jellemző nem sztereotipizált használati mód, 9. a vise-

let előírásaival való ellenszegülés. Ezeket a szempontokat — Barthes (1982a: 119) nyomán — különösen a szemantikai és a pragmatikai leírásoknál hasznosíthatjuk. A rendszerszerű leírásoknál, így például a szintaktikai elemzéseknél a következő szempontokat ajánlja Barthes:

b) viseleti tények. Elemi alkotórészek: 1. formalizált, vagy ritualizált formák, 2. meghatározott körülményekhez kötődő viseletek, 3. sztereotip gesztusok, 4. a viselés társadalmilag meghatározott módozatai, 5. a járulékos elemek (gombok, zsebek) megoszlása és elhelyezkedése. — Rendszerek vagy készletek: 1. általános és nyilvánvaló rendszer (viselet), 2. olyan részrendszerek, amelyek a használat vagy a jelentés egységén alapulnak, 3. össze nem illő ruhadarabok, 4. összeillő ruhadarabok, 5. a külső és a belső részek megjelenésének játéka, 6. mesterségesen újratерemtett öltözet, mely egyúttal általánosabb jelentéssel bír (pl. jelmez).

Az öltözködés-jel alkotórészeit, elemeit tehát e szempontok szerint vizsgálhatjuk.

4. Közelíthetünk a műfaj, a közlési mód oldaláról is. Ezek szerint a feliratirodalom körébe kell sorolnunk a ruhafeliratokat is. A feliratirodalom, epigrafika a legkülönbözőbb szövegeket sorolja egybe. A különböző műfajok csak a környezet, a közlés módja miatt kerülhetnek egy kategóriába. Megkülönböztető jegyük tehát merőben külsődleges (Szerdahelyi 1975: 77). Egyébként az epigrafika alatt sokféle, közszemlére tett tárgy felületére írt szövegeket értjük. Különösen építmények, emlékművek, képzőművészeti alkotások, valamint használati és dísz tárgyak felületére írt szövegek tartoznak ide, nem egy közülük valóságos irodalmi termék. A népköltészetben is előfordulnak feliratok: ugyancsak épületeken, tárgyakon, és például vásznanon. Gondoljunk csak a feliratos törülközőkre (pl. *Jó reggelt!*), vagy a feliratos falvédőkre (vö.: Kovács Ákos, 1987b). A népköltészetben „a felirat egyszerűbb formában valamely tárgyon szereplő, annak tulajdonjogára vagy használatára utaló rövid szöveg, kezdetleges költői kellékekkel... Az írás és olvasás bizonyos fokú elterjedtsége gyakran jelszerű megoldásban adja a szövegeket...” (Voigt 1975: 80).

5. A legkorábbi ruhafeliratok valószínűleg a különböző monogramok lehetnek. (Emlékszem, amikor szüleim először engedtek el táborba, még előírás volt, hogy az egyes ruhadarabokra a monogramjainkat rá kellett varrni.) A monogramok után bizonyos ruhadarabokon vagy ruházati kiegészítőkön (pl. zsebkendőkön) megjelenő szerelmi üzenetek következhetnek.

Mindezekről viszonylag nagy ugrás a különböző reklámfeliratok elterjedése, amelyre talán ösztönzően hatottak a századunkban kialakult reklámszokások, pl. a szendvicsemberek alkalmazása (köztudottan a szendvicsember feliratot, táblát cipel magán, „ruházatán” reklámozandó valamit). Manapság sokféle feliratos ruhadarabot ismerünk. Legismertebbek a feliratos pólók (trikók), de természetesen ide tartoznak a különböző tréningruhák, sportöltözetek, pl. a tornacipők, edzőcipők. Újabban megjelentek a hímzett farmer-nadrágok, nemegyszer ezeken is található felirat. A blézeren, síoverallon, lábszármegítón, kabátokon ugyancsak sokszor látni feliratokat. Ám a ruhafelirat legnagyobb terepe kétségtelenül a póló.

6. A *trikó*-t és a *póló*-t gyakran szinonimaként is használjuk. A trikó eredetileg gépi öltéssel készült selyem, pamut vagy vékony gyapjú textilanyag,

később jelentette az ebből készült inget, alsóruhát (ÉKSz. 1406). A póló(ing) nyitott nyakú, kihajtott gallérú, rövid ujjú trikóing a szótár szerint (ÉKSz. 1114); de ma már kiegészíthetjük: a mai pólóknak nincs gallérjuk, viszont van hosszúujjú változatuk. A nemzetközi terminológiában *T-shirt*-öknek, vagyis *Trainingshirt*-öknek nevezik.

A korábbi kizárólagos alsóruha felülre került: sokszor ing helyett hordják. A trikó- vagy pólómánia állítólag 1951-ben kezdődött. A Broadway-n Tennessee Williams A vágy villamosa című darabját adták elő, s ebben Marlon Brando Stanley szerepében otthon egy testre simuló, rövidujjú fehér gyapjútrikóban sétált, hogy megigézzze szépséges sógornőjét... Állítólag így kezdődött a póló világhódító útja. Természetesen alsóruhaként már korábban is gyártották, viselték. Volt ilyen ruhadarabjuk az amerikai haditengerészet matrózainak.

Az új divat előbb a fiatalok körében terjedt, és a farmer kiegészítőjeként hordták. Évente a divatszíneknek megfelelő pólók árasztották el az áruházaikat: napsárgák, narancsok, türkizek, pirosak, kékek, kekik, szaharadrappok, pinkék, ciklámenlilák, benetonzöldek, narancsok.

Sokféle változatuk terjedt el: hosszú- és rövidujjú, kivágott, meztelen hátú, vállpánt nélküli, díszített. A díszítés következő fokozataként megjelentek a feliratos pólók (Bedecs 1986: 29).

Nyomott mintás eljárással (*szitázás*-sal) sokféle kép, ábra, szöveg és ezek keveréke kerülhetett a pólókra. Vannak csak képet, ábrát tartalmazó pólók, vannak kizárólagosan szövegesek, és megtalálható ezek keveréke is. Egészen ironikus, sőt paradox megoldások is előfordulnak. Van, aki saját arcképét viseli pólóján (vagyis a mellén), mások egész képregényeket (tehát képsorozatok) rajzoltatnak pólójukra, illetve találkozni olyan „elmés” megoldásokkal, mint például csokornyakkendő vagy zseb festésével.

Magyarországon is először a *reklámtrikó*-k örvendtek nagy keresletnek — s ez máig így van. A különböző cégek olcsó reklámfogásként nyomtatnak különféle feliratos trikókat. Érdekes, hogy amíg a „szendvicsemlernek” fizetnek a reklám hordozásáért, mások nagyon sok pénzt megadnak azért, hogy ingyen reklámozzanak bizonyos termékeket, cégeket. Különösen a világmárkák viselése ilyen — és sokakat egyáltalán nem tántorít el az, hogy a pólók jelentős része durva hamisítvány, tehát álmárkát viselnek magukon.

7. A jel alkotórészeinek, majd pedig a pólók történetének és változatainak vizsgálata után vessünk egy pillantást a jel retorikus átalakulására, vagyis kommunikációs folyamatba kerülésére.

A ruha felirat: közszemlére tett szöveg. A szöveg (nyilatkozat) lehet egyetlen betű, szó, de akadnak egészen hosszú, interpunkcióval ellátott szövegek is. A szöveg mint jel állhat szavakból és képekből. A jelhordozó: a szöveget, az anyag, és maga az ember (persze a ruhaszárítóra akasztott feliratos póló is fölfogható üzenetként).

A jelzés folyamata maga a ruhaviselés, a közszemlére tétel, az elolvasás-befogadás. Ez tehát a kommunikációs folyamat.

Szöveg és a jelhordozó ember azonosulásának sokféle fokozatával és módzatával találkozhatunk:

- a) alkalmi, nem tudatos viselet minden jelzésszerűség nélkül,
- b) tudatosan választott, alkalomhoz illő viselet,
- c) saját maga alkotta szöveg.

Bár a kisiparosok rendkívül érzékenyen figyelnek a vásárlók kedvenceire, gyorsan képesek egy-egy szövegből nagyobb mennyiséget a piacra dobni, kétségtelenül akadnak, akik egyéni-egyedi szövegeket szeretnének magukon viselni. Ma már mindenki csináltathat magának bármilyen feliratot (teljesen egyéni felirat készítéséhez *szita* szükségeltetik, amelynek megtervezése, előállítás kb. 4000 Ft, ám ezzel tetszés szerinti trikó feliratozható). Persze ezt az eljárást sokan maguk is elsajátítják, sőt festékszórókkal is készítenek különböző egyedi feliratokat.

A szöveg elhelyezése a feliratkészítés klasszikus szabályai szerint történik. Tehát az alkotók ügyelnek a szimmetriára, a betűtípusokra (a tipográfiára). A nyomtatott betűk sokféle változatától a kézzel írt formáig terjed a skála. Érdekesség, hogy a graffitiből ismert kapkodó vonalvezetés is bevonult a feliratkészítésbe: sőt magát a *Graffiti* feliratot is sok pólón olvashattuk. Így lesz a pillanatnyi, alkalmi tevékenységből, művészetből konszolidáltabb, állandóbb forma.

A feliratkészítésben rendszerint tetten érhető az esztétikai törekvés: a szöveg tehát iniciálé, díszítés is egyben.

8. Természetesen nem tudunk még mindent a ruhafeliratokról, nem gyűjtöttünk elegendő anyagot, s nem fogtuk sokoldalúan vallatóra ezeket. Csak az első lépéseken vagyunk túl.

1985—1986-ban Balogh Balázs egyetemi hallgató szövegtani szemináriumra több száz ruhafeliratot gyűjtött és rendszerezett. Budapesti gyűjtését mintaszerűen végezte. Az általa elkülönített csoportok: 1. közlések, felszólítások, 2. városok, szigetek, 3. reklámok, 4. ismert személyek, 5. márkanevek, 6. együttesek. Magam ugyancsak végeztem gyűjtőmunkát 1987-ben Török-koppányban és a Balaton déli partján ifjúsági táborokban, 1988-ban Velencén. Több száz pólót fényképeztem, ezek szövegeit lejegyeztem, de a feldolgozás még nem történt meg. Az első dokumentálásokon tehát túl vagyunk.

Dokumentumként is olvashatjuk a hagyományos és mai folklórból olyan sokat merítő Temesi Ferenc egyik esszéjét: Pólók, trikók, T-shirtok, vagyis eddigi életem? fele címmel. Műfaji meghatározása: *szocio-kapitalográfia*. Temesi először 1971-ben Londonban találkozott ezekkel a feliratos trikókkal, amelyek azután végigkísérték életét. Ahány feliratos trikó, annyi történet, élmény. Első trikója az *University of London Goldsmiths College* feliratú volt. Legkedvesebb amerikai trikója a *Why make sense, when you can make pizza*, magyarok közül pedig a *Tündér utca* (Temesi 1991: 145—8).

Ugyancsak 1991-ben a Magyar Szemiotikai Társaság és a Magyar Nyelv-tudományi Társaság felolvasó ülésén Kincses Kovács Éva tartott előadást a feliratos ruhadarabokról. Előadásának szövegét, gyűjteményének egyik részét alább megtalálják (ez az első közlése).

9. Témánk első látásra talán periferikusnak és jelentéktelennek tűnt. Remélhetőleg sikerült írásomban fölillantani a sokoldalú megközelítések lehetőségét. A divatszociológián túl föltétlenül a *szociolingvisztika* vagy a szélesebb értelemben vett nyelvészeti antropológia is vizsgálhatja ezt a mai folklór jelenséget. Hasznos módszereket kaphatunk a nyelvészetből és a szemiotikából ehhez a sokszorosan interdiszciplináris témához.

A ruhafeliratok problémája azt is mutatja, hogy a mindennapi élet magától értetődő jelenségei sokszor maradnak dokumentálatlanok (akárcsak számos mai, új nyelvi jelenség), és ezen a téren is el kell végeznünk a feladatunkat.

IRODALOM

Balázs 1987 = Balázs Géza: „Titok a neved, Suha János...” Magyarországi tetovált feliratok. Forrás, 19/3. (1987.): 35–52.

Balázs 1988 = Balázs Géza: Tetovált szövegek Magyarországon. Magyar Nyelv, 84. (1988.): 460–70.

Barthes 1982a = Barthes, Roland: Az öltözködés története és szociológiája. Metodológiai megjegyzések. 106–20. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.

Barthes 1982b = Barthes, Roland: A divat rendszere. 121–56. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.

Bedecs 1986 = Bedecs Éva: Trikióirodalom. Magyarország, 1986/19. 29.

Bogatirjov 1982 = A népviselet funkciói Morva-Szlovákiában. 87–105. In: Klaniczay–S. Nagy, 1982.

Hernádi 1984 = Hernádi Miklós: Sportfazon. 259–62. In: Olyan amilyen? Kozmosz: Budapest, 1984.

Klaniczay–S. Nagy, 1982 = Klaniczay Gábor–S. Nagy Katalin szerk.: Divatszociológia I–II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont: Budapest, 1982. Membrán könyvek.

Kovács 1987a = Kovács Ákos szerk.: Tetoválók és tetováltak. Forrás 19/3. (1987.): 1–144.

Kovács 1987b = Kovács Ákos szerk.: Felíratos falvédők. Corvina: Budapest, 1987. Szerdahelyi 1975 = Szerdahelyi István: Felírtirodalom. In: Világirodalmi Lexikon. Akadémiai: Budapest, 1975. III/77.

Temesi 1991 = Temesi Ferenc: Pólók, trikók, T-shirtök, vagyis eddigi életem? fele. 145–8. In: A szív bőjtje. Pannon: Budapest, 1991.

Voigt 1975 = Voigt Vilmos: Felírtirodalom. In: Világirodalmi Lexikon: Akadémiai: Budapest, 1975. III/80.

Balázs Géza

A felíratos ruhadarabokról

I. Az üres felületek mindig vonzották az alkotni vágyókat, és csábítást jelentettek azoknak is, akik a nyilvánosság elé akarták tártani művészetüket, gondolataikat vagy éppen politikai jelszavaikat, hirdetéseiket. A közterületeken lévő épületek, kerítések felületei mindig is kedvelt helyei voltak a névtelenségbe burkolózó közlésvágy kiélésének. A világon mindenütt gyűjthetnénk falfeliratokat az utcákról, az aluljárókból, a mellékhelyiségek faláról, melyeknek „alkotói” kézjegy nélkül maradtak. A rejtőzködés sokszor indokolt, sokszor azonban nem. Akár névvel, akár névtelenül készültek is a feliratok, bizonyos értelemben képzőművészeti, építészeti, formatervezési, s ezáltal városképet alakító tényekké váltak.

Az utcakép színesítéséhez nagymértékben hozzátartoznak a járókelők ruhadarabjainak színei és feliratai is. Ezek a nálunk különösen a rendszerváltozás óta elterjedt divatos viseletek, például a T-ingek, a pólók, trikók, de a különféle szabadidőruhák is, többnyire tartalmaznak valamiféle felíratot. Ezek szövegeinek sem igen ismerjük a nevét, sőt viselőik is ismeretlenek maradnak az utca forgatagában.

Amikor azonban valaki bemutat magán egy felíratos ruhadarabot, vagy maga elé tart egy felíratot tartalmazó könyvet, plakátot, akkor kilép a teljes ismeretlenségből és a mindent összemosó tarka tömegképből. Arra kell gondnunk, hogy a bemutató személy egyetért az általa viselt ruhadarab szövegével, képi anyagával, tartalmával.

Korábbi – elsősorban ruhadarabokon lévő – feliratgyűjtésemet tovább bővítettem, megmaradva a textileknél. Az igen ősi, valószínűleg kínai eredetű,

s a kivándorlókkal a 16. századtól elsősorban Amerikában és Nyugat-Európában elterjedt ún. foltos textilművészeti és lakberendezési darabokon figyeltem meg és fényképeztem le a T-ingek, trikók felírataihoz hasonló szöveges, színes önkifejezési formákat. A falusi konyhákban korábban szintén találhattunk felírt falvédőket, kéztörlőket, kötényeket, csak akkor kézi hímzéssel készültek, ma pedig gépi, illetve nyomdai eljárással, fénymásolással stb.

2. 1989-ben és 1990-ben, majd 1991 elején is figyelemmel kísértem az elsősorban fiatalabb korosztály viseletét, nőkét és férfiakét egyaránt. Nemcsak a divatüzletek kínálatát néztem végig, és jegyeztem le s az itt kapható választékból az engem érdeklő feliratokat, hanem összeírtam az utcán az embereken lévő, tehát általuk már kiválasztott és hordott ruhadarabok felíratait is. A gyűjtőmunka látszólag egyszerű, ám ha belegondolunk, hogy egy-egy kirívóbb felírt trikó viselőjétől azt is meg szerettem volna tudni, miért viseli ezt, vagy amazt az inget, a helyzet bonyolultabbá vált. Gyűjtésemet Budapesten és főleg Debrecenben végeztem, de összevető diaanyagot készítettem néhány más európai ország városaiban is. Anyagomat különféle szempontok szerint csoportosítottam, hogy el ne vesszenek a bőséges kínálatban. Tekintettel voltam a szövegek nyelvére, tartalmi és formai vonatkozásaira. A következő kategóriarendszert alakítottam ki, amelyet lényegében maga az anyag kínált:

1. Tematikus besorolás (elől áll a leggyakoribb felírt):

- a) Márkajegyek: *Adidas, Puma, Benetton, Pierre Cardin, Lacoste...*
- b) Országnevek: *USA, Canada, Sweden, Hungary...*
- c) *Made in... USA, Hong Kong, Italy, Thailand, China...*
- d) Sport: *TOPNOTCH MOTOR CAR, BLOWOUT BIKE, SURF Tribe, Paris—Dakar Rally Sport Super Cup...*
- e) Szex: *Craizy Fuck (sic!), Enjoy, I love...*
- f) Tánc: *Lambada, Rock, Tango, Samba...*
- g) Formatervezéssel kapcsolatos név: *Classic Collection, Fashion, Silhouette, B. X. Arts...*

2. Nyelvtani szempontú besorolás:

- a) nyelvek szerinti: angol, olasz, francia, német, magyar...
- b) szerkezet szerinti: egy szóból álló: *FUN, Beatles, Mauricius...*
két szóból álló: *World's Race, Mickey Mouse, Hot Vave...* (sic!)
egész mondatok: *Don't Worry, Be Happy! I like it, I like this! I'm the Boss that's why. Do something! Don't fail me, now! keep smiling!*
párbeszédek: — *Where's the Party?*
— *By Lexi! (!)*
I know! I am sexy!
— *What's new?? Cindy!*
— *Nothing at all for you, Bill!*
— *Muscle Boys!*
— *Where the Boys are? (!)*

Ezekon a darabokon a szöveg értelmezését segítő kép egybeépül a szöveggel:

Hungary (országterkép) + *Has so much to offer . . . !*

c) Minden együtt, ami kerülendő; a nyelvi helyesség szerinti besorolású.
(A felkiáltójellel kiemelt példák mindegyike ide is besorolható):

Az alábbi szóhalmaz egyetlen trikón szerepelt:

SAY IT AS IT IS (!)
DOUBLE VOWEL SOUNDS MADE IN HUNGARY
TOP 85 GM
ILLUSTRATION Product Stephen Taylor
MOHIKANA, ILIMA, KUKUI, LEHUA, Printed in Hungary
KAUNAGA, LOVELAN, MINARINA, ACROPOLE
Marc O' Polo
OFFICIAL LEI OF EACH NATIVE ISLAND
HAWAII S HANAI GREETINGS SALUTATIONS

3. Tipográfiai szempont: például kis és nagy betűk kevert használata
(*Dirty SurFaces*) stb.

3. A divathullám elérte hazánkat is, de nem a legszerencsésebb módon. Az ingek készítői és viselői gyakran nem értik az általuk gyártott vagy viselt trikók felíratait. Nincsenek tudatában annak, mit hirdetnek. A feliratok között durva, agresszivitásra vagy izléstelenségre buzdító szövegek is előfordulnak. Igen sok a nyelvtani hiba az angol és egyéb nyelvű szövegekben, így viseletük fokozottan káros, hatásuk pedig negatív. Egyértelműen az angol nyelvű feliratok népszerűsége és gyakorisága a legnagyobb mind a női, mind a férfi viselők között, de ritkábban találkoztunk francia, olasz, német, svéd és dán feliratú ingekkel is. A T-ingek divatja nemzetközi jellegű, s a fiatalok körében bizonyos uniformizálást is eredményezett. A trikók színességük, szellemességük ellenére sem igazán a mieink, csak ritkán magyar nyelvűek, nem a mi kedvenceink köszönnek vissza róluk. Rengeteg a hamisítvány, aminek nemcsak a nyelvészek, de a formatervezők sem örülnek. Magyarország két nagy városában (Budapesten és Debrecenben) a divatos T-ingek viselői között nagyon kevés azoknak a száma, akik választásukkal egyéniségükről, hovatartozásukról szeretnének valamit közölni; inkább az utánzás, a divat külsődleges követése jellemző. Akadnak azonban ritka kivételek is (Apollinaire-vers az ingen).

Bemutató a teljesebb gyűjtésből:

American Sports Freak, I love New York, I like it, I like This, Do-n't worry, be happy!, I like BLOWOUT HOUSE MUSIC, I like Pinky Lady, Do something! Don't fail me now!, Tomorrow (This Original Trade Mark by Bolero), The sign of quality, Adam Michael Cruise Lines, Explore Dine, Dance, Dream and Relax, Let's have the Radical Rucing Start with Blowout now BLOWOUT BIKE 25 July 1989., Walkathon Records 93 days (Thailand), Los Angeles, New York, Style Blowout, Regatta (Thailand), Hungary (terkép): Has so much to offer . . . !, Mickey Mouse, Comme à Paris, Fun, Fun, Fun, Dirty SurFaces, Hot Wave, Mouscle Boys, Where the boys are?, Topnotch Motorcar, Always at the top!, Extra Wear from Hungary, It is still Number 1 USA, By the Sea, B. X. Arts, Classic Collection, Surf Tribe, Derest of the Night, Special Olympics,

Where is the party? By Lexi!, The Happy Smile Kids, Keep Smiling!, Designato Moda In Italy, Silhouette, Fac Fashion, Fashion Unique Modern Style, Enjoy Summer!, Made in Italy, Made in USA, Mexican Dream, Paris-Dakar Rallye Sport Super Cup, 100% Pure Fun, Voice New York?, Sko Lovensk, Love Dusty XXX, Tropicana, Samba, Brasil, Lambada, Sailing Trans Marine, West Coast, Navy Clothing, Benetton, Adidas, Puma, Tri-Set, Say it as it is! Marc O'POLO, Adieu! Tovarisi konec!, What's new? Cindy?, Nothing at all for you, Bill!, Do something!, Adidas, Lacoste, Rocky, Adventure as a way of the Squash, Beatles, Monica, Bier formte diesen schönen Körper, Craizy fuck (sic!), Wanna fuck, Felina Fitness Center New York, Gee. I have found a right man, Katze 100, Protège et s'adapte à toutes les bicyclettes, Green, Warning do not drink water fishes fuck in it, Smack Smiles, I know! I am Sexy!, I'm The BOSS, That's WHY, Sport Games, Vacation, Canada, Paradise Island, Fitness, Holy days with Summer, Vacances, Gulf, Sea War, An Clownish Performance, Young Rascals, Sporting Life, Wild Duck Hunt with Award Trophy Lakeland Florida stb.

4. *Viseleti szokások.* Nemcsak az utcán, de a munkahelyeken, például hivatalokban, könyvtárakban, kongresszusokon, színházban, koncerttermekben is lehet gyűjtést végezni a feliratokból. Az összejöveteleken ugyancsak elterjedtek az emblémát, monogramot, pártot megnevező feliratos ingek.

1990. áprilisában, a német egyesítés előtt néhány nappal Nyugat-Berlin kirakatai tömve voltak a Fallal kapcsolatos szövegű T-ingekkel és egyéb, a rendszerváltozást üdvözlő feliratokkal.

A nemi jelleg különbsége abban nyilvánult meg, hogy a férfiak szívesebben veszik a szexuális tartalmú vagy arra utaló motívumokat, mint a nők. Kirívó esetek azonban mindenütt akadnak.

A feliratos ruhadarabok nemcsak a nagyvárosok, hanem a kisebb települések lakóinak is kedvelt viselete. Annak ellenére, hogy gazdáik általában nincsenek pontosan tudatában annak, hogy mit is hordanak (ez nem is okoz problémát számukra, nem érdekli igazán őket), szívesen járnak-kelnek élő reklámként bennük. Sokszor egy egész utazási program olvasható rajtuk, vagy valamely cselekedetre való buzdítás, angol nyelven, olykor durva hibákkal tűzdelt. A magyar nyelvű feliratok száma kevés, itt több szellemes ötlet kellene, melyeket a fiatalok sajátjuknak éreznének és elfogadnának.

Kincses Kovács Éva

Csevej? Csevely!*

Melyik a helyes a kettő közül? A kérdés napjainkban — egyelőre — eldöntetlen. Igaz, mostanában mintha az első változattal találkozónának valamivel sűrűbben, s mintha a második visszavonulóban volna (napisajtónkban legalábbis), föltehetőleg egy-két olyan nyelvészeti megnyilatkozás folyamán, amely szerint a *csevej* forma a követendő. Édes Anyanyelvünk-béli, nemrég megjelent cikkében Szántó Jenő is az említett álláspontot képviselte.

A *csevej* (illetve *csevely*) még szótározatlan szavunk kévéen, korántsem

* Vitacikk (*A szerk.*)

mindegy, miként dönt tekintetében az Akadémia. Indokolt hát még időben kifejtennem *csevely*-párti ellenvéleményemet. (Abban, gondolom, mindkét oldal képviselői egytértenek, hogy helyesírási alapelveinkbe ütközik, ha ez az évtizedekig jobbára csak élő beszédben használt főnévünk hol ilyen, hol olyan formában jelenik meg a napisajtóban, illetve irodalmi művekben.)

Szántó Jenő tézise: „Ez a szavunk ugyanabba a kategóriába tartozik, mint a *dőrej*, *zőrej*, *kacaj*, *moraj*, *robaj* és társaik.”

Nos, szerintem nem ebbe a kategóriába tartozik, hanem egy másikba, s én — szemben Szántó Jenővel — az alábbiakban meg is indokolom, miért gondolom így.

Nyelvünkben az *-aj*, *-ej* főnévképző mellett — nyelvújítóinknak hála — létezik egy *-ály*, *-ely*, *-ély* képzőfajta is, lásd pl.: *írály*, *beszély*, *kétely*, *veszély*, *szabály*, *hatály*. Meggyőződésem, hogy e szavaink közé sorolandó a *csevely* (sőt a legújabb keletű *fecseley* is).

Véleményemet két körülménnyel támasztom alá. Az egyik az itt tárgyalt szó első ismert írásos alakja, az 1930-as évek legelejéről; a másik a vitatott főnévnek kétséget kizáróan *ironikus felhangja* (amelyet az *-aj*, *-ej* képzős szavak egyike sem hordoz).

A *csevely*-t tudomásom szerint Rejtő Jenő használta elsőként, megsemmisítő H. G. Wells-pamfletjében. Mivel a szót nem kívánom kiragadni szövegkörnyezetéből, a szerző egész — bekezdésnyi — mondatát ide iktatom:

„A H. G. Wells-szerű nagy gondolkodók, mint korunk többedmagával fellépő bélbántalma, mely az emberiség egészséges anyagcseréjét van hivatva impozáns szellemi eszközeivel állandóan akadályozni, minden világháború karlsbadi sójával rapid eltávozik az egészséges szervezetből, és amikor a békében a heveny szórakozottságban szenvedő tömegek elfoglalják régi helyeiket a sír szélén, H. G. Wells és társainak kötetei is lassanként visszaszivárognak, régi vászon- és bőrdíszmű álcáikban, polgári polcok és szekrények gyűjteményébe, majd szétpárolognak meissenai és holicsei csészek kávé- és teatartalma felett, társalgás formájában, amikor is egyik polgár a másikat, magas színvonalú *csevely* címén, megfertőzi elegáns, szellemi pacsuliszaggal, amit Wells-ből kent az agyára.”

Látnivaló, hogy az író (aki — korábbi írásos nyomról nem lévén tudomásunk — gyanúm szerint szülőatyja is vitatott főnévünknek) pontosan fölmérte az elipszilonos szóalak stílári értékét, magyarul, hogy az ironiát éppen ez az archaizáló forma hordozza, akárcsak — mondjuk — a *stílus* helyett használt *írály* vagy az *elbeszélés* helyett alkalmazott *beszély*. Márpedig, ha a szó föltételezhető szülőatyja az elipszilonos alakot használta (s mint láttuk, nem véletlenül), mi vajon miért akarnánk „papábbak lenni a papánál”?

Korunk hazai irodalmában egyelőre mindkét változat, a *j*-betűs és az elipszilonos egyaránt él. Szakonyi Károly a *csevej* alakot használja, még egyik művének címében is. Ezzel szemben Temesi Ferenc — másokkal együtt — a *csevely* formát érzi magától értetődőnek. A rejtőinél is élesebb szarkazmusáról ismert Eörsi István szemében szintén ez a természetes, így használta egyik *versében* is. (Hozzáteszem: költészetünkben a *j*-betűs változattal még nem találkoztam.)

Meggyőződésem, hogy nyelvészeinknek a föntieket figyelembe kell venniük, hogy a szükséges körültekintéssel dönthessenek a szótári alak megállapításakor. (Jómagam mindenestre kitartok írói—közírói munkáimban az elipszilonos változat mellett.)

Tudom, már volt arra példa, hogy nyelvünkben az eredetileg használt elipszilon helyére *j* betű lépett: a *papagáj*, amelyet korábban *papagály*-nak írtak. (Egyébként — a sors fintora! — éppen most, hogy e bekezdés sorait rovom, kerül a kezembe egy újságcikk, benne Sükösd Mihály írókollégámnak egy olyan mondatával, amelyben *papagájcsevej*-t említ.) Csakhogy a *papagáj* esetében az új írásmód mellett az szólt, hogy a madárnevet nem a *papagallo*, hanem a német *Papagei* nyomán vettük át. Tehát ha következetesek akarunk lenni és tiszteletben kívánjuk tartani a hagyományozó által használt formát, akkor itt — az etikához és a logikához egyaránt híven — csakis az elipszilonnal írt őseredeti *csevely* mellett illenék döntenünk.

Timár György

Versek kreatív-produktív megközelítése

Etüdök Radnóti Miklós „Éjszaka” és „Keserédes” című verseihez

A versek „kreatív-produktív” megközelítése az „analitikus-kreatív” verselemzés előkészítésére szolgál, s elsősorban az a célja, hogy az elemzésben résztvevők érdeklődését kreatív-produktív munka révén optimálisan felkeltse.

Publikációinkban részletesen bemutattuk már, hogy mind az analitikus-kreatív, mind a kreatív-produktív megközelítés a versek következő összetevő-csoportjainak elemzésére irányul: (1) a versek vizuális (illetőleg akusztikus) fizikai megjelenési formája (az elemzésben általunk alkalmazott *szemiotikai szövegtan* terminusát használva: a *vehikulum*), illetőleg annak mentális képe; (2) versben feltételezetten kifejezésre jutó világfragmentum (a *relatum*), illetőleg annak mentális képe; végül (3) e világfragmentum nyelvi-szemiotikai megjelenési formájának felépítése (a formáció és a nyelvi-szemantikai *értelem*).

A kreatív-produktív megközelítés során elvégzendő *gyakorlatok* lehetnek *egyszerűek* (egyetlen összetevőre, egyetlen aspektusra irányulók) és lehetnek *összetettek* (egyidejűleg több összetevőre, több aspektusra irányulók). „Elkallódni, megkerülni” című könyvünkben mindkét gyakorlattípusra találhat példákat az olvasó. Jelen tanulmányunkban a versben közvetlenül kifejezésre jutó *világfragmentum* nyelvi-szemiotikai megjelenési formája elemzéséhez kívánunk két összetett gyakorlatot bemutatni.

1. *Kísérlet az eredeti (alapszintű) szintaktikai és metrikai-ritmikai felépítés, valamint az eredeti makrokompozíció helyreállítására*

1.0. Az ennek a kísérletnek a végrehajtására szolgáló vers Radnóti Miklós „Éjszaka” című verse (Radnóti Miklós összes versei és versfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 216) volt (lásd **T1**).

Mind ennek a kísérletnek, mind a következő pontban bemutatottnak a végrehajtásában egy, részben egyetemi hallgatókból, részben középiskolai tanárokból álló csoport vett részt.

(T1)

ÉJSZAKA

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
alszik a pókháló közelében a légy a falon;
csnd van a házban, az éber egér se kapargál,
alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;
fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben.

A kísérlet céljára, szolgáló vehikulum elemei (amiket a résztvevők természetesen összekeverve kaptak meg!) a következők voltak (lásd T1/0).

T1/0

* A alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben

* 6 alszik a falon a légy a pókháló közelében

* 4 a házban csönd van az éber egér se kapargál

* C alszik a harkály a fatörzsben a faág a kert

* E a méh a kasban rózsában a rózsabogár

* 9 alszik a nyár a pergő búzaszemekben

* K a láng alszik a holdban az égen hideg érem

* 3 az őszi fölkel és az éjben lopni lopakszik

A sorok összetevői eredeti sorrendjének megváltoztatásakor valamennyi írásjelet elhagytuk; ezenkívül az „E”-vel jelölt sorba betettünk egy (a vers eredeti formájában elő nem forduló „plusz” a névelőt. (A sorazonosító szimbólumok előtti csillag azt jelzi, hogy ezek a sorok nem a vers eredeti sorai.)

A feladatot a következőképpen fogalmaztuk meg:

Azokon a papírszeleteken, amiket kézhez kaptak, egy vers megváltoztatott sorai találhatók. (A „megváltoztatás” azt jelenti, hogy a sorok összetevőinek eredeti sorrendjét felcseréltük, és minden esetben elhagytuk az eredeti szövegben alkalmazott mondattagoló és/vagy mondatzáró írásjeleket is.)

(a) Próbáljanak meg létrehozni

(a1) valamennyi soron belül egy mind szintaktikai-szemantikai, mind poétikai (metrikai-ritmikai) szempontból elfogadható összetevő-elrendezést (az új elrendezésű sort írják fel az adott papírszeleten található vonalra);

<i>alszik a pergő búzaszemekben a nyár;</i>		
— u u — — — u u — u u —	d, s, d, d, cs	3 2 5 2
<i>alszik a holdban a láng, hideg érem az égen;</i>		
— u u — u u — u u — u u —	d, d, d, d, s	3 3 1 5 2
<i>fölkél az ősz és lopni lopakszik az éjben.</i>		
— u u — — — u u — u u — u u	d, s, d, d, s	5 5 3

(309)

A T1.2-ben a *d*, *s* és *cs* betűszimbólumok a *daktílus*, *spondeus* és *csonka* terminusok rövidítései, az utolsó oszlop számkombinációi pedig a vélhető ütemszerkezet jelölői. Szuromi elemzésével itt érdemben nem foglalkozunk, csupán két megjegyzést kívánunk tenni az általa létrehozott metrikai-ritmikai struktúra-leíráshoz. (Az olvasónak viszont mind a Szuromi által képviselt verstani megközelítést és az azzal kapcsolatos vita-irodalmat, mind az idézett Radnóti-elemzést figyelmébe ajánljuk. Első megjegyzésként magát Szuromit kívánjuk idézni, aki az utolsó verssor kezdő szavával (*fölkél*) kapcsolatban a következőket mondja:

A Parnasszus-kiadásban (Koczkás Sándor rendezte sajtó alá) hosszú *é* található (*fölkél*), mi módosítottuk a leírásban — a daktílusi metrum érdekében — rövide. Ha a kiadás netán kézírathú, akkor e záró sor spondeusi kezdet után jambus, spondeus, két anapestus és csonkaláb időmértékes rendjét tükrözi, bizonyítván a daktilizálás versbeli eróziójának konzekvens metrikai tudatosulását a költőben is. (Leírásunkban a *-kél* időtartamát azért jelöltük kettősen s vettük a lábazásban egyértelműen rövidnek, mert így kívántuk korrigálni a szövegkiadás vélt tévedését.)

(310—311)

Második megjegyzésünk a T1.2 *alszik a kert* kezdetű sorának metrikai-ritmikai képletére vonatkozik, amelyből véleményünk szerint lemaradt két „hangsúlyjel” (és pedig a *faág* és a *fatörzs* szavak első szótagjáról).

Ami a makro-kompozicionális felépítést illeti, minthogy az egyes verssorok a bennük kifejezésre jutó világfragmentum-összetevők szempontjából egymástól bizonyos mértékben függetlenek, „makroszintaktikailag” elrendezhetők lennének másképp is, például a T1/a-ban bemutatott módon:

T1/a

- 4 Csönd van a házban, az éber egér se kapargál,
- C alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály,
- E kasban a méh, rózsában a rózsabogár,
- 9 alszik a pergő búzaszemekben a nyár;
- A alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom,
- 6 alszik a pókháló közelében a légy a falon;
- K alszik a holdban a láng, hidegen érem az égen;
- 3 fölkél az ősz és lopni lopakszik az éjben.

Természetesen a T1/a elrendezésnek a poétikai felépítése, különösen pedig „mozgásos energiája”, nem kis mértékben különbözik az eredeti versétől.

1.2. A kísérlet 15 résztvevője közül 13 hozott létre valamennyi szempontból értékelhető megoldást. Egy résztvevő csupán a verssorok összetevő-sorrendjét próbálta meg „rekonstruálni”, a makrokompozíciót nem; egy résztvevő könyv nélkül tudta a verset, így „megoldását” nem vettük figyelembe.

1.2.1. Lássuk mindenekelőtt a résztvevők által létrehozott sorvariánsokat. (A kísérlet eredményének minden részfeladatra kiterjedő összefoglalását az 1. táblázat tartalmazza.)

1. táblázat

	A résztvevők azonosítói:												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
A	3	9	A ₁	A	A	4	4	3 ₁	A	4 ₁	4 ₁	K ₂	9 ₁
6	9	3 ₀	6 ₁	K	6 ₄	6 ₂	6 ₁	K	6	6 ₄	A	4 ₂	K
4	C	K	C	6 ₁	9 ₂	E ₀	9 ₁	4	E	9 ₁	6 ₃	C ₁	E ₀
C	E	C	4	9	E ₁	C	E ₀	9	C	E ₁	C ₁	A ₁	C
E	K	E ₂	9	E ₀	C	A ₁	C ₂	C ₁	4	C ₂	9	6 ₁	4
9	4	4	E	C	4 ₁	K ₁	K ₃	E ₀	9	K ₁	E ₁	9 ₁	6
K	6 ₁	6 ₁	K	4	K	9 ₁	A ₁	6 ₁	K	3 ₁	K-	E ₀	A-
3	A-	A-	3	3	3	3	3 ₂	A	3	A	3 ₄	3 ₃	3
Éjszaka / Radnóti Miklós	Őszi éj / -	Este, őszel / -	Ősz / József A.	Ősz / József A.	Éjszaka / -	Éjjeli csönd / Radnóti vagy Juhász Gy.	Némesség / -	Éjszaka / Radnóti	Éjszaka / Radnóti	Az ősz érkezése / Radnóti vagy Pilinszky	Csönd / -	Altató / -	Fölkel az ősz / -

* A

Ennél a sornál 6 résztvevő talált rá az eredeti sorrendre (az eredetivel azonos sorokat itt és az 1. táblázatban a csillag nélküli azonosítóval jelöljük); 4 résztvevő az A₁, 3 pedig az A- elrendezést választotta:

A: alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom

A₁: alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben (= * A)

A-: alszik a szív és a szívben az aggodalom (hiányos!)

* 6

Ebből a sorból a résztvevők öt variánst hoztak létre: 2 az eredetivel azonosat, 7 a 6₁-et, 1 a 6₂-t, 1 a 6₃-at és 2 a 6₄-et:

6: alszik a pókháló közelében a légy a falon

6₁: alszik a légy a falon a pókháló közelében

6₂: alszik a légy a falon, közelében a pókháló (?)

6₃: alszik a falon a pókháló közelében a légy

6₄: a pókháló közelében alszik a légy a falon

* 4

Ebből a sorból 9 résztvevő hozta létre az eredetit, 3 a 4_1 elrendezést választotta, 1 a 4_2 -t:

- 4: csönd van a házban, az éber egér se kapargál
- 4_1 : a házban csönd van, az éber egér se kapargál (= * 4)
- 4_2 : az éber egér se kapargál, a házban csönd van

* C

Ennél a sornál 8 résztvevő talált rá az eredeti elrendezésre, 3 a C_1 variánst hozta létre, 2 a C_2 -t:

- C: alszik a kert, a faág, a fatörzsben a harkály
- C_1 : alszik a kert, a faág, a harkály a fatörzsben
- C_2 : alszik a harkály a fatörzsben, a kert, a faág

* E

Ez az a sor, amelyben egy a névelővel több van, mint az eredetiben; ezt a „fölösleges” névelőt 3 — az eredeti sorrendet helyreállító — résztvevő vette észre és hagyta el, a többi megtartotta; 6 résztvevő az E_0 variánst hozta létre, 3 az E_1 elrendezést választotta, 1 az E_2 -t:

- E: kasban a méh, rózsában a rózsabogár
- E_0 : a kasban a méh, rózsában a rózsabogár
- E_1 : a méh a kasban, rózsában a rózsabogár (= * E)
- E_2 : rózsában a rózsabogár, a kasban a méh

* 9

Ebből a sorból 7 résztvevő hozta létre az eredeti elrendezésű sort, 5 a 9_1 elrendezést választotta, 1 a 9_2 -t:

- 9: alszik a pergő búzaszemekben a nyár
- 9_1 : alszik a nyár a pergő búzaszemekben (= * 9)
- 9_2 : a pergő búzaszemekben alszik a nyár

* K

Ennél a sornál 8 résztvevő talált rá az eredeti sorrendre, 2 a K_1 variánst hozta létre, 1—1 a K_2 -t, K_3 -t, illetőleg a K_4 -t:

- K: alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
- K_1 : alszik a láng a holdban, hideg érem az égen
- K_2 : alszik a láng a holdban, az égen hideg érem
- K_3 : alszik a láng a holdban, az égen érem hideg (?)
- K_4 : alszik a holdban a láng, hideg érem (hiányos)

* 3

Ebből a sorból 8 résztvevő hozta létre az eredeti elrendezésű sort, 2 a 3_1 variánst, 1—1 a 3_2 -t, 3_3 -at, illetőleg 3_4 -t:

- 3: fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben
- 3_1 : fölkel az ősz és az éjben lopni lopakszik
- 3_2 : az ősz fölkel és lopni lopakszik az éjben
- 3_3 : az ősz lopni lopakszik és fölkel az éjben(,)
- 3_4 : és az ősz fölkel, lopni lopakszik az éjben

(Az 1. táblázat a fenti elemzésben használt azonosítókat tartalmazza: a kövéren szedett azonosítók az eredetivel azonos és azonos helyen lévő sorokat jelölik, a kurzívan szedettek pedig azt, hogy a szóban forgó résztvevő semmi változást nem hajtott végre a kísérlet céljára szolgáló soron.)

Az egyes sorvariáns-csoportok jó lehetőséget nyújtanak mind a szintaktikai felépítés, mind a metrikai-ritmikai felépítés, mind az adott sorvariánsban kifejezésre jutó tényállások elemzésére — ez utóbbival kapcsolatban lásd különösen a 6₂, K₃ és a 3₃ variánsokat. — Ezekkel az elemzésekkel itt nem kívánunk foglalkozni.

1.3.2. A m a k r o k o m p o z í c i ó v a l kapcsolatban itt elsősorban a következőket tartjuk említésre méltónak: (a) a 9-es sorszámú résztvevő „rátalált” valamennyi sor eredeti belső rendezésére s ezenkívül a két eredeti kezdő- és zárósorra is; (b) három résztvevő (az 1-es, 3-as és 4-es sorszámú) két sor kivételével tudta „helyreállítani” az eredeti belső elrendezést, s ezek közül az utóbbi kettő ’rátalált’ az eredeti kezdő- és zárósorra is; (c) egy résztvevő (a 12-es sorszámú) egyetlen sornál se választotta az eredetinek megfelelő belső elrendezést, de utolsó sorként az eredetinek egyik variánsát választotta. — A 9-es, 3-as, 4-es és 12-es sorszámú résztvevők megoldásait itt teljes egészében is bemutatjuk. Azt hisszük, különösebb elemzés nélkül is világos, mennyi aspektus tárgyalását teszik lehetővé ezek a kompozíciók.

T1/9

ÉJSZAKA

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom
alszik a pókháló közelében a légy a falon
kasban a méh, rózsában a rózsabogár
alszik a kert, a faág, a fatörzsből a harkály
csönd van a házban az éber egér se kapargál
alszik a pergő búzaszemekben a nyár
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben

T1/3

ŐSZ

Alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben
Alszik a légy a falon a pókháló közelében
Alszik a kert a faág a fatörzsből a harkály
csönd van a házban az éber egér se kapargál
Alszik a pergő búzaszemekben a nyár,
Kasban a méh, rózsában a rózsabogár
Alszik a holdban a láng hideg érem az égen
Fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben.

T1/4

ŐSZ

Alszik a szív és alszik a szívben az aggodalom
alszik a holdban a láng, hideg érem az égen
alszik a légy a falon a pókháló közelében
alszik a pergő búzaszemekben a nyár
a kasban a méh, rózsában a rózsabogár
alszik a kert, a faág, a fatörzsből a harkály
csönd van a házban, az éber egér se kapargál
fölkel az ősz és lopni lopakszik az éjben

T1/12

ALTATÓ

Alszik a láng a holdban, hideg érem az égen.
Az éber egér se kapargál, a házban csönd van.
Alszik a kert a faág a harkály a fatörzsből.
Alszik a szív és alszik az aggodalom a szívben.
Alszik a légy a falon a pókháló közelében.
Alszik a nyár a pergő búzaszemekben.
A kasban a méh rózsában a rózsabogár.
Az ősz lopni lopakszik és fölkel az éjben.

1.2.3. A címekkel kapcsolatban természetesnek tarthatjuk, hogy azokban a *csönd*, az *ősz*, az *éjszaka* szavak a dominánsak. Négy résztvevő tételezi fel, hogy Radnóti a szerző (igaz kettő csupán két lehetőség egyikeként).

1.3. Nem kétséges, hogy ez a kísérlet nehéz feladat elé állította a résztvevőket, különösen, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy mindössze fél óra állt rendelkezésükre!

Természetesen e kísérlet elvégezhető más feladat-megfogalmazás alapján is (és több időt hagyva a feladat megoldására). Például:

- felhívhatjuk a résztvevők figyelmét arra, hogy az adott sorokkal kapcsolatban keressenek „időmértékes” megoldást;
- közölhetjük velük, hogy az eredeti vers rímmel (asszonánccal) összekapcsolt sorpárokból áll;
- olyan sorvariáns-csoportokat bocsáthatunk rendelkezésükre, amelyek csoportelemként tartalmazzák az eredeti sort is, és e csoportokból választhatunk egy-egy számukra elfogadhatónak minősült, stb.

2. Kísérlet az eredeti lexikai-szemantikai felépítés, valamint az eredeti makrokompozíciók rekonstrukciójára

2.0. Az ennek a kísérletnek a végrehajtására szolgáló vers Radnóti Miklós „Keserédes” című verse (Radnóti Miklós összes versei és versfordításai. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984. 158–9) volt. (Lásd T2).

(T2)

KESERÉDES

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási hangya fut.

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris kékbe hull.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran füstölög.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
stamóca bujdosik.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, meddig él.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám lehelletem!

A kísérlet céljára szolgáló vehikulum elemeit (amiket a résztvevők természetesen összekeverve kaptak meg!) a T2/0 tartalmazza.

T2/0

8 A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási . . .

B Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan
de máris . . .

P A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban . . .

5 Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran . . .

T A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
számóca . . .

3 Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, . . .

1 S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám . . .

A feladatot a következőképpen fogalmaztuk meg:

Azokon a papírszeleteken, amiket kézhez kaptak, egy vers hiányos versszakai találhatók. (A „hiányosság” azt jelenti, hogy minden versszak utolsó sorának elhagytuk utolsó szavát vagy kifejezését.)

- (a) Próbálják meg (a1) mind szintaktikai-szemantikai, mind poétikai szempontból elfogadható módon kiegészíteni az egyes versszakokat (a kiegészítéshez tudniuk kell, hogy minden versszak utolsó sora 6 szótagú), és (a2) kísérleljék meg a kiegészített versszakokat elfogadható sorrendbe rakni mind szemantikai, mind poétikai szempontból.
- (b) Adjanak címet kompozíciójuknak és adják meg, hogy feltételezésük szerint ki lehet az eredeti vers szerzője.

A feladatban nem közöltük, hogy a versszakok harmadik sorai se a szóban forgó versszak másik két sorával, se egymással nem rímelnek.

- 2.1. A kísérlet eredményeinek bemutatása és elemzése előtt a feladat várható megoldásaihoz szeretnénk egy-két megjegyzést fűzni.

Ami az egyes versszakok kiegészítését illeti, nagy a valószínűsége, hogy a kihagyott részek betöltésénél a résztvevők „eltalálják” a hiányzó rész szintaktikai kategóriáját; esetleg az „1”-gyel jelölt versszak utolsó sorával kapcsolatban fordulhat elő, hogy azt valaki „határozóval” egészíti ki. Igen valószínűtlen ezzel szemben, hogy „rátalálnak” magára a hiányzó lexikai elemekre, mert ezeknek a soroknak (is) meglehetősen nagy fokú a költői képi töltése. (Kivételt képezhet természetesen az az eset, hogy valaki, ha csak homályosan is de „emlékszik” erre a versre, vagy a „3”-mal jelölt versszakkal kapcsolatban az, hogy ha valaki azt utolsó előtti versszaknak választja, az „1”-gyel jelölt pedig utolsónak, az utolsó versszak első sora „visszahat” az előző versszak utolsó sorának teljessé tételére.)

Ami a versszakok sorrendjét illeti, várható, hogy a résztvevők „kitalálják”, hogy melyik az eredeti vers utolsó versszaka, és hogy első versszakként vagy az eredeti vers első versszakát választják, vagy a másodikat. Ezek a lehetőségek állnak ugyanis legközelebb a versben közvetlenül kifejezésre jutó „világfragmentum” verbális bemutatásának „természetes sorrendjéhez” — ha ilyenről egyáltalán beszélni lehet.

2.2. A kísérlet végrehajtásában 16-an vettek részt, a létrehozott megoldások eredményeit a 2a. és 2b. táblázatok foglalják össze.

2.2.1. Lássuk először a versszak-kiegészítéseket. A 2a táblázat első sora a kihagyott (eredeti) szavakat, illetőleg kifejezéseket tartalmazza, a táblázat 1—16. sorai pedig a résztvevők megoldásait. Az első sorban az aláhúzás azt jelzi, hogy az aláhúzott szót vagy kifejezést legalább egy résztvevő 'megtalálta', a résztvevők egy-egy megoldása előtti csillag pedig azt, hogy a csillaggal jelölt elemek szótagszáma nem egyezik meg a versből kihagyott elem szótagszámaival.

Az egyes kiegészítésekkel kapcsolatban megjegyzésre érdemesek a következők:

A „8”-cal jelölt versszakban

- szintaktikailag az igei állítmányi részzé való kiegészítés természetesebben hat, mint a más jellegű (ez utóbbiakhoz lásd az 5-ös, 9-es, 14-es és a 13-as számú résztvevők megoldásait);
- a *szélt kavár* kifejezés *szélt* összetevője rendellenes képződmény;
- szemantikailag a *riadtan* határozóval a 11-es és a 16-os sorszámú résztvevő megoldása (a „fa hajol” és a „csepp zúdul”) tekinthető valamennyire összeegyeztethetőnek — ha egyáltalán —, a többié nem;

A „B”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikai szempontból valamennyi kiegészítéssel kapcsolatban lehet kifogást emelni;

A „P”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikailag (poétikailag) a „fut tova” kiegészítés kevésbé elfogadható, mint a többi; a „hempereg”/„hentereg” többszöri előfordulása bizonyára a „sárban hempereg/hentereg” kifejezés idiomatikus voltával magyaráz-

2. a. táblázat

versszakok	8	B	P	5	T	3	1
kibagyótt szavak	hangya fut	kékbe hull	hentereg	fustölög	butjdosik	meddig él	leheltem
Ssz.							
1	szélt kavár	elszalad	hempereg	—	—	vége lesz	kedves dalom
2	vihar dúl	elcsitul	ténfereg	pirulgat	bólogat	felszárad	harmónia
3	—	vége van	hempereg	játszadóz	üldögél	meddig él	is szép dalom
4	lármát csap	elered	ténfereg	didereg	pislogat	vége lett	kedves dalom
5	osobogás	—	hempereg	megbúvik	piroslik	már vége	melódia
6	zárpor kél	messeze fut	hentereg	inteket	bólogat	hova fut	kisnyári dal
7	zárpor kél	kiderül	kavarog	elvonul	kuporog	merre tart	* víg
8	zárpor dúl	elcsitul	eltűnik	üldögél	didereg	itt a vég	zsongító nyár
9	az eső	újra kezd	szétmálk	lehullik	tekintget	fölszárad	*a kedvem
10	—	elmarad	hempereg	felvirít	pillogat	meddig él	—
11	fa hajol	elenyész	hentereg	elszalad	rejtezik	itt a nyár	illanással
12	eső hull	vége lesz	hempereg	mosolyog	ül halkán	süt a nap	legyen dalom
13	patakban	éllan	fut tova	napozik	penderül	eltűnik	nap sütésnek
14	zivatar	elhalad	hentereg	sütkérez	piroslik	nem soká	dal, sirat
15	zépör jön	elhallgat	toporog	kódorog	hunyorog	felszárad	szimfónia
16	csepp zúdul	beforul	hentereg	piheg csak	virágozik	hogy vége	legyen dalom

ható/külön elemzést érdemel itt a *hempereg* és *hentereg* közötti konnotatív különbség is;

Az „5”-tel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható; szemantikai szempontból a kiegészítés jellege az adott versszakon belül maradván nem ítéltető meg, mert e versszak szövege nem tartalmazza annak a valaminek a jelölését, amire a *rája* utal; minthogy csak öt résztvevő (a 3-as, 7-es, 11-es, 14-es és 15-ös sorszámú) választotta a P–5 versszakosrendet, csak ezek megoldása esetében a *ködöcske* ez a valami, a többi 11 résztvevő a T–5 versszakosrend mellett döntött, ezek megoldása esetében a *számóca*;

A „T”-vel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható;
- szemantikailag szintűgy;

A „3”-mal jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható, jóllehet nem mindegyik szintaktikai kategóriája egyezik meg az eredeti kifejezésével;
- szemantikailag a *hova fut* és *merre tart* kiegészítés kevésbé elfogadható, mint a többi;

Az „1”-gyel jelölt versszakban

- szintaktikailag valamennyi kiegészítés elfogadható, ha szintaktikailag kategóriája nem is mindegyiknek egyezik meg az eredeti kifejezésével;
- szemantikai szempontból a *dalom*, *melódia* stb. összetevőket tartalmazó kifejezések választása azzal magyarázható, hogy ezek a *könnyű ének*-et minősítik; a *szongító nyár* kiegészítés az adott szövegösszefüggésben nehezen fogadható el.

A kiegészítésekkel kapcsolatban összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a megoldások igen jó lehetőséget adnak mind szintaktikai, mind szemantikai, mind poétikai-stilisztikai kérdések beható elemzéséhez, s ennek során természetesen az adott vers szemantikai-poétikai felépítésének elemzéséhez is. (Ami a 2.1. pontban megfogalmazott „előrejelzéseinket” illeti, az beigazolódott, hogy a résztvevők nem találtak rá az eredeti lexikai elemekre – sőt alig találtak szemantikai-poétikai szempontból többé-kevésbé elfogadhatókat. A szintaktikai kategóriák vonatkozásában azonban jóval találmányosabbak voltak, mint azt mi feltételeztük – különösképpen igaz ez a „8”-cal jelölt versszakra.)

2.2.2. A résztvevők által létrehozott makrokompozicionális versszakelrendezéseket a 2b. táblázat foglalja össze az egyes kompozícióknak adott címekkel és a feltételezett szerzők nevével együtt. (Ebben a táblázatban az egyes versszakazonosító számok vagy betűk után álló „—” jel azt kívánja kifejezésre juttatni, hogy az adott kompozícióban ez a versszak nem lett kiegészítve, a „*” jel pedig azt, hogy a kiegészítés szótagszáma nem egyezik meg a hiányzó rész szótagszámával. Az azonosítók egyes oszlopai alatt található „x” jel azt jelöli, hogy az előbb említett két ok valamelyikének következtében az adott megoldás teljes megoldásként nem értékelhető.)

2b. táblázat

	A résztvevők azonosítói															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
8	8	8	8	B	B	8	8	B	B	8	8	B	B	8	8	B
B	B	B	B	8	8	B	B	8	8	P	B	8	8	B	B	8
P	P	P	P	P	3	T	3	P	P	B	P	P	P	P	P	P
5	3	3	5	3	T	5	T	3	3	3	5	3	3	5	5	3
T	T	T	T	T	5	P	P	T	T	T	T	T	T	T	T	T
3	5	5	3	5	P	3	5	5	5	5	3	5	5	3	3	5
1	1	1	1	1	1	1	1*	1	1*	1	1	1	1	1	1	1
	x		x		x		x		x	x						
Keserédes / Radnóti	Zápor / József A.	Zápor / Weöres	Zivatar vagy Zápor / -	Vihar / József A.	Nyári zápor után / -	Nyári zápor / -	Nyári zivatar / -	Nyári zápor / Juhász Gy. vagy Tóth Á.	Vihar / -	Zápor / -	Nyári zápor / Kosztolányi D.	Zápor / -	Nyári vihar / Nagy L. vagy Juhász F. vagy Simon I.	Nyári zivatar / -	Zápor / Radnóti	Zápor / József A. vagy Nagy L.

Ami a teljes megoldásokat illeti

- valamennyi résztvevő „rátalált” az eredeti vers utolsó versszakára;
- első versszakként a résztvevők vagy az eredeti vers első versszakát választották, vagy a másodikat;
- a 6-os sorszámú résztvevő kompozíciójában a „T”-vel és a „P”-vel jelölt versszakok fel vannak cserélve; a 10 teljes megoldás közül csak három tartalmazza az eredetivel azonos 5—T—3 versszak-sorrendet, a többiben az „5”-tel és a „3”-mal jelölt versszakok fel vannak cserélve.

A teljesként nem értékelhető 6 kompozíció közül három az eredetitől lényegesebben eltérő versszaksorrendet mutat. A teljes megoldások három fő-típusának szemléltetésére a T2/15, T2/2 és T2/16 kompozíciókat mutatjuk be teljes egészükben. Mindhárom azt példázza, hogy 7 szemantikailag-poétikailag nem „szerencsésen” megválasztott szó (vagy kifejezés) az egész verset meg tudja fosztani poeticitásától! — Szerencsésebbnek mondható megoldáshoz juthatunk, ha a létrehozott kompozíciókból kiválasztjuk a legelfogadhatóbbnak tűnő versszakokat, és azokat rakjuk sorrendbe (lásd T2/x).

T2/15

ZÁPOR

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási zápor jön.

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris elhallgat.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban toporog.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran kódorog.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca hunyorog.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, felszárad.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám szimfónia.

T2/2

ZÁPOR

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási vihar dúl.

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris elcsitul.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban ténfereg.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, felszárad.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca bólogat.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran pirulgat.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak könnyű ének,
vidám harmónia.

T2/16

ZÁPOR

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan
de máris beborul.

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási csepp zúdul.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja, hogy vége.

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca virágzik.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran piheg csak.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak könnyű ének,
vidám legyen dalom.

T2/x

A felleg zsákja pattan,
víz csurran és riadtan
órjási . . .

Villámok tőre surran,
dörgés gurul le túlhan,
de máris kiderül.

A záporfelleg öccse,
földönfutó ködöcske
a sárban hentereg.

Napfény lehellget rája,
megég apró ruhája
s pucéran elvonul

A földre ázott, fényes
levél alatt szemérmes
szamóca kuporog.

Gödörbe gyűlve néhol
kis tócsa bugyborékol
és tudja merre tart.

S ki tudja meddig élek?
lebbenj csak, könnyű ének,
vidám kis nyári dal.

A T2/x kompozícióban

- az első versszakot kiegészítetlenül hagytuk, mert a megoldások között egyetlen elfogadhatónak mondható megoldás sincs;
- a „kiderül” – „kékbe hull”, „bujdosik” – „kuporog” és „merre tart” – „meddig él” kifejezéspárok között lehet bizonyos szemantikai megfeleléseket találni;
- a „lehelletem” és „vidám kis nyári dal” valamint a „füstölög” és „elvonul” kifejezéspárokat esetleg a „szimbolikus síkon” lehet szemantikailag valamelyest egymáshoz ’közelebb’ hozni.

Ezzel a „mesterségesen létrehozott” kompozícióval kapcsolatban érdekesnek tartjuk végül azt is megjegyezni, hogy a benne található kiegészítések zömét a 7-es sorszámú résztvevő megoldásaiból vettük, akinek kompozícióját befejezetlensége miatt nem soroltuk az értékelhető kompozíciók közé. A befejezetlenség ugyanakkor ebben az esetben nagy valószínűséggel azt jelenti, hogy nem állt a rendelkezésére elég idő a feladat minden szempontot kellőképpen mérlegre tevő megoldásához.

2.2.3. A résztvevők által választott címek mindegyike közvetlenül utal a versben kifejezésre jutó tényállás-konfigurációra. Külön megbeszélést érdemel ebben az esetben az a kérdés, hogy milyen (közvetett) értelemben vonatkoztatható a Radnóti által választott „Keserédes” cím erre a tényállás-konfigurációra (vagy az azáltal kifejezésre juttatható szimbolikus „tartalom”-ra). — Lehetséges szerzőt a résztvevőknek csupán a fele adott meg (egyesekek egyidejűleg két-három lehetőséget is megnevezve); Radnóti neve csupán egyszer fordul elő.

2.3. Nyilvánvaló, hogy ez a feladat sem volt könnyű. Az alapvető nehézséget egyrészt az elfogadható kiegészítések létrehozása jelentette, másrészt a „P”-vel és „T”-vel jelölt versszakok elhelyezése, illetőleg e két feladat egymással kapcsolatos megoldásáé.

Természetesen ez a feladat is elvégezhető más feladat-megfogalmazást alapul véve. Külön felhívhatjuk például a kísérletben résztvevők figyelmét arra, hogy

- ügyeljenek a „8”-cal jelölt versszakban az *órjási* összetevőre;
- a „B”-vel jelölt versszakban az első két sor „tartalmára” és az azt bemutató részt követő *de máris* sorkezdő részre;
- az „5”-tel jelölt versszakban a *megég* és a *pucéran*-t követő rész elfogadható összhangjára stb., hogy itt csupán két-három lehetőséget említsünk.

3. Összefoglalás

Befejezésül csupán azt szeretnénk újra hangsúlyozni, hogy ezek és az ezekhez hasonló kísérletek az őket követő analitikus-kreatív elemzések előkészítésére szolgálnak. Ebből a szempontból szinte alig lehet „eredménytelen”-nek minősítendő kísérletet elképzelni! A résztvevők egyrészt minden alkalommal „aktív érdeklődéssel” kezdik az analitikus elemzést, mert tudni szeretnék, hogyan nézzék (hogyan értékeljék) saját megoldásukat az eredetivel összehasonlítva, másrészt létrehoznak olyan „megoldásokat”, amik mind nyelvi, mind poétikai, mind stilisztikai kérdések mélyreható megbeszéléséhez szolgálnak kiindulópontként.

BIBLIOGRÁFIA

A versek kreatív-produktív elemzésével és megközelítésével kapcsolatban lásd a szerzők következő tanulmányait, könyvét, recenzióit:

Petőfi S. János: Szövegszerkezet és jelentés. Kosztolányi: Akarsz-e játszani? című versének elemzése. Híd, Novi Sad, 1985. 1313–9.

Petőfi S. János: Kombinatorikus költői nyelvi játékok, in: Szöveg, szövegtan, műelemzés (Textológiai tanulmányok). OPI, Budapest, 1990. 159–99.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: A versorganizáció anticipatorikus megközelítése, in: Szemiotikai szövegtan 3. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 78–104.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Elkallódni megkerülni. Versek megközelítése szövegtani keretben. OTTV, Veszprém, 1992.

Benkes Zsuzsa: Lehetséges-e a szemiotikai szövegtan tanítása az iskolában?. A III. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia előadásai. Szeged, 1991. (megjelenés alatt)

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: Versek kreatív-produktív megközelítése. Etüdök József Attila „Látod?” és „Ősz” című verseihez. Új Pedagógiai Szemle, Budapest, 1992. (megjelenés alatt.)

Hernádi Sándor: Az olvasás bűvésze. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest, 1989. 185 (Benkes Zsuzsa), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 166—8.

Kaspar H. Spinner: Umgang mit Lyrik in der Sekundarstufe I, Baltmannsweiler, Pädagogischer Verlag 1984. 142 (Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre). JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 172—6.

Kenneth Koch: Desideri, sogni, bugie. Un poeta insegna a scrivere poesia ai bambini. (Kívánságok, álmok, füllentések. Egy költő versírásra tanítja a gyerekeket.) Milano, Erme Edizioni, 1980. (Terry Olivi; olaszból fordította Petőfi S. János), in: Szemiotikai szövegtan 4. (Szerk. Petőfi S. János—Békési Imre) JGYTF Kiadó, Szeged, 1991. 168—72.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa

Néhány szókép állapota és története*

A nyelvnek mint közlési rendszernek a tulajdonságaiból állandóság is, változás is következhet. Sok nyelvi változásban a gondolkodás szerepét szokás kiemelni, s a gondolkodásfolyamatban pedig az egyén szerepét (l. Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány alapjai. Budapest, 1988. 112, 137). A szóképek (metafora, metonímia) maguk is egy gondolkodási eljárásnak az eredményei, az áttételé (epiphora), ahogyan már Arisztotelész megállapította. Minden trópus gondolkodási művelet eredménye, olykor téves gondolkodásé, e tekintetben például tanulságosak a tudathasadásos elmebetegek metaforái (vö. Nyíró Gyula [szerk.]: *Psychiatria*. Budapest, 1967. 338—9). — A trópusokban s főként a metaforákban az áttétel a megnevezés érdekében történik. Így a természetnek, a társadalomnak és az emberi gondolkodásnak a jelenségeit a szóképek különféle összefüggésekbe helyezik többnyire eltérve a már meglevő megnevezésektől. Nem kevés metafora pedig az eddig megnevezetlen vagy éppenséggel ismeretlen dolgok nyelvi jelölésére jön létre, ezek az úgynevezett katakrétikus metaforák. A legkülönbözőbb tudományágak nyelvhasználata bőséges példátárat kínál, vö. Balázs Tibor: *Metafora jelenség a tudományban*. Magyar Tudomány 35 [1990.]: 599—603; I. Gallasy Magdolna: „Nyelv és gondolkodás a modern fizikában”. In: Hajdú Mihály—Kiss Jenő [szerk.]: *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. Budapest, 1991. 202—6.

Jóllehet ugyanazt a jelentést a legváltozatosabb módon ki lehet fejezni (l. Gottlob Frege: *Logika, szemantika, matematika*. Budapest, 1980. 159), mégis mutatkozik a kifejezésben bizonyos egybetartás. Ennek eredménye, hogy a szóképek elveszítik egyéni eredetű produktív jellegüket. Amíg a trópus egyedi, voltaképpen egyetlen — ha nem is könnyen kitapogatható — denotátuma van, ha már bekerül a nyelvbe, számtalan denotátumra vonatkozhat. Ennek ellenére van jelentése vagy vannak jelentései, amely vagy amelyek

* Elhangzott az ELTE BtK. Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által rendezett Állapot és történet — szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben c. ülésen 1992. október 6-án.

azután a produktív használat során vesznek részt a jelentésintencióban (l. Károly Sándor: A nyelvi produktivitás jelentősége. Nyelvészeti Dolgozatok, 169. Szeged, 1978–1979. 7).

A nyelv produktív voltát a jelentésváltoztatásban is tapasztalhatjuk. A meglevő nyelvi elemek bizonyos összeszerkesztése létrehozhat újítást, amely ugyan valamely mintát követ nyelvi szerkesztményként, de a szavak jelentésének a denotátumra vonatkozása a nyelvi jel jelentésének mozgékonyosságát és elmozdíthatóságát valamely tényleges beszédhelyzetben, esetleg éppen az elemek új egybeszerkesztése révén hozza létre (l. Károly Sándor i. m. 8). Az egybeszerkesztett elemek állapota a trópusok esetében szinkrón vizsgálati jelleget kíván, ha a trópusnak valamely állapota huzamos ideig megvan, a vizsgálat természetesen diakrón. Néhány példa minderre.

Az ok és az okozat fölcserélésén alapuló metonímia van a HB. és K.-ben: *ef oz gyümölcsben halált evet* (E. Abaffy Erzsébet átirata alapján idézem: MNy. 85 [1990.]: 125). Bibliai eleink valamilyen gyümölcsöt ettek, amely cselekedetük okozta majdan halálukat, illetőleg halandóvá változásukat — ez az előismeret szükséges a teljes megértéshez, s ebben benne az előzmény és a következmény is a metonímiára vonatkozólag. (A HB. és K. némely stiláris eszközhöznek áttekintésére l. Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szöveg- emlékei. Budapest, 1980. 351–81.) — A **gyümölcsben halált eszik* teljes kép grammatikai szerkesztése megengedi, hogy a határozó elhagyásával is trópus keletkezzék vagy az maradjon: **halált eszik*. S e feltételezett szókép immár — szöveggörnyezete hiányában — lírai igefüggvénynek tartható (vö. Török Gábor: Lírai igefüggvények stilsztikája. ItF. 85. sz. Budapest, 1974.). A **halált eszik* alapkép azután újabb szöveggörnyezetben jelenhet meg: „[. . .] Oh || te vasra vertt Hazám! no nyeld-le a' bilincséd' || jajgatva, 's edd magadnak a' halált! —” (Katona József: Bánk bán. Kritikai kiadás. Budapest, 1983. 209).

Beke József Bánk bán-szótára (Kecskemét, 1991.) e szerkezetéről így ír: „(átv[itt értelemben], ritk[a]) halált eszik: 'halált okoz' ” (I. m. *eszik* a.). — A metonímia Katona József-i előforulásával kapcsolatosan nem kívánok alkotáslélektani kérdésekre kitérni, vizsgálatunk szempontjából elégséges annak megállapítása, hogy a hajdani szókép mintegy hét évszázad múltán is szóképi minőségében él 1819-ben, a dráma második kidolgozásának évében.

A szóban forgó trópusnak figyelemreméltó elágazása a következő: „a halál . . . mindig *életet eszik* s még sincs élete” (PSz. *eszik* 3. a.), itt az *eszik*-et a szótárírók 'pusztít' jelentésűnek írják le. S tulajdonképpen a pusztulás fogalomkörébe tartozik a HB. és K.-beli és a Katona József-i trópus denotátuma is, amely dolgot a rendelkezésünkre álló nyelvi elemekkel ugyan körül tudjuk írni, de a szókép állapota ettől függetlenül nem változott mai nyelvi tudatunk számára.

Berzsenyi Dániel 1807-ben egyik ódájában (A' magyarokhoz) ezt írja: „*Forr a' világ' bús tengere* oh Magyar! || Ádáz Erynnis' lelke uralkodik, || 'S a' föld lakójit vérbe-mártott || Tőre dühös viadalra készti” (Összes művei I. Kritikai kiadás. Budapest, 1979. 74).

Az itt található metaforához tudnunk kell, hogy a *forr* ige alapjelentése 'folyadék hevítés hatására légneművé kezd válni' (vö. ÉrtSz.), amely jelentés előismereteinkben azt is jelenti: 'a folyadék eddigi tulajdonságai megváltoznak'. A 'megváltozás' a *forr* ige szemantikai jegye, a trópusnak pedig tertium comparationisa, hiszen a világ megváltozásáról van szó a költeményben, közelebből a teljes képen: **forr a világ tengere*. Hasonló egybevetés munkálko-

dik Petőfi Sándornál, amint a PSz. tanúsítja: „4. (átv) 'élénken kavarog, nyüzsgő': (ráértés) utcákon . . mint a champagnei bor Az élet, a sürgő világ pezsegve forr" (I. m. forr a.). Petőfi hasonlatában a köznyelvi kifejezés, a bor forr, ugyancsak egy bizonyos folyadék változásáról szól, ám a változás közben történő 'mozgás'-t mint szemantikai jegyet teszi a költő a hasonlítás alapjává. — A bor forr kifejezést Juhász Gyula szintén fölhasználta a 'mozgás' szemantikai jegy kiaknázására: „3. (átv költ[ői használat]) Nyugtalan, izgatott mozgásban van, ill. ilyen hatást kelt: új ige forr, mint részegben a bor!" (JuSz. forr a.), illetőleg: „Gondolkodó, mi forrna ércfejedben, Ha szived érző volna [. . .]" (ércfej a.). A Juhász Gyula-versek egyébként: A gondolkodó (1916.), Ars longa . . . (1921.).

Füst Milán költői nyelvéből a Berzsenyi-mintájú trópus 1934-ből kerül elénk: „Lobogva forrsz világ és minden reggel újra. Oh ez nem panasz. De mégis nem tanúlsz?" (Kutyák. Összes versei. Budapest, 1969. 82).

Ugyancsak föllelhető a szókép Juhász Ferenc egyik versében, amelynek címe: József Attila megvalósult reménye (Új Írás 20 [1980.]: 6. sz. 4): „[Vágyta, hitte, tudta] Ezt a második, igazi megszületést. Amikor a pikkelyes szörnydög- || Történelem illatos, virágszívű emberiséget szül. Amikor a világ- || egyetem-virág megszületik. De nem gyásztalanul. De ez csak példázat volt. Egy példája a másképp-megvalósítandónak. Hisz ma is forr a világ!"

A Berzsenyi által használt metafora voltaképp ugyanolyan állapotban van Füst Milánnál is, Juhász Ferencnél is; mindhármuknál nyilvánvaló az áttételezésnek az a poétikai funkciója, amelyet Roman Jakobsontól így ismerünk: „A közleményre mint olyanra való beállás, a koncentráció a közleményre magáért a közleményért [. . .]" (Nyelvészet és poétika. In: Uő.: Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 221). A Petőfi Sándor-i és a Juhász Gyula-i példaanyag inkább az ige jelentésszintencióját szemlélteti természetesen a hasonlatba és más szóképbe épülést figyelmen kívül hagyva.

A következő Petőfi-szövegmetaszetben a szív főnév által jelölt denotátum van szembeállítva a comb főnév által jelölttel: „(szembeáll) egy hiéna kiása siromból . . combom akarta megenni; Én szívemet adtam oda" (PSz. comb a.). Itt a szív metonimikus használatú, a költői én a szívét adja állati eledelül a vadnak, jöllehet bizonyos érzelmeit, lelki megnyilvánulásait kívánná megsemmisíteni. Ugyanezt a lelki, érzelmi helyzetet (mint denotátumot) Füst Milán így fejti ki: „A szellemek utcája ez ! || S még néhány lépés benne s nem-sokára vékonypénzü leszél magad is || És régi, kipróbált szived kutyáknak vettetik" (Szellemek utcája. I. m. 13). A szív áttételének hasonlóságai — bizonyval nem csupán a jelen két előfordulás folytán — e metonímiának mint szóképnek állapotát és minőségét egyre inkább egy új jelentés kialakulása, tehát egy történeti folyamat befejezése felé viszi, illetőleg vitte. S e folyamat végén a szív 'állati eledel'; a szív jelentésére l. ÉrtSz. 6. 308: szív² I. — Az említett folyamatot Karinthy Frigyes költői nyelvhasználatából származó példával is tudom érzékeltetni. A Prológuis egy cirkusz-filmhez című versében egy bohóc szerepel, akiről a költemény elején ezt írja Karinthy: „Kezében ostor, fütttyent, mint a kutyának. || Zene, csönd ! || Feküdj !" A vers vége felé ugyane bohóc így szól: „Vetítő, oltsa el a nagy reflektorívet, || Dobjunk koncert nekik, — frissen kitépett szívet !" (Összegyűjtött művei. Nem mondhatom el senkinek. Versek. Budapest, 1977. 59, 62). A szöveggörnyezet, láttuk, elősegíti a konc 'kutyának dobott hús ~ csont' jelentés (vö. ÉrtSz., TESz.) érvényesülését, ami azt jelenti, hogy Karinthy egy *a szív kutyának dobható hús (~ eledel) alapképet használ.

S nem egyedül itt. Egy másik költeményében szintén: „Hallod-e, mindjárt beléd rugok ám, || Lompos, fekete eb, te dög! Tátogó torkod mit nyöszörög. || Mit kuncsorogsz így az ember után? || Nem hallod, dudolok — || Most *nem dobok húst a szívemből*, || Mert minden jóra fordul e ferde világon [...]” (A dúdoló. I. m. 49), vö. Büky László: Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében. Budapest, 1989. 70–1.

Továbbra is a *szív* főnévnél maradvá Petőfi-metaforát idézek a PSz. alapján: „Üljetek föl képzeletemnek Csónakára, s ússzatok, Ússzatok *szívem taván át*, Szép leányok s asszonyok” (*szív*² 3. a.); „*Szívem* tenger, Uralkodjál e tengeren!” (*tenger* I. a.); „Mint buvár, süllyed [képzeletem] . . A legmélyebb *tenger: A szív* fenekére” (i. h.). — A *szív* mint az állandó mozgásban, változásban lévő érzelmeknek helyi érintkezésen alapuló metonímiája szerepel ezekben egy **a szív tenger ~ tó* teljes képben. Az áttétel teljesen hasonló Karinthy Frigyesnél: „Közelgünk már e néphez itt, *szívének* || Hideg *tavába* dobni horgomat” (Hangversenyen. I. m. 166). S ugyanaz az alapképzet munkálta a következő, Füst Milántól való szövegmetsetet: „Régi *szív*, amelyről érzésim horgonyát | Vihar többé el nem tépheti . . .” (Tóth Árpádhoz. Napló I–II. Budapest, 1976. I, 212). S nyilván ezt is: „*A tengerek a szívben*, a tengerek. | Megértitek zúgását, emberek” ([Cím nélküli két sor.] I. m. II, 406). — A *szív tenger* alapkép(zet) van meg a Paul Celan költői nyelvében előforduló *Herzmeere* szóösszetételben. E metaforát is elemzi Danyi Magdolna a Paul Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek értelmezéséhez című munkájában (Újvidék, 1988. 109), ebből idézek: „A *Herzmeere* szóösszetétel az »Atemwende« kötet Grosse, glühende Wölbung (Nagy, izzó boltozat) kezdetű versében fordul elő: » . . . das Mark der geronnenen | Herzmeere schwillt . . .« (» . . . a lecsurgott szívtengerek | velője duzzad . . .«). [Új bekezdés köv.] Egy, a természetes nyelvhasználatához közelítő nyelvhasználatban a szóösszetétel értelmezhető lenne »az érzelmek tengereként«, a »tengerek« kifejezést metaforikusan értve, a szóösszetétel szövegkörnyezete azonban ellentmond ennek az értelmezésnek” (109). Eltekintve a további részletektől azt talán mondhatom az értelmezés kérdésébe sem bonyolódva, hogy az osztrák költő összetett szava nagyjában-egészében ugyanazt a dolgot denotálja, mint a fentebb bemutatott magyar példák. A szókép mindenkori állapota tehát nem mutat történetében fejlődést.

Általánosságban is hasonló tanulság vonható le. Valamely trópus mindenkori állapotát a beszélő gondolkodása alakítja ki a maga produktív nyelvhasználatával. A szóképnek története akkor lesz, ha az egyéni nyelvi produkció egybevág a közösségi gondolkodásmóddal, a szókép vagy valamely része lexikalizálódik, s így már története is lesz. Ebben végül is hasonlít más nyelvi elemekhez.

Büky László

Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok

(Ada, 1992. okt. 8–10.)

„Hol tisztán cseng a szó, a dal, | Ott minden szóban, dalban emlegetnek” — ennek a Szarvas Gábor halálára íródott, s az Üstökös c. lap 1895. októberi számában napvilágot látott vers két sorának szellemében rendeztük meg a vajdasági Adán az idei Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokat. A rendezvény-sorozat, mely 1970 óta Szarvas Gábor szülővárosának, Adának, s ezzel együtt egész Vajdaságnak egyik kiemelkedő kulturális eseménye, ebben az évben kettős évforduló jegyében zajlott. 160 évvel ezelőtt született a nagy nyelv-tudós, akinek emlékét Adán szobor őrzi, nevét a könyvtár viseli, s — reméljük — hamarosan még egy kívánságunk teljesül: a polgármester épp a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon ígérte meg ünnepélyesen, hogy nemsokára Szarvas Gábor utca is lesz Adán. A 160. születési évforduló mellett a Magyar Nyelvőr megjelenésének 120. évfordulóját is ünnepelhettük ez évben.

A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok programjának összeállításakor a szervezőbizottság — különösen az utóbbi években — abból a koncepcióból indul ki, hogy a nyelv-művelés nemcsak a kiválasztott kevesek — tudósok, tanárok, hivatásos szakemberek — ügye, hanem mindannyiunké: kis- és közép-iskolás diákoké, felnőtteké, a nyelvtani szabályokhoz és törvényszerűségekhez nem túl sokat értő mindennapi embereké. Igyekszünk hát bevonni mindenkit a maga módján a nyelv-művelésbe, nem feledkezve meg arról, hogy minél korábban, minél fiatalabb korban tudatosítsuk a helyes nyelvhasználat fontosságát, s ezzel együtt azt, ami adott környezetben alapvető jelentőségű: az anyanyelv-használat jelentőségét is.

Ebből a szempontból igen nagy jelentősége van a rendezvénysorozat két vetélkedőjének: a középiskolás diákok számára szervezett beszédversenynek, valamint az általános iskolás tanulók játékos nyelvi vetélkedőjének. A közép-iskolások számára rendezett verseny a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok újabb programjai közé tartozik: első ízben 1991-ben került sor beszédverseny megszervezésére. Ez jól sikerült, s a résztvevők maguk is kérték, hogy minden Nyelvművelő Napon rendezzük meg.

Megfelelő előkészületek után (körlevél az iskolákba, felhívás az újságokban, a Magyar Szóban, a Képes Ifjúságban) 1992. október 8-án délelőtt 10 óra-kor kezdődött a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok keretében az idei közép-iskolás beszédverseny. A tavalyihoz hasonlóan maga a verseny két részből állt. Az első részben a versenyző diákok 2 perces, szabadon választott prózai szöveget mondtak el fejből, melyet az otthoni felkészülés során tetszés szerint választottak, és előzetesen megtanultak. A második részben egy helyszínen kapott

szöveget mondtak el emlékezetből. A tanulók beszédképességének színvonalát, jellegzetességeit igazán a verseny második részében kapott feladat árulta el, s ezért különösen nagy gonddal szerveztük meg ennek lebonyolítását. Az összes versenyző egyszerre kapta kézhez a kötelező szöveget (mindenki ugyanazt), 10 percig tanulmányozta, egyszerre szedték be mindenkitől, s az elmondás sorrendjét általuk húzott sorsszám határozta meg. A versenyzők egyenként mentek be a terembe, s csak azután maradhattak ott, miután saját szavaikkal előadták a kötelező anyagot.

Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy igen magas színvonalú versenyt tudtunk ily módon megszervezni. Vajdaság egész területéről (Szabadkáról, Újvidékről, Zentáról, Becséről, Adáról, Szenttamásról stb.) beneveztek résztvevők, sőt Magyarországról, Veszprémből (a Közgazdasági Középiskolából) is volt két versenyzőnk, akik Deák Ferenc tanár úr és felesége kíséretében érkeztek. A 25 benevezett diák mindegyikét dicséret illeti. A magukkal hozott szöveget alapos felkészültséggel adták elő, s már maga a szövegválasztás is komoly igényességről tanúskodik: Szent Pál apostol leveleitől kezdve Thomas Mann Mario és a varázslójáig, Sütő András Sinkovits Imréhez írt levelétől Moldova Györgyig, Oriana Fallaciig igen széles spektrumot ölel fel a versenyzők által előadott prózaanyag. A kötelező anyagot Molnár Csikós László, az újvidéki Bölcsészettudományi Egyetem tanára állította össze. A versenyzők teljesítményét zsűri értékelte, melynek tagjai (Molnár Csikós László, Csányi Erzsébet, az újvidéki Hungarológiai Intézet munkatársa és Dudás Károly, író, a zsűri elnöke) könyvesomagok formájában első, második és harmadik díjat osztottak ki, s számos különdíj is volt: folyóirat-előfizetés, nyári táborozás, a Határontúli Magyarok Hivatalának könyvesomagja, stb. Úgy érezzük, a verseny elérte célját. Számos vajdasági középiskolát, amelyben magyar tagozat működik, sikerült bevonni a rendezvénybe, s több helyen — nagy számú jelentkező esetén — iskolai elődöntők során választották ki a benevező tanulókat.

Míg a középiskolások beszédversenye a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok újabb rendezvényei közé tartozik, az általános iskolák 7. osztályos tanulói számára rendezett játékos nyelvi vetélkedő minden Nyelvművelő Napon megrendezésre kerül. Ez alkalommal 1992. október 9-én délután 14 órakor kezdődött a rendezvény az adai színházteremben, Szűts Lászlónak, a budapesti Nyelvtudományi Intézet munkatársának vezetésével. Résztvevőben és érdeklődőben ezúttal sem volt hiány. Noha a benevezési határidő szeptember 15-e volt, eddig az időpontig 19 tanuló jelentette részvételi szándékát. A verseny előtti napokban telefonon további iskolák jelentkeztek, s a szervezőbizottság a tanár úrnak 30 versenyzőt jelentett. Közvetlenül a kezdés előtt további iskolák jelentek meg a színhelyen, s végül 36 versenyzővel kellett „játszani” mintegy 250 főnyi lelkes „szurkolótábor” előtt, akiket a játékot vezető Szűts tanár úr úgyszintén bevont a versenybe. Itt felmerül a kérdés, hogy a szervezőbizottság miért tolerálta a késői, rendkívüli jelentkezéseket, s miért nem utasította el azokat a lejárt benevezési határidőre hivatkozva. A válasz itt is a sajátos körülményekben keresendő. A cél ugyanis az, hogy minél több iskolát és minél több magyar tagozatos tanulót érdekeltté tegyünk az anyanyelvi játékokban, s az anyanyelvhasználat tudatosításában, s ily módon örömmel fogadunk minden jelentkezőt. Hisz minden újabb résztvevő kicsit közelebb visz a cél felé. Másrészt a jelenlegi nehéz gazdasági helyzetben, a rendkívüli utazási problémák mellett (benzinhiány, a távolsági buszjáratok számának csökkenése, helyi járatok megszüntetése) a versenyre való eljutás sem

éppen egyszerű feladat. Aki vállalta ezeket a nem mindennapi nehézségeket, mindenképpen megérdemli, hogy részt vegyen a versenyen még akkor is, ha nem tartotta be szigorúan a versenyszabályokat.

Maga a verseny hagyományos módon folyt le. Külön felkészülést, speciális előkészületet nem igényelt, a játékos jellegű volt a hangsúly. A díjazott iskolák könyvesomagot kaptak ajándékba. Ez alkalommal a vajdasági iskolák mellett két szolnoki versenyzőnk is volt, akik Horváth Ádámné és Pápayné Kemenczey Judit könyvtárosok vezetésével érkeztek. A szolnokiak részvételükkel viszonzották az adaiak többszöri bekapcsolódását a szolnoki Verseghy Nyelvművelő Versenybe. A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok játékos vetélkedőjének győztes iskolája vesz részt majd 1993. tavaszán a szolnoki Verseghy-rendezvényen.

A Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok egyik, talán legfontosabb, szakmai jellegű rendezvénye a tudományos ülésszak volt, melyre 1992. október 10-én délelőtt 10 órai kezdettel került sor. Ezen a tanácskozáson adták át a Szarvas Gábor-díjat Grétsy Lászlónak és a vajdasági magyar nyelvű napilapnak, a Magyar Szónak. A díj valójában egy kis szobor, mely az anyanyelvápolás terén kifejtett áldozatos munka jelképes elismerését jelenti. A tudományos ülésszak témája az iskolai anyanyelvápolás volt, előtte pedig Láncz Irén, Szarvas Gábor életrajzírója emlékezett meg a nagy nyelvtudós születésének évfordulójáról. Az iskolai anyanyelvápolás témakörében igen értékes előadások hangzottak el. Meghívott vendégeink közül Grétsy László és Szende Aladár Budapestről érkezett, Pápayné Kemenczey Judit Szolnokról, Szabó Mihály Gizella Duna-szerdahelyről, a többi előadó pedig — Horváth Mátyás, Ágoston Mihály, Molnár Csikós László, Mulai Júlia — Vajdaságból, Újvidékről. Elgondolkodtató jelenség azonban számunkra az, hogy a szépszámú hallgatóság soraiban viszonylag kevés pedagógus foglalt helyet, pedig a témaválasztás elsősorban az ő szakmai érdeklődésükre alapozott. Mielőtt azonban elhamarkodottan messze-menő következtetéseket vonnánk le, számításba kell venni bizonyos objektív nehézségeket: úgy esett, hogy ez a szombat a szerbiai — és így a vajdasági középiskolákban is — munkaszombat volt. Minden bizonnyal munkaköri kötelezettségeik akadályozták meg részvételüket, s nem egyéb tényezők. Nem véletlenül szorgalmazzuk éppen a pedagógusok jelenlétét. Adott környezetben rájuk ugyanis jóval nagyobb feladat nehezedik, mint általában (pedig az sem kevés), s gyakran olyasmivel is küszködniük kell, ami máshol evidens. A tudományos tanácskozás is éppen egy ilyen problémát vetett fel: ha az oktatás nyelve nem azonos az anyanyelvvel, milyen esélyei és milyen korlátai lehetnek az iskolai anyanyelvápolásnak.*

Az 1992. évi Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok programjában a már említett rendezvények mellett sor került Szarvas Gábor adai szobrának megkoszorúzására, emlékkiállítás megnyitására, a helybeli Szarvas Gábor Diákstúdió nyilvános rádiófelvételére, író-olvasó találkozóra. A koszorúzási ünnepségen koszorút helyezett el Ada község nevében a polgármester, Fajka Róbert, a Magyar Nyelvőr nevében Szende Aladár, az Anyanyelvápolók Szövetsége nevében Grétsy László, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület nevében Kaszás Károly, a Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság nevében Hajdu Edit; s a veszprémi (és szolnoki) vendégek is tisztelegtek Szarvas Gábor emléke előtt.

* A tanácskozáson elhangzott előadások közül kettőt alább közlünk. (A szerk.)

Az emlékkiállítás anyagát korabeli dokumentumok, levelek, újság-cikkek alapján az adai Szarvas Gábor Könyvtár helytörténeti gyűjteményéből Hódi Éva és Ágoston Ibolya könyvtáros válogatta össze. A Szarvas Gábor Diákstúdió műsorát, melyet Szarvas Gábor emlékének szenteltek, Szabó Szabados Ilona tanárnő készítette.

Ebben az évben első ízben szervezett a Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokon író—olvasó találkozót a szervezőbizottság. A találkozót vendége Dudás Károly, neves vajdasági író és közismert közéleti személyiség volt. A találkozót sikere, a nagy érdeklődés arra bátorítanak fel, hogy a Nyelvművelő Napok hagyományos programját tágítani lehet más irányba is. A kifejezetten nyelvészeti jellegű rendezvények mellett helyet kaphatnak más, az anyanyelvi kultúrát és művelődést közvetve szolgáló műsorok, programok is.

Összegezésül még egy gondolat kívánczik ide. Az 1992. évi Szarvas Gábor Nyelvművelő Napokra — akárcsak az 1991. évre — mindenki előtt ismeretes nehéz körülmények között került sor. Köszönet mindazoknak, akik előadásukkal, részvételükkel, anyagi vagy más segítségükkel lehetővé tették, hogy méltóképpen megünnepelessük Ada születésének, a nagy nyelvtudósunk, Szarvas Gábornak emlékét.

Hódi Éva

Az anyanyelvápolás rendeltetése és tartalmi elemei a szerb tanítási nyelvű általános iskolákban

A hatvanas évek első felében figyeltünk fel arra az erősödő jelenségre, hogy a magyar nemzetiségű tanulók mind nagyobb számban iratkoztak szerb tanítási nyelvű osztályokba. A volt szabadkai járás területén számuk átlagban elérte a 25%-ot, de nem volt ritka az olyan osztály sem, ahol 35%-ig emelkedett a számarányuk! A szülők arra hivatkoztak, hogy a magyar tannyelvű iskolák nem képesítik a gyermekeket arra, hogy az általános iskola elvégzése után zavartalanul folytathassák tanulmányaikat szerb középiskolában vagy a felsőoktatásban.

A tények ismeretében a szabadkai Pedagógiai Intézet jelentős erőfeszítéseket tett, hogy hatékonyabbá tegye a szerb nyelv tanítását a nemzetiségi tagozatokon, másrészt hozzáfogott az anyanyelvápolás megszervezéséhez. Tantervek, tankönyvek készültek; megkezdődött a tantárgypedagógiai doktrínák kialakítása. Éppen ezen a területen a magyar mint környezeti tárgy népszerűsödése, majd általánossá válása fokozatosan háttérbe szorította ezeket a csoportokat. Lényegében ott maradt fenn ez a tanítási forma, ahol a környezeti nyelv nem tudott jelentős sikereket felmutatni, Bácskában Zombor és Újvidék területén. Palánkán pl. megszűnt a magyar nyelvű általános iskolai oktatás, Őrszálláson meg sem szervezték, habár a hetvenes években még 94 tanulót találtak az ottani iskolában, aki magyar nemzetiségűnek vallotta magát.

Az 1990. évi általános iskolai törvény kötelezi a szülőt, hogy nyilatkozzon arról, mely nyelven kívánja gyermekét taníttatni. Ha a szerb tanítási nyelv mellett dönt, a törvény 15. szakasza leszögezi:

„Ha az oktató-nevelő munkát más nemzetek és nemzetiségek számára szerbhorvát nyelven szervezik meg, biztosítják számukra az anyanyelvápolást a nemzeti civilizáció alapjainak megismertetésével.” (1992. július 27-én megjelent törvény ugyanezt írja elő!)

Ugyanez a törvény a nemzetiségi nyelvek környezeti nyelvként való tanítását a fakultatív tárgyak közé sorolta, ugyanakkor a központi pénzeles helyett községi pénzeles hatáskörébe utalta. Ezzel megkezdődött a tantárgy sorvadása. Mivel azonban a szerb szülők egy része a rendelkezések ellenére hasznosnak tartja a magyar nyelv ismeretét, az anyanyelvápolási csoportok telítődtek szerb vagy horvát nemzetiségű tanulókkal. Az amúgy sem egysíkú tanítás bonyolódott azzal, hogy a csoportok összetétele nemzetiségi-nyelvi szempontból vegyessé vált. Kezd kialakulni az a helyzet, amit a polgárháború előtti Horvátországban tapasztalhattunk: az anyanyelvápolási csoportok mindinkább a magyar mint környezeti nyelv tanítását szolgálták inkább, mint az eredeti rendeltetést.

Mindezek után vizsgáljuk meg a pedagógiai tevékenységet szabályozó tantervet!

Az alapokmány tartalma, cél- és feladatrendszere téves nézetten alapszik. Abból indul ki, hogy a tantárgy feladatai „természetszerűleg megegyeznek a magyar tannyelvű iskolák anyanyelvi oktatásának feladataival.”; „... az anyanyelvápolási tanterv a rendszeres anyanyelvtanítás tantervi anyagának csupán a legjelentősebb, tehát leszűkített anyagát dolgozza fel...”

A koncepció csak úgy születhetett meg, hogy nem végeztek helyzetfelmérést, és a legkönnyebb utat választották: az anyanyelvtanítás sűrített változatának tekintik vagy még annak sem.

Az anyanyelvet heti 5 órában tanítjuk az alsó tagozaton. A környezetnyelvet heti 2 órában a teljes szorgalmi idő alatt. Ha anyanyelven végzi a gyermek az általános iskolát, minden tantárgyat, órán kívüli foglalkozást anyanyelvén vezetnek. Tárgyunk esetében az idegen nyelvű oktatás rendszerében ez az egyetlen anyanyelvi foglalkozás. Másrészt az oktatás rendszerességét nehezíti az a tény is, hogy szervezési szempontból lehetetlen az évfolyamonkénti csoportok kialakítása. Rendszerint az anyanyelvápoló csoportban több évfolyamot tömörítenek. És még akkor nem érintetem a csoport nem magyar nemzetiségű tanulóit!

Az alsó tagozat beszédgyakorlati témái megegyeznek a környezeti nyelv témáival, vagy csak némi eltérés található közöttük. A tanterv tehát ismét a könnyebb ellenállás elvét választotta: nem kellett töprengeni, helyzetfelmérést végezni. Sőt még azt sem kellett tudni, hogy 1967-ben Sárosi Károly—Sejpes Ferenc Bokréta címen képeskönyvet és megfelelő kézikönyvet állított össze az olvasni még nem tudó 1. osztályosok számára. Így — ha még vannak raktáron a régi tankönyvekből —, az új tanterv lehetetlenné teszi használatukat. Másrészt a szakmabélinek ismernie kellene mások tapasztalatát is. Többek között azt, hogy Dovala Márta és munkacsoportja a származásnyelv tanítására 1988-ban igen használható tankönyvet készített Süni kalandjai címen, ami az új tankönyvek megjelenéséig használható lenne, miután a gyermek megismerte a magyar nyomtatott ábécét.

Végleges megoldás pedig az lenne, hogy a tíz éve alternatív tantervként használatos Zsolnai József-féle nyelvi, irodalmi és kommunikációs nevelési programot adaptáljuk a tantárgyunk célkitűzéseire! Ez a kidolgozott tantervi anyag ugyanis tartalmazza elemeiben azt is, amit a törvény a *n e m z e t i c i v i l i z á c i ó a l a p j a k é n t* emleget, és amiből tantervünkbe egy utalás erejéig sem került be semmi!

A tanterv a 2. osztályban irányozza elő a magyar ábécé nyomtatott

betűinek tanítását. Sejpes Ferenc 2. osztályos tankönyve, amely 1968-ban jelent meg, szintén így tervezte a nyomtatott betűk tanítását. Akkor azonban más volt a helyzet a szerb tanítási nyelvű osztályokban! A hagyomány alapján a Vajdaság iskoláiban a szerbhorvát latinbetűs ábécével kezdték az olvasástanítást, tehát a magyar gyerek, aki ismert már egy latinbetűs ábécét, a hasonlóság alapján könnyebben tanulhatta az anyanyelvi nyomtatott betűket. Most azonban az oktatási törvény szellemében a cirill betűkkel kezdik az olvasástanítást, és az előírányzott osztályban egy teljesen új, idegen kódrendszert kell megtanulnia akkor, amikor az első sem szilárdult teljes automatizmussá. Ezt a feladatot tehát a 3. osztályra kellene áttenni, ahol a jelenlegi előírányzat szerint már az írott betűket kell tanítanunk. A feladat tehát az, hogy a gyermekek ismerjék meg az írott betűket, de már fogalmazzanak is az új kódrendszerrel! A tanterv előírányozza az elbeszélő fogalmazást, a szerkesztés alapelemeinek gyakorlati használatát. Aki alsó tagozaton tanított, az tudja: még anyanyelvből is kell két évnyi gyakorlás, hogy az íráskészséget az ismeretek, érzelmek írásbeli rögzítésére használni tudja a tanuló. Az pedig, aki kevesebb óraszámmal tanulja a magyart, három kódrendszer interferenciájával kell megküzdnie, az többre képes? Nem! Csak a pszichológiai zűrzavart fokozzuk így, és az ellenszenvet a tantárgy iránt!

Az irodalmi szemelvények kiválogatásában is következetesen tartja magát a tanterv a kijelölt feladathoz: az anyanyelvi nevelés kivonatolásához. Az olvasástanulás utáni évfolyamokban évente 12–14 szöveget irányoznak elő.

Lássuk először a mennyiségi szempontot! Évfolyaménként 38 tanítási hetünk van, azaz 76 tanítási óra. A szemelvények száma a tanítási hetek felét sem fedi le, azaz egy-egy szöveggel terjedelmétől függetlenül két hétig kellene a pedagógusnak, tanulóknak foglalkoznia. Ez még akkor is agyonolvasás, agyonbeszélés, ha a tanítási időbe beleszámítjuk a nyelvi és kommunikációs gyakorlatokat. A minőségi szempontok még lehangolóbba. Egyszerűen kiírták az olvasókönyvekből a megfelelő számú szövegeket, és ezzel elintéződött a tervezési munka.

Hogy kellett volna megtervezni az irodalmi anyagot?

— A tanterv ne kösse meg a jövődő tankönyvek szerzőinek kezét azzal, hogy tételelesen, szerző és a szöveg címének megjelölésével lehetetlenné teszi az alkotó pedagógiai tevékenységet. Akire rábízják a tankönyvek összeállítását, vagy vállalja ezt az úttörő feladatot, az majd felméri, hogy az adott nevelési fokozaton mit bír el lélektanilag a tanuló, illetve milyen irodalmi anyaggal kell és lehet megvalósítani a kitűzött célokat.

— Az alsó tagozaton az irodalmi szemelvények anyagát a népköltészet és a 20. századi magyar irodalom képezze. Útmutatót talál minden szerző a Beszélő könyvtár 1967–75., és az Új beszélő könyvtár című bibliográfiákban, illetve a Ki kicsoda a mai magyar gyermekirodalomban? című kötetben.

— A felső tagozaton a tankönyvek szemelvényanyagának az alapvető nemzeti civilizáció megismeréséhez kell anyagot szolgáltatnia. A történelem tantervi anyagával szoros korrelációban kellene megválogatni a megfelelő irodalmi és publicisztikai anyagot, amely megismertetné a tanulókat a magyar történelem sorsdöntő eseményeivel, a magyar művelődéstörténettel, a történelmi magyar tájakkal. Nem történelmi olvasókönyv lebeg a szemem előtt, amikor a javaslatomat megfogalmazom. Ha azonban a tanulók a honfoglalás korától kezdve irodalmi szövegeken ismernék meg a magyarság fejlődés-

történetét, sokkal intenzívebb benyomásokat szereznének, mintha száraz, tételes történelmet tanulnának. Ehhez a munkához bizonyos ötleteket meríthetünk a jelenlegi magyarországi alsó tagozatos olvasókönyvekből. Másrészt saját pozitív tapasztalatom is van a tárgyban. 1973-ban Hullámozó búzatáblák címen írtam meg a 7. osztályos tankönyvet — ebben a szellemben. Mivel megküzdöttem a problémával, állíthatom, hogy olyan gazdag irodalmi anyagunk van a felsorolt területekre, hogy a tájékozott szerző hozzájuthat minden fontosabb esemény megfelelő szintű feldolgozásához.

A történelmi események mellett rendkívül nagy jelentőséget tulajdonítok a művelődéstörténetnek és országismeretnek. Vajon ki tudja, hogy hat magyar nemzetiségű Nobel-díjas élt, létezett? Ki ismeri a magyar művelődési intézményeket, a magyar tájakat? Ha a tanuló, aki nem anyanyelvén végzi iskoláit, csak más nemzet kultúráját ismeri meg, hajlamos lesz arra, hogy saját nemzeti kultúráját alantasabbnak tekintse, mert erről semmit sem tud. Ez a kisebbség pedig táptalaja az asszimilációnak! Meg nem fogalmazottan, de olyan tévhit hatása alá kerülnek, hogy a múlttalan, „alacsonyabb kultúrájú” etnikumhoz ne tartozzanak. És valljuk be, ezt az érzést táplálta az évtizedeken át folytatott Vajdaság-központú művelődéspolitikája is...

A művelődési anyag szerves részének tekintem a művelődési intézményeket, építészetet, képzőművészetet, zenét, a tudományokat. Nincs szándékomban új tantervet felvázolni, ezért nem részletezem a felsoroltakat. De pl. a zenéből a népdaltól a mai musicalekig megismertetnék egy-egy zeneművet. Amikor Szörényiék István, a király című zeneművüket készítették, a legnagyobb magyar honfoglalás-kutató Györffy György volt a tanácsadójuk a librettó összeállításában. Ha a tudós nem idegenkedett e szereptől, a tanításnak sem kell idegenkednie attól, hogy a mai ifjúságot mai zenével ismertesse meg. A tételemet az is igazolhatja, hogy a magyar zenét Sevillában, a világi kiállításon éppen ez a munka képviselte!

A nyelvi anyagot a felső tagozatban kezdeném tudatosítani, amikor az alapkészségek megszilárdultak, és elemi ismereteik vannak a tanulóknak egy nyelv grammatikájából. Természetesen elvetem a jelenlegi tanterv teljes anyagát és koncepcióját is. Helyette szerényebb igényekkel az ez évben megjelent nemzeti alaptanterv anyagát adaptálnánk tantárgyunk céljaira; azt, amit az alsó tagozatnak irányoznak elő!

Az adaptációhoz fel lehetne használni Bánréti Zoltán elképzeléseit, amit 1981-ben Kamasz és anyanyelv címen publikált. Nyelvtanítási kísérlete a transzformációs grammatikán és a szövegtanon alapszik, azaz valóban a nyelv működési törvényeinek felismertetését tűzte ki célul. Ezt a törekvést gazdagítanám Zsolnai József nyelvi-kommunikációs nevelési törekvéseivel abból a célból, hogy a nyelvi törvények ismerete valóban a nyelvhasználat gyakorlatának fejlesztését szolgálja.

Nem volt szándékomban kizárólagosnak lenni. Észrevételeket tettem, nézeteket vetettem fel azzal a szándékkal, hogy mások is kifejtsék álláspontjukat. Egy dologban azonban szilárd a meggyőződése: a jelenlegi tanterv alkalmatlan arra, hogy betöltsen szerepét az anyanyelvápolásban. Új alapokmányt kell összeállítani — csapatmunkával. A szakcsoportban kapjanak helyet a tantárgy gyakorló pedagógusai, nyelvészek, pedagógus, pszichológus. S munkájukat kezdjék azzal, hogy vessék meg a tantárgy tanításának egységes elvi és tartalmi alapjait.

Horváth Mátyas

Az iskolai anyanyelvpolás lehetőségei és korlátai

A kisebbségi helyzetnek szinte elmaradhatatlan velejárója, hogy a nemzetiségi anyanyelvű tanulóifjúság egy része más nyelven végzi tanulmányait, akár kényszerűségből, akár önkéntesen, ilyen vagy olyan megfontolásból. A nem anyanyelvű tagozatra járó vajdasági magyar diákok sorsában osztozik számos erdélyi, szlovákiai, kárpátaljai, burgenlandi, horvátországi magyar gyerek, a tartományunkban élő szlovák, román, ruszin nemzetiségű tanulóknak egy része, bizonyos számú magyarországi délszláv, német, szlovák, román, továbbá számos franciaországi német, olaszországi francia, bulgáriai török stb. Még az olyan, nemzetiségi és más szempontból is példásnak tekintett környezetben is akadnak ilyen diákok, mint Svájc. Ebben az országban négy nyelv van használatban: a német, a francia, az olasz és a rétoromán. Ennek az utóbbinak a legkisebb a nyelvterülete (Graubünden kanton egy részére terjed ki), ezt beszélik a legkevesebben. Az ottani iskolák zömében a harmadik osztályig bezárólag csak rétoromán nyelven folyik a tanítás, a negyedik osztálytól kezdve fokozatosan áttérnek a németre, kezdetben csupán tantárgyként szerepel, végül pedig a rétoromán marad meg tantárgynak, egyébként pedig németül tartják az órákat. Egyes iskolákban már kezdettől fogva német a tanítás nyelve, azzal, hogy a rétoromán nyelv is szerepel az órarendben, némely esetben csupán a felsőbb osztályokéban. Végezetül, a rétoromán nyelvterület hat községében a rétoromán nyelv még tantárgyként sem szerepel.

A vajdasági magyar diákok zöme anyanyelvű tagozatra jár, mégpedig az általános iskolásoknak mintegy 80%-a, a középiskolásoknak pedig 67%-a. A főiskolákon és az egyetemi karokon jóval kisebbek az anyanyelven való tanulás lehetőségei. Ez különben is sajátos probléma (a vajdasági magyarság számarányához képest feltűnően kis százalékból képviselteti magát mind az egyetemi hallgatók, mind az egyetemi végzettségű alkalmazottak körében). A nem anyanyelvűkön tanuló magyar kisdiákok aránya iskolánként és községenként változik. Néhol még a fél százalékot sem éri el (Adán, Becsén, Kanižsán, Kishegyesen, Topolyán, Zentán), egyes községekben viszont alig vannak olyanok, akik anyanyelvű tagozatra járnak (ilyen: Fehértemplom, Pancsova, Szécsény, Versec, Verbász). Tartományunk 44 községe közül 15-ben nem szerveznek magyar nyelven általános iskolai oktatást. A hetvenes években a palánkai, az indijai és a titeli községben is működött (igaz, nem nagy létszámú) magyar tagozat, de ezek időközben megszűntek.

A nem anyanyelvű tagozatra járó magyar tanulók létszámának emelkedését az a jelenség is megnehezíti, hogy a szerb tagozatra járóknak egy része (noha magyarszármazású) jugoszláv nemzetiségűnek vallja magát. Némely helységben az ilyenek aránya meglehetősen nagy. Ez összefüggésben van azokkal az asszimilációs folyamatokkal, amelyek különféle objektív és szubjektív tényezők hatására tartományunkban jelentkeznek. A dolog természetéből következően nem készülnek olyan kimutatások, amelyek ezt dokumentálnák, csupán más adatok alapján való becslésekre vagyunk utalva ebben a kérdésben.

Mi az oka annak, hogy némelyek nem anyanyelvű tagozatra iratkoznak? Az egyik kétségtől objektív: nincs megfelelő iskola (kevés a gyerek ahhoz, hogy magyar nyelvű tagozatot nyissanak a környéken). Ennél azonban nagyobb súllyal esnek a latba a szubjektív mozzanatok: a továbbtanulás vélt megkönnyítése, a gyerek hiányos nyelvismereteire való hivatkozás, a tanítás minőségének elvitatása. A szülők különféle érvekkel indokolják gyerekeknek

szerb tagozatra való íratását, leginkább az említettekkel. Városon még az iskolától való távolság sem lehet leküzdhetetlen akadálya az anyanyelven való tanulásnak, hiszen a tömegközlekedés lehetővé teszi a város távolabbi pontjaira való eljutást. A továbbtanulás megkönnyítését sem szolgálja feltétlenül a nem anyanyelvű tagozatra való járás, ha nem párosul kellő szorgalommal. Egyébként a tapasztalat azt mutatja, hogy a magyar középiskolát végzett diákok számarányukhoz képest igen eredményesek egyetemi tanulmányaik során. „A gyerek jobban tud szerbül, mint magyarul” — mondják egyes szülők, amikor szerb tagozatra íratják gyermeküket, pedig ez inkább a magyar tagozatra való iratkozásra kellene, hogy készítse a gyereket, ott legalább tisztességesen elszámíthatja anyanyelvét. Ami pedig a tanítás minőségét illeti, általában nem rosszabb a magyar tagozaton. Ezt nem annyira a tanítás nyelve befolyásolja, mint a pedagógusok felkészültsége, hivatástudata, az iskola felszereltsége, és így tovább.

Mindenesetre itt a tény, hogy a magyar diákok bizonyos hányada nem magyar tannyelvű tagozatra jár. Rajtuk kíván segíteni a tanügyi hatóság azzal, hogy anyanyelvápolási órákat és tankönyveket biztosít számukra. Az iskolai anyanyelvápolásnak, ha minőségében nem is, de mennyiségében többet kell nyújtania. A magyar nyelv és irodalom tanításán kívül a magyar történelem és kultúra terén szintén bizonyos ismereteket kell nyújtania. Ezzel összefüggésben a tanulóknak következetesen gyarapítaniuk kell szókészletüket, fejleszteniük mondatszerkesztési készségüket. Mivel sok tanuló szerb hatásra helytelenül képezi a magyar beszédhangok némelyikét, beszédgyakorlatok útján el kell sajátítani helyes, elfogadható kiejtését. A magyar nyelv szerkezeti elemei közül különösen azokra kell fokozott figyelmet fordítani, amelyek eltérnek szerb megfelelőiktől. Tudatosítani kell a tanulóknak a magyar és a szerb helyesírás alapvető különbségeit.

Az anyanyelvi pótoktatás gondolata először Szabadkán vetődött fel az 1967/68-as tanévben. Akkor a szerb tagozatra járó magyar diákoknak csupán kisebb csoportját ölelték fel vele. A hetvenes évek derekára gyakorlatilag minden érintett tanuló bekapcsolódott az anyanyelvápolásba. Az anyanyelvápolás gyakorlata leginkább Bácskában van elterjedve (ahol egyébként is a legtöbb magyar tagozat működik), Bánáthban kevésbé, a Szerémségben pedig szinte elenyésző. Szinte törvényszerű, hogy azokban az iskolákban szerveznek anyanyelvápolási órákat, amelyekben már folyik magyar nyelvű oktatás. Ahol nincsen magyar tagozat, ott a szerb nyelven tanuló diákok általában nem részesülnek anyanyelvápolásban.

Az lenne az ideális, ha a szerb tagozatra járó magyar tanulók mindegyike bekapcsolódna az anyanyelvápolásba. Erre azonban nincs mindenütt lehetőség. Az iskolák vonakodnak attól, hogy ebből a célból külön tanerőt foglalkoztassanak, de maguk a pedagógusok sem mindig vállalják az efféle megbízatást (felkészültségük hiányos volta, a tanulók tudásszintje közötti nagy eltérések és az anyagi ösztönzésnek esetlegesen nem kielégítő volta miatt).

Noha anyanyelvápolási órákat több osztályból összevont csoport számára is tartanak, egyes tanulók mégsem vesznek részt rajtuk, mert nem érdekli őket a dolog, vagy mert szégyellik elismerni tudatlanságukat, vagy nem szívesen kelnek fel korábban, hogy a nulladik órára odaérjenek stb. Itt nyilván alapvető különbség van azok között, akik szeretnének magyar tagozatra járni, de nincs lehetőségük rá, és azok között, akiknek nincs is szándékukban magyar nyelven tanulni. Ezek az utóbbiak valószínűleg az anyanyelvápolást sem kifejezetten igénylik.

A viszonylag kedvező törvényes rendelkezések, a jól kidolgozott tantervek és a megfelelő tankönyvek, tanári kézikönyvek meglétének ellenére az anyanyelvi pótoktatás nem folyik egészen zavartalanul. Noha a dolog természetéből adódik, hogy az anyanyelvápolásra járó tanulók nem olyan jól ismerik a magyar nyelvet, mint azok, akik anyanyelvű tagozatra járnak, némely esetben végletesen alacsony szintű nyelvtudást hoz magával egy-egy tanuló. Olyanok is akadnak, akik tudnak ugyan magyarul, de nem a köznyelvet beszélik. Némelyek igen felületesen kezelik a szókészletet, de azért meg vannak győződve róla, hogy kiváló a nyelvtudásuk. Az ilyen tanulókkal nyilván nehezebb boldogulni, mint azokkal, akiknek jól meg van alapozva a nyelvismeretük. Ehhez hozzájárul az a tudat, hogy úgylis csak választható tárgyról van szó, nem annyira fontos az eredmény. Az anyanyelvápolást vezető tanárok némelyikének nincs kellő hivatástudata (ha felkészültsége meg is van hozzá), szélmalomharcnak látja a dolgot, és nem is törekszik különösebben arra, hogy némileg nivellálja egy-egy csoport nyelvtudását. Az is előfordul, hogy maga a tanár sem beszéli példamutatóan a magyar nyelvet, úgyhogy diákjaitól sem várható el különösebb kifejezésbeli választékosság. A tanügyi tanácsosok véleménye szerint a magyar szakos tanárok egy részének rossz a kérdéskultúrája. Ez azért baj, mert a kérdés föltevésének módja alapvetően befolyásolja a tanulók beszédképességének és gondolkodásának a fejlődését. Az anyanyelvápolási órán ennek külön jelentősége van.

Az elmúlt évben megjelent tanterv szerint, ha egy iskolában a szerbhorvát tagozatra járó gyerekek igénylik anyanyelvük és kultúrájuk tanulását, akkor kötelező munkaformaként be kell vezetni az anyanyelvápolást. Egyes iskolák sokat tettek és tesznek annak érdekében, hogy jól megszervezzék és népszerűsítsék az anyanyelvápolást, ezekben rendszerint nem is marad el az eredmény. Különösen dicséretes az olyan iskola, amelyben annak ellenére lehetővé teszik a tanulóknak az anyanyelvi pótoktatást, hogy nem is működik bennük magyar tannyelvű tagozat. Ilyen például a szabadkai Ivan Milutinović iskola, amely 30 magyar tanulója számára megszervezte a magyar nyelv és kultúra tanítását. Vannak meglehetősen rendezetlen állapotú iskolák is, amelyekben nem ismerik fel az anyanyelvápolás jelentőségét, és csak tessék-lássék iktatják be az órarendbe ezt a tárgyat, nem törődve azzal, hogy minél több tanulót öleljenek fel vele.

Az iskolai anyanyelvápolásnak némiképp más jelentősége van Horvátországban, mint Vajdaságban. Ott ugyanis a magyar nyelv tanításának ez a legelterjedtebb formája, többen járnak (jártak) anyanyelvápolási órákra, mint magyar nyelvű tagozatra. Ennek az a legfőbb magyarázata, hogy a horvátországi magyarságnak a zöme szórványként él, tehát nem is igen lehetne számukra anyanyelvű tagozatokat nyitni. A polgárháború előtt mintegy ezer tanuló részesült anyanyelvápolásban. Jelenkezésük előtt majdnem háromnegyed részük nem tudott magyarul, úgyhogy az anyanyelvápolás szinte nemzetmentő szerepet tölt be. A valós képhez az is hozzátartozik, hogy egyes iskolákban horvát gyerekek is eljárnak a magyarórákra, ebben az esetben inkább a környezeti nyelv tanulásáról van szó, mintsem anyanyelvápolásról. Az iskolai anyanyelvápolás része a Horvát Köztársaság nemzetiségi politikájának, a törvény lehetővé teszi, hogy akár egy-két érdeklődő gyerek részére is biztosítsák az iskolai anyanyelvápolást.

Szlovéniában a mintegy tízezernyi magyar zöme a Muravidéken, úgy-

nevezett kétnyelvű területen él. Lendva és Muraszombat község négy kétnyelvű iskolájában kb. 1500 magyar és szlovén diák (fele-fele arányban) tanul magyar és szlovén nyelven. A magyar nyelvet az első két évben külön tanítják a magyar, illetve a szlovén tanulók számára, azután pedig a nyelvtudás szintje szerint alakítanak csoportokat. Érdekes, hogy itt már nem marad meg a nemzetiségi elkülönülés, ugyanis mindkét csoportba egyaránt kerülnek (képességeik alapján) mind magyar, mind szlovén tanulók. A szlovén tanügyi hatóság a magyar nyelv tanítását a kétnyelvű területeken kívül eső középiskolákban is megszervezte (Mariborban, Rušéban és magában Muraszombatban is). Ez anyanyelvápolásnak tekinthető.

Visszatérve a vajdasági anyanyelvápoláshoz, elmondhatjuk, hogy az új szerbiai oktatási törvények és a magyar nyelvű tagozatok fenntartásának a nehézségei meglehetősen növelték az anyanyelvi pótoktatás jelentőségét. A magyarnak környezeti nyelvként való tanítása is visszafejlődőben van, úgyhogy nem egy esetben szemtanúi lehetünk annak, hogy más ajkú diákok is jelentkeznek az anyanyelvápolásnak nevezett magyarórákra. Ha nincs objektív lehetőségünk vagy erőnk ahhoz, hogy egyes környezetekben magyar tananyelvű tagozatokat tartsunk fenn, legalább anyanyelvápolás képében tegyük lehetővé fiataljainknak, hogy jobban megismerjék a magyar nyelvet, némileg tájékozódhassanak a magyar irodalomban, történelemben és művelődéstörténetben.

Molnár Csikós László

Iskola és anyanyelvi nevelés az ezredfordulón*

A nyelvhasználat minősége mindig az életminőséget is jelzi. A nyelvhasználatnak tehát értéke van, azonban hozzáfűződnek az érvényesülés érdekei is. Korábban, úgy 1960-ig a család, a rokonság, a szülőhely tágabb közössége, a mikrotársadalom alapozta meg a maga szintjén. Lent és fent, falun és városban egyaránt igénnyel törekedtek arra, biztos alapokat nyújtva a gyerekeknek. Az ember habitusát megszabó nyelvi illetet tehát természetes környezetben sajátította el mindenki. Hétköznapiakra és ünnepekre, ház körüli és azon kívüli nyelvi magatartásra egyaránt kiterjedt ez a nevelés. Így — a gátlásos embereket leszámítva — nem jelentkezett kommunikációs zavar, szereptévesztés, bizonytalanság. A maga társadalmi helyén mindenki tudta, hogyan és mit kell mondania egy adott helyzetben, hiszen annyit hallhatta, láthatta szüleinek, a rokonságnak, az ismerős felnőtteknek a mintáját. A művészi kifejezés is szerves része volt ennek a világnak meséivel, költészetével és táncaival, az élő népi kultúrával.

Ez a természetes nevelési közeg teljesen atomizálódott, eltűnt a modern nagyvárosi társadalomban, amelyet elsősorban az érdekek, s csak utánuk határoznak meg az értékek. Ezek az értékek is sokszor hamis értékek. Manapság nem magától értetődő a teljes család, mégpedig a legalább kétgyermekes teljes család sem, még kevésbé a nagycsalád, és a legtöbbször hiányzik a családot körülvevő környezet közössége is. Ez hozta olyan súlyos helyzetbe az iskolát.

* Előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1992. november 17-i ülésén.

Az iskolának a korábbi történelmi szakaszokban a nyelvhasználat területén a már lefektetett alapokra kellett ráépítenie: rendszereznie, többletet adnia. Ma az alapozás feladataiból is jócskán hárul rá, ezért fuldoklik a feladatai között.

Azonban csak a kisebbik baj, hogy a nyelvi magatartás, a kommunikáció társadalmi szabályainak az elsajátítása jórészt rászakadt. Helyzete azért súlyosabb, mert ehhez még a hozott szegényes nyelvhasználatot is előbb szinte teljesen meg kell tisztítani, sőt sokszor teljesen le kell rombolnia, és csak azután tudja újjáépíteni. Ugyanis a köznyelv, amely eddig inkább gazdagodott a más nyelvi rétegekből, ma lefelé nivellálódik a szleng irányába, tehát adott formájában nem elfogadható, nem használható az iskola számára.

A legtragikusabb, hogy nemcsak az iskolába lépő gyerekek nyelvi készsége, nemcsak a társadalmi nyelvhasználat normája nem kielégítő, hanem az iskola maga sincs felkészülve, előkészítve többletfeladatának az ellátására. Ennek okai nemcsak az elmúlt négy és fél évtizedben keresendők, mert például az amerikai és a nyugat-európai társadalom szubkultúrában megrekedt tömegeinek a veszedelmes magatartásában is fellelhetők hasonló jelenségek. De tény, hogy nálunk az iskolarendszer ideologizáltsága még sokkal rosszabbá tette a helyzetet, mint amilyen lehetne. Csak a következő tényezőkre szeretnék rámutatni.

Rengeteget ártott a nagy vívmányként beállított nyolcosztályos általános iskola, amellyel ugyan megmaradt a magyar iskolarendszer hagyományos 3×4 éves tagolása, de torz formában, mert a legkritikusabb 11–14 éves korosztályban a tarthatatlan egységes oktatást erőltette, ami nagy fokú eredménytelenséghez, üresjáráthoz vezetett. A nyelvi nevelés területén kiiktatta a középiskolai stilisztikai, poétikai, retorikai tanulmányokat, a polgári és a felső elemi iskola specifikumait.

A másik, nehezebben javítható örökölt tényező (hiszen az iskolaszervezet esetében már megindult egy örvedetes, nem központilag vezérelt, elég sokszínű, spontán átalakulás) a pedagógus társadalom felhígulása. A szakmai felkészültség hiányosságai és ideologizáltsága egyaránt akadályozzák azt, hogy sokan igazán részt tudjanak venni egy hatékonyabb közoktatás kialakításában. Mert micsoda igénnyel és felkészültséggel léptek be nem kevesen a felsőoktatásba, ha ott nem az igazi forrásokat tanulmányozták, és aztán azoknak a fényben „tették a helyére” az ideológiai anyagrészeket! Az ilyen típusú, tehát már tanulmányai alatt a könnyebb ellenállás irányába mozduló pedagógus hogyan fogja vállalni az örökös önképzés és átállás permanens feladatait?

Rá kell mutatnom még a megbomlott család- és társadalmi szerkezet, a torz urbanizáció és az ideologizáltság következményei mellett a tudományos-technikai forradalom felgyorsulásával berobbant új idő eltöltési és egyben munka lehetőségek: a tévé, video és a számítógép hihetetlen konkurenciájára is. A szép beszédért, az olvasásért ezért ma külön küzdeni kell, propagandát kell nekik csinálni, meg kell szerettetni őket. A könyvet — köztük az olvasókönyvet, amely nemcsak egyszerűen olvasni való könyv, hanem az olvasásra megtanító könyv kell, hogy legyen — versenyeztetni kell manapság. Jelenlétét nem szabad természetesen tekinteni. Kézbe vételéhez, használatához megfelelő körülményeket kell biztosítani, szépségeit és érdekességeit hatásosan kell tudni felvillantani. A tankönyvíróknak, a tanügyi kormányzatnak pedig csak jó, tanulni való könyveket szabadna az iskola rendelkezésére bocsátania. A jegyzetféle tankönyvműfajt pedig éppen ezért meg kell szüntetni. Az olvasás

fejlesztésének a szakaszában, tehát az első hat osztályban módszerességükben szorosan egymásra kellene a tankönyveknek épülniük, hogy egyetlen közegben mutassák be a tanulók számára a nyelv köznapi és művészi használatát.

Alapvető problémákról van tehát szó, az idő pedig sürget, az iskolának sokat kellene változnia a következő években. Ehhez adtak információt a közoktatási és a felsőoktatási törvénytervezetek és a Nemzeti Alaptanterv munkálatai. Velük kapcsolatban sok jogos aggodalom is megfogalmazódott. Nem volt elfogadható például a 16 éves korig terjedő iskolakötelezettség és az iskolaszerkezet összekapcsolása az első megfogalmazásokban. Nyugtalanító volt, hogy nem történt meg a várt radikális változás az anyagelosztásban. Mert az elmúlt időszak bírálatához az is hozzátartozik, hogy az egyre kedvezőtlenebb társadalmi viszonyok közül érkező gyerekekre egyre korábban, egyre több elsajátítandó anyag hárult. A felső tagozat anyagából lekerült az alsó tagozatba, a gimnáziuméból a felső tagozatba, a felsőoktatásából pedig nem egyszer a középiskolába. Ezt feltétlenül meg kell szüntetni, a gyakorlásra, a rendszerezésre, szintetizálásra időt kell biztosítani.

Újabban az illetékesek megnyilatkozásai megnyugtatóbbak a végső változatokra nézve. Baranyi Károly főosztályvezető 1992. szeptember 29-i nyilatkozata rugalmasnak tűnik, mind az iskolaszervezet, mind a tananyag tekintetében. A NAT 4 így kirajzolódó képe már olyan keretnek látszik, amire lehet majd építeni. Ugyanis benne a túlterhelés elkerülése, a gondolkodásra nevelés és az anyanyelvi nevelésre való alapozás kapott hangsúlyt, és igen határozottan megjelent az értékközvetítés szempontja. Így talán érdemes foglalkozni az anyanyelvi nevelés helyének a meghatározásával a következő időszakban. De a célok kitűzése közben egy percre sem szabad elfeledkezni arról, hogy a megterheltségtől fuldokló és ugyanakkor átalakítandó iskolával kell mindezt elérni. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy csak egy általános népoktatás kereteiben érdemes gondolkozni. Tehát a tömeges iskoláztatás gondját felvállaló nagy iskolafenntartók, az állam és az egyházak iskoláira terjesztjük ki figyelmünket. A kísérleti és a magán iskolák hozzájárulhatnak ugyan tapasztalataikkal a nagy egész fejlődéséhez, de az ő szempontjaik annyira mások, hogy őket társadalmi méretekben figyelmen kívül hagyhatjuk.

Az 1990-es évek nehéz helyzetben lévő iskolájának először is koncentrálnia kellene az erőit, hogy a nyelv ismeretnyújtó, megnevező funkciójának a tanítása mellé a kommunikációs nevelést is át tudja vállalni. Ehhez egy már sokszor sürgetett szemléletváltozást kellene keresztülvinni: a nyelvi nevelést az egész tantestület közös, megszervezett tevékenységévé kellene tenni. A jól koordinált, határozottan vezetett csapatmunka formáit kellene ehhez kialakítani, rendszerbe illeszthető, egyénre szabott részfeladatokkal.

Nézőpontváltással az alapozás állandóan napirenden lévő válsága is leküzdhető lenne. El kellene fogadni, hogy az olvasás és az írás megtanítása nemcsak az alsó tagozat feladata. Természetes és alapos elsajátíttatásához hat évre van szükség, tehát még ötödikben és hatodikban is olvasást és írást kellene tanítani, és nemcsak a magyarórakon, hanem történelemből, földrajzból és fizikából is. Ezekben a tárgyakban is kezdő szinten gondosan meg kellene tervezni a szaknyelv, a szakszöveg ismeretének az elsajátíttatását. Természetesen az erre való felkészítést a pedagógusképzés megfelelő ágazataiba is sürgősen be kellene vezetni. Ennek a szempontnak még a középiskolai oktatásban is érvényesülnie kellene. S ennek megfelelően a tanárképzésben is. Nem véletlen, hogy Zsolnai József is változásokat sürget ezen a téren.

A nyelvi viselkedés, a nyelvfejlesztés ösztönzésére változtatni kellene az értékelési rendszeren is. Önálló kategóriává lehetne tenni a magaviselet mellett a szóbeli és írásbeli megnyilatkozások közös testületi megítélését, ami az egyes szaktárgyakon belüli megállapításuk mellé kerülve kétszeres súlyt biztosítana nekik.

A nyelvhasználat fejlesztésének a fő nehézsége azonban magának a magyartanításnak a megcsontosodott felfogásában rejlik. Bár ma a kezdeti szakasza új programok korlátatlan pluralizmusában látszik elveszni. Amilyen örömet jelentett a megjelenésük, hiszen sok fontos szempontot hoztak a felszínre, olyan gondot okoz ma már, hogy többnyire nem terjednek ki a teljes olvasás-, írástanítási szakaszra, ezért hiányzik belőlük a rendszeres, több éves fejlesztés, kivéve a NYIK (Zsolnai)-programot meg a kiépülő heurisztikus (Tolnai)-programot. A csak egyes olvasókönyvszerzőknél az egymásra épülést kívánó olvasástechnikai fejlesztés általában háttérbe szorul a tartalmi szempontokkal szemben. Pedig az 1. osztályban lerakott alapot fokozatosan kellene kifejleszteni olvasástudássá, olvasáskultúrává. A 2. osztályban még elég lenne a szóolvasás, a biztos mondatolvasás a 3. osztály célja lenne, de még csak egyszerű epikus szövegekben. Ezt a 4. osztályban a szak jellegű ismeretterjesztő szövegek biztos mondatolvasásával lehetne bővíteni. Az igazi, szöveget megragadó olvasás ideje az 5–6. osztály lehetne. Ugyanígy lehetne megtervezni az összefüggő előszóbeli megnyilatkozások fejlesztését is. A tartalomnak tehát hozzárendelődni és nem fölérendelődni kellene a beszéd- és olvasásfejlesztéshez. Mert ma éppen ezzel már az alsó tagozatban kezdetét veszi az a sajátos irodalomcentrikusság, ami a magyartanítást uralja, és szinte teljesen elfeledkezik arról, hogy az irodalom a nyelv művészete, s annak igazi ismerete nélkül az irodalom tartalomismertetésnek és a mondanivaló feltárásának a sekélyességébe fúl, ami az elmúlt időszakban nagyon megkönnyítette a megideologizálását is. Hihetetlen károkat okozott ez a fajta szemlélet. Hogy a magyar szakosok egy jó része mennyire kötődött ehhez, jól mutatta az felháborodás, amelyet az 1978-ban bevezetett gimnáziumi I. osztályos magyar irodalom tankönyv váltott ki. Ez azonban nem jelenti azt, hogy elfogadjuk a tavaly megjelent Tankönyvháború című antológia értékelését, amely valamiféle korai ellenzéki tettként értékelte ezt a tankönyvet. Szerzői egyszerűen csak túllőttek a célon, túl nagyot akartak lépni egyszerre, és ezzel végeredményben csak megerősödni segítették az ideologizált irodalomtudományi konzervativizmust arra az oldalra taszítva sok, a változásra nyitott tanárt is.

Így iskoláinkban még ma sem a nyelviség szempontjaira épül a magyar tanterv. A felvázolt kiáltó társadalmi szükségletek ellenére sem a nyelvhasználat fejlesztésének a szempontjai határozzák meg. El kellene végre komolyan gondolkodni azon, hogy a világirodalom tárgyalásának ilyen arányú erőszakolása, amely így is igen töredékes képet ad, s a magyar líra bemutatásának ekkora fokú dominanciája továbbra is tartható-e.

Véleményem szerint egy nyelvépítő, nyelvművelő alapú magyartanítási koncepcióra lenne szükség, amely rendszerbe foglalná a kommunikációs nevelést és az olvasásra nevelést felmutatva a nyelv erejét és művészi használatának a szépségét egyaránt. A nyelvízlelésnek kellene az irodalmi elemzés fő részévé válnia, ezért a felolvasásnak, bemutatásnak minden szinten sokkal nagyobb szerepet kellene kapnia. Minden fokon a diákokat kellene megtanítani beszélni, olvasni és írni mind magasabb szinten az irodalomtanítás kapcsán. A mű ürygűl szolgáljon ehhez, az igazi célhoz. Be kell látni, hogy a klasszikus iro-

dalomnak is csak a kisebb része lehet tananyag, éppen ezért kellene előkészíteni a többi részével való iskola utáni találkozáshoz a talajt. Mind a magyar hagyomány, mind a külföldi irodalomtanítás igen sok helyen, mint a Sipos Lajos szerkesztette 1991-es tanulmánygyűjtemény tanúsítja, ezt figyelembe vette.

A magyartanítás korszerűsítését akadályozó nehézség az is, hogy a nyelvtudomány 20. századi fejlődéséből adódó lehetőségeket sem sikerült helyesen adaptálni, ezért sokszor abban a közegben, ahová bekerültek az egyes új kategóriák, nem oldódtak fel, kiragadott elemek maradtak, s csak terminológiai elbizonytalanodásra vezettek (pl. elemi mondat). Igen káros volt egyesek részéről hamis ellentét kreálása a hagyományosnak bélyegzett grammatizálás és a modernnek tekintett kommunikációs nevelés között. Ezért elmaradt párhuzamosságuknak a motiváló kiaknázása. Pedig a kommunikációs modellek tanulmányozásából világosan kitűnik, hogy mindenféle nyelvhasználat-fejlesztésben nélkülözhetetlen a nyelvi kódnek és rendszerének, tehát a nyelvtannak az ismerete is ugyanúgy, mint a beszéd- és szöveghelyzeteknek megfelelő helyes nyelvi magatartási és megnyilatkozási formáknak az ismerete és használata.

Az új koncepció lineáris és fejlesztő jellegű építkezése az elemi és alapszinten főleg nyelvhasználat-fejlesztés lenne, a középszinten (7–12. osztály) megtartaná az irodalomtörténeti tárgyalást, de azt a szöveggel bánás és a kommunikációs képesség fejlesztése szempontjaiba helyezné bele, együttes stúdiummá szervezné. Sőt hozzájuk kapcsolódna a helyesírás is. Például ha egy művet 2–3 órában tárgyalnak, ahhoz 3–4 kommunikációs fejlesztő, fogalmazási és helyesírási gyakorló óra kapcsolódna egyetlen egységet alkotva. A 20. századi nyelvtudománynak és a hozzákapcsolódó határ- és interdiszciplináris tudományoknak az eredményeit elsősorban a szöveg (irodalmi) elemzések kapcsán kellene felhasználni, így a szemiotikát, a szövegtant, a pragmatikát. Ezekből ne stúdium legyen, hanem az értelmezést segítő módszer. A kifejezetten külön nyelvi (nyelvtan) órákon csak az maradjon meg, ami valóban külön rendszerezendő. Ugyanis az 1978-as tanterv rosszul értelmezett integrációja intő példa arra, hogy a tananyag szerkesztésekor világos feladatokat kell kitűzni az egyes részterületeken együttes stúdiumba szervezésük esetén is. Mivel pedig a megfelelő kommunikációs szint elérése mindenegybes mozzanatnak a feladata, ezért az egészet a cél érdekében ötvöző hálóterveknek is kellene készülnie.

A középszinten folyó magyartanítás tervéhez még hozzáfűzném, hogy az eddig ismertetteknek megfelelően az osztályoknak a fő profilját nem az adott irodalmi korszakok adnák meg, hanem egy-egy más rendező szempont a nyelvhasználat fejlesztésének céljából. Így szöveg és műfajismereti alapozás után ismét a stilisztika, poétika és retorika határozhatná meg egy-egy osztály irodalomtanítását végén az esztétikával. Hogy ez az alaposabb nyelvi elmélyülés megvalósítható legyen, le kellene számolni a világirodalom bemutatására törekvésből fakadó zsúfoltsággal. Csak a magyar irodalomra kellene építkezni. Nem valami nemzeti bezárkózástól, extra Hungariam non est vita szemlélettől vezettetve javaslom ezt, hanem a rendelkezésre álló időnek és a tanulók szükségleteinek a realitásából kiindulva, s számolva azzal is, amit nemrég Vasy Géza fejtett ki, hogy egy sor társadalomtudományi ág iránti erősebb érdeklődés is csökkenti a szépirodalom olvasására fordított időt a kifejezetten olvasni szerető diákok és felnőttek körében is. Az európaiság ugyanis irodalmunkban éppúgy otthon van, mint másutt, így mintaértékűvé lehet csupán a magyar irodalom bemutatása is. A világirodalom közelhozására pedig meg kellene

ragadni azokat az alkalmakat, amelyeket egy jó iskola fakultációk, szakkörök, irodalmi estek és színházi előadások segítségével kínálni tud. Egyáltalán a magyartanításban nagy szerepet kellene biztosítani az iskolai könyvtárnak. Sok minden történt ezen a téren a hetvenes évek óta, de amint a külföldi szakirodalomból meggyőződhetünk róla, egy szélesebb, nemcsak a tanórát figyelembe vevő program keretében a könyvtáros jóval nagyobb szerepet kaphatna. Tehát ennek a szélesebben értelmezett nyelvi nevelésnek nemcsak a magyarórákon kell folynia. Ehhez még megjegyezném, hogy nagyon fontos lenne, hogy a felvázolt lehetőségek kiaknázásakor a világirodalomból a szomszédos népeknek és kultúrájuknak a bemutatása kerüljön előtérbe a reális nemzeti önismeret fejlesztésére.

Ennek a sok elemű, nyelvhasználatot fejlesztő magyartanításnak új értékelési rendszerre is szüksége lenne már csak az ösztönzés céljából is. Az eddigi tendenciával éppen ellentétben a régi alsó tagozati gyakorlatot kellene felfelé kiterjeszteni az egyes mozzanatokat külön-külön értékelve.

Egy nyelvhasználat központú magyartanítás lehetséges szerkezete

ELEMI és ALAPSZINT

1. osztály	az olvasás és az írás megtanítása kommunikációs nevelés keretében
2—6. osztály	a beszéd, az olvasás és az írás fejlesztése kommunikációs nevelés keretében, mégpedig a nyelvtan, a helyesírás és a fogalmazás összekapcsolt, de ugyanakkor öntörvényei szerinti külön tanításával
2. osztály	olvasás a szóolvasás szintjén
3. osztály	biztos mondatolvasás egyszerű epikus szövegekben
4. osztály	biztos mondatolvasás szak jellegű ismeretterjesztő szövegekben
5—6. osztály	szövegolvasás

KÖZÉPSZINT

	EGYÜTTES STÚDIUM KERETÉBEN	KÜLÖN STÚDIUMKÉNT
7. osztály	szövegféleségek, kommunikációs nevelés, helyesírás és a régi magyar irodalom a 17. századig	a magyar helyesírás rendszere
8. osztály	műfajismeret, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 18. század meg a 18—19. sz. fordulójának magyar irodalma	nyelvtörténet
9. osztály	stilisztika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 19. század első felének magyar irodalma	szókészlettan és etimológia
10. osztály	poétika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 19. század második felének magyar irodalma	jelentés tan
11. osztály	retorika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 20. század első felének magyar irodalma	szociolingvisztika
12. osztály	esztétika, kommunikációs nevelés, helyesírás-fejlesztés és a 20. század második felének magyar irodalma	szintetizálás

Egy ilyen új típusú magyartanítás csak akkor érhet célt, ha a pedagógusokat is felkészítik rá. Ezt a munkát már ma is késő van elkezdni. Ezért kellene végre az oktatási törvényekre és a NAT-ra építve a pedagógusképzés újjáalakításával és a rögtön hozzászervezett igen széles körű posztgraduális képzéshullámmal előrelépni. A tanító- és tanárképzésben a hallgatókat intézményesen hozzá kellene segíteni az önszintetizációhoz. Tulajdonképpen ez a gyakorlati képzés feladata lenne, de ezt igazán csak a vezetőtanárok és szakvezető tanítók kis csoportja valósítja meg, s ez sem kapcsolódik eléggé tudatosan a tanulmányaikhoz. A módszertanosok, mivel egész csoportokkal foglalkoznak, szintén nem tudnak eléggé segíteni. Nincs más, mint bővíteni kellene a kört az oktatói kar bevonásával. Mutassa be az oktató a mellé hospitálásra beosztottaknak saját műhelymunkáját, annak tervezését, szervezését és kivitelezését. Mint idősebb kolléga beszélje meg velük ezt, hogy belelássanak közelről a tanítás munkájába. Ha a tudományszervezés mindjobban számít a felsőoktatási intézményekre mint tudományos műhelyekre, akkor a pedagógusképzés sem mondhat le minden felhasználható lehetőségről. Tehát ne csak a kutatói utánpótlás kineveléséért, hanem magas színvonalú tanítói és tanári kar kibocsátásáért is tegyenek meg mindent. A felvetett módszer hasonlónak tűnik a régi kézműves inas képzéséhez — persze csak a gyakorlat területén — akkor, amikor a robottechnika világa felé haladunk. Igen, de az iskola célja ma sem lehet robotok, emberi robotok tömeggyártása. Minden gyerek értelmes és lelkes lény. Igényt tart arra, hogy vele egyénileg is törődve tanítsák. Ezért felhasználhatatlanok a felsőoktatás pedagógusképző részlegében a tömegképzési módszerek. A hallgatóknak meg kell kapniuk a felkészítést arra, hogy a csoportokban az egyes gyereket is lássa problémáival, mert ha ez nem történik meg, futószalag művezető marad mindig.

Visszatekintve azonban az előző tanító és tanár nemzedékekre, akik sokszor emberpróbáló helyzetben is helytálltak, tanítványaikat igazán ismerték és jól nevelték, bízunk abban, hogy ma is vannak jónéhányan, akik teszik a dolgukat, s nem adják fel a küzdelmet a jobbításért. Van lehetősége tehát egy kiegyensúlyozott, többet adó magyartanításnak, amely valóban személyiségformáló hatással tud lenni, különösen akkor, ha társadalmi viszonyainkban egy kedvezőbb szakasz következne. De ne szabjunk feltételeket! Ahol, ahogy vagyunk, próbáljuk meg előre vinni a dolgokat, mert van mit változtatni az iskolában és az anyanyelvi nevelésben egyaránt.

Hangay Zoltán

Problémák a regionális nyelvváltozatok vizsgálatában

1. Imre Samu legutolsó, halála után megjelent tanulmányában egyebek mellett azt írta, hogy a magyar területi nyelvváltozatok vizsgálatában még ma is jelentkezik bizonytalanságok (Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 14). Bizony jelentkezik, s nem is kevés. (Bizonytalanságok természetesen mindig lesznek azokban a tudományokban, amelyeknek tárgya állandóan s pontosan nem prognosztizálhatóan módosul. A nyelv ilyen, s ez kihat a nyelv tudományára is.) Ennek legfőbb okát magam elsősorban a nyelvi helyzet módosulásában és — részint ebből következően — a vizsgálandó témák körének bővülésében, valamint a szemlélet — mindezekről koránt sem független — változásában látom. Mert gondoljuk csak meg: a nyelvjárástannak kezdetben kizárólagos tárgya a nyelvjárások voltak, tehát nagyrészt a földművelést folytatók akkor még lassan mozduló nyelvváltozata. Közben azonban a nyelvjárások korábban nem látott változásnak indultak és már a múlt században több helyütt is rövidesen bekövetkező kihalásukat, a köznyelvbe való átfejlődésüket jóslták (l. Nyr. 113 [1989.]: 465). A 20. században szembesül a változásvizsgálat feladatával s a regionális nyelvi változások meg nem jóslt következményével: a nyelvjárások és köznyelv közé ékelődő regionális köznyelviséggel (a műszóra l. Deme: DialSzimp. I, 128), amely — különös paradoxonként — egyidejűleg gyorsítja és lassítja a nyelvjárások változását, jobban kiszolgáltatja a köznyelviessülésnek, egyszersmind azonban védi is őket a köznyelvi nyomással szemben. A dialektológia feladatköre tovább bővült a csoportnyelvek egy részének és a városi nyelveknek a vizsgálatával. A nyelvrendszertani kutatások mellett egyre erőteljesebben jelentkezik a nyelvhasználat vizsgálatának szükségessége. E tekintetben az anyaországon kívüli magyar nyelvjárások (is) külön izgalmas fejezet. Tudniillik magyar nyelvjárási beszélők milliói élnek a két-nyelvűség ilyen-olyan állapotában, s ez az állapot a nyelvi egymásrahatásnak, pragmatikai szinten pedig sajátos funkciómegoszlásnak, nem ritkán bizony a nyelvváltásig elmenő szerepszugorodásnak a tanulmányozására ad korábban kevésbé volt lehetőséget.

Ám változott a nyelvi helyzet a tekintetben is, hogy egy ideje összetársadalmi szempontból korábban nem tapasztalt beszélt nyelvi egységesülés zajlik nálunk. A beszélt köznyelv jóval fogékonyabb, nyitottabb a köznyelven kívüli változatok irányában: az ifjúsági nyelv, a szaknyelvek, a szleng, a regionális változatok mind-mind a beszélt köznyelv bizonyos fokú átrétegződését siettetik. Tehát nemcsak a regionális változatok közelednek a köznyelvhez, a köznyelv is közeledik azokhoz. Ezért jogos úgy fogalmaznunk, hogy átfogó, szociolingvisztikai szemléletű beszélt nyelvi kutatások nélkül ma már a beszélt köznyelvről sem nyilatkozhatunk érdemben, a beszélt köznyelv nem ismeretében

* Előadásként elhangzott 1992. szeptember 17-én Nyitrán a nemzetközi nyelvészeti konferencián.

pedig elbizonytalanodik a nyelvművelés, az anyanyelvi nevelés és a tágabb értelemben vett nyelvtervezés is. Mindebből két dolog bizonyosan következik. Egyrészt az, hogy szükséges volna a beszélt magyar nyelv korszerű vizsgálata (folynak már ilyen vizsgálatok). Éspedig az egész magyar nyelvterületen, beleértve a diaszpórát is, illetőleg a teljes beszélt nyelvi tartományban, tehát a nyelvjárásoktól a köznyelvig. S következik az is, hogy a regionális változatok vizsgálata bizony nem dialektológiai belügy.

2. Magától értődik, hogy a magyar dialektológia nagy kihívások előtt áll, hogy rengeteg a tennivalója, s természetes, hogy nem kevés bizonytalanság kíséri. A következőkben — inkább csak jelzésszerűen — néhány olyan időszerű kérdéstről szólok, amelyek a magyar dialektológusokat foglalkoztatják, s amelyeket több-kevesebb bizonytalanság kísér. Bizonyosan fölösleges mondanom: válogatásra kényszerülök.

Először is azzal a Magyarországon — szóban — itt-ott némelykor fölbukkanó tévhitel kívánok szembeszállni, amely szerint Magyarországon nyelvjárások vannak is, nem is, hogy a nyelvjáráskutatás megrekedt korábbi szintjén, hogy tehát a nyelvjárásokkal nem érdemes már foglalkozni. Nos: a külső szemlélő, a falvakba idegenként betoppánó valóban azt érzékelheti, hogy vele köznyelviesen beszélnek a falusi emberek. Ebből azonban nem az következik, hogy ezek az emberek már beszélnek már nyelvjárásukat. Amióta ugyanis a kettősnyelvűség (diglosszia) elterjedt, azóta a kódváltás természetes reflex, s ilyen körülmények között a nyelvjárás a familiáris beszédhelyzetek megnyilatkozási formája. A kettősnyelvűséggel járó nyelvváltozat-válogatás következtében a nyelvjárások a nem helybeli számára bizony rejtőzködő óvatossággal élnek — de élnek — a maguk életét. Ami pedig a dialektológiai kutatások színvonalát illeti: a megalapozott kritika jogos, de nem az a differenciálatlan, sommás elmarasztalás. A dialektológia módszertani fegyvertára is bővül ugyanis, legújabban főként a szociolingvisztikának köszönhetően. A változásvizsgálat révén e tudomány szak nyelv történeti szempontú fontossága nőtt meg, a szociolingvisztikai szemléletű regionális nyelvi kutatások pedig társadalmi, didaktikai és nyelvtervezési jelentőségét emelik. A nyelvjárásokkal tehát lehet és érdemes foglalkozni. Hadd utaljak H. Löffler svájci nyelvész véleményére, aki szerint a nyelvtudomány felfrissülése nem utolsó sorban éppen a dialektológiától és a szociolingvisztikától remélhető (Akten des VII. Internationalen Germanisten-Kongresses. Göttingen, 1985. Hrsg. P. v. Polenz, J. Erben, J. Goossens. Tübingen, 1986. IV, 239).

Magyarországon mintegy két évtizeddel ezelőtt, a regionális köznyelviség központi kutatási programként való megindulása után kezdett el terjedni az a vélekedés, hogy a magyar dialektológia igazán korszerű és elsőrenden aktuális feladata a regionális köznyelviség vizsgálata. Sajnálatos módon e kutatások menedzselése mellett nemigen esett központi szó a nyelvjárások vizsgálatának változatlan időszerűségéről, s ennek több negatív következménye is lett. Egyebek mellett az, hogy csorbát szenvedett egy fontos módszertani elv. A regionális köznyelviség — mint tudjuk — a nyelvjárások és a köznyelv közötti kompromisszum, másként szólva: regionális szinten való sztenderdizálódás, olyan nyelvi átmenetiség tehát, amely funkcionálisan köznyelv, megjelenésében azonban regionális változat (l. Deme: MNy. 1973: 260—1). A regionális köznyelviségnek a tudományos igényű vizsgálata föltételezi a két szélső pólusnak, tehát az adott nyelvjárásnak a messzemenő figyelembevételét is. S mi történt? Bizonyos vizsgálatokban a nyelvjárási pólus elsikkadt, bizonytalanná téve ezzel az elemzések megbízhatóságát. Az eddigi vizsgálatok ismeretében az tanácsolható, hogy nem kell föltétlenül — mintegy eleve elrendelés-ként — regionális köznyelvek mint entitások meglétéhez ragaszkodnunk (l. Deme: DialSzimp. I, 128). Az, hogy milyen fokú regionális köznyelviség van egy adott területen, azt csak a nyelvjárásra is tekintő, együttes nyelvrendszertani és nyelvhasználati vizsgálat döntheti el. A nyelvi tudat szintjén, a beszélők számára és szándéka szerint az általunk

regionális köznyelvnek nevezett valami a köznyelv (ti. a beszélt köznyelv), s nyelvjárásuk mint a familiáris nyelvhasználat eszköze áll szemben ezzel mint külön nyelvhasználati forma. Óvatosan kell tehát megítélnünk a magyaron belüli hárompólusosság (nyelvjárás : regionális köznyelviség : beszélt köznyelv) kérdését, megfelelő vizsgálatok hiányában inkább hipotézisnek tekintve egyelőre.

A regionális köznyelviség vizsgálatának a kezdeti szakaszában erősen érvényesült a deskriptív szempontok mellett az eszményi normát szem előtt tartó nyelvművelői beállítottság. Eszerint a regionális köznyelvi kutatások egyik feladata „a városi regionális köznyelv és a nyelvjárások egymásra hatásának, mindkettő fejlődésének befolyásolása a normatíva irányába” (Zilahi: MNy. 1978: 334). Ezt a szemléletmódot erősítette ideológiai oldalról előbb a kulturális forradalom programja, később annak remniszcenciái, amely program a falu és város közötti különbség eltűnését nyelvi téren is a nem is távoli jövőben bekövetkezőnek s ezt természetesen elősegítendőnek hirdette (vö. például Deme: NyelvRef. 80—2; NytudÉrt. 40. sz. 72; Balogh Lajos: AnyÓrj. 22). Az eszményi norma felől nézve a regionális köznyelviség nem kívánatos: „a nyelvjárások színezetű regionális köznyelvek léte és hatása valóban gátlója az egység kialakulásának” (Deme: Helyes kiejtés 33). Olyan vélemény is volt azonban, amely a köznyelvet nem féltette „némi táj különbségektől” (Ferenczy: AnyÓrj. 18). Időben a mához közeledve a normát egyre többen értelmezik rugalmasabban, így például Benkő Loránd (MNyRétégz. I, 24—5), de Deme is, aki korábbi véleményét módosítva így ír: „A normalizálási kísérletek . . . hamarosan rámutattak: ha magát a normát nem tekintjük eléggé rétegzettnak, könnyen olyan „ideált” találunk körvonalazni, amelynek a realitáshoz kevés köze van; azaz olyan „normát” találunk felállítani, amelyhez mérve (most csak a határainkon belüli létszámot véve) tíz millió ember rosszul beszél, s a maradék is épp csak tanulja a helyeset. Mert »köznyelv« az is, amit Debrecenben, Szombathelyen, Újvidéken és Pozsonyban hallunk a műveltektől” (DialSzimp. I, 129).

3. Ezzel elérkeztünk egy olyan kérdéskörhöz, amelyről akár külön konferenciát is lehetne rendezni. A magyar köznyelv és a nem köznyelvi változatok viszonyáról van szó nyelvtervezési szempontból. Ezzel kapcsolatban néhány észrevételre szorítkozom csupán.

A beszélt köznyelv elsajátítását a magyar anyanyelvűek döntő többsége számára az iskolai anyanyelvi oktatás, illetőleg a tömegtájékoztatási eszközök biztosítják. A beszélt köznyelv és az írott köznyelv elsajátítása szoros kapcsolatban van. Az irodalmi nyelv ismerete gyorsítja a biztosabbá teszi a beszélt köznyelv tudását. A magyarországi magyaroknak — növekedjék bár nyelvjárási elsődleges nyelvüként — bőven van természetes lehetősége mind az írott, mind a beszélt köznyelv jobb-rosszabb elsajátítására. A magyarországi kettősnyelvűség széles körű elterjedtsége is ennek a ténynek a következménye. A regionális köznyelviség létrejötté ugyanis — mint említettem — nem egyéb, mint egy fajta standardizálódás, még ha eredménye nem is a köznyelv, hanem ahhoz közel álló valami. Közhelyet mondok: az anyaországon kívüli magyarság nyelvi helyzete nem azonos a magyarországiával. S ebből nem kevés — eddig sajnos nem kellőképpen figyelembe vett — dolog következik. Mint tudjuk, az irodalmi nyelv mindenütt csak oktatás, legeredményesebben természetesen iskolai oktatás révén sajátítható el. Ha ez nincs biztosítva, nincs irodalmi nyelvi ismeretrendszer. Ha ez nincs, egyik legfőbb támaszától fosztódik meg a beszélt köznyelv. A kisebbségiek — kevés kivételt nem tekintve — e tekintetben is eleve hátrányban vannak. A kisebbségi magyarság nem is kis része számára például nincs biztosítva az anyanyelvi iskoláztatás lehetősége, így a kisebbségi magyarságnak tömegei nem juthatnak el a magyar írott és beszélt köznyelv elsajátításáig. Különösen hátrányos helyzetben vannak azok, akiknek nincs módjuk — legalább a tömegtájékoztatási eszközök révén — rendszeres érintkezésben lenni az anyaországi magyar nyelv köz-

ponti változatával. Könnyű belátnunk: ilyen körülmények között marad a nyelvjárás vagy valamely — bármely néven nevezendő — regionális változat. S ha a szóban forgó beszélők nem lebecsülendő tömegei el is jutnak a köznyelv bizonyos fokú ismeretéig, többségüknek a legbiztosabban birtokolt anyanyelvi nyelvváltozata a nyelvjárás marad. Ezt a nyelvművelésnek, nyelvtervezésnek tényként kell tudomásul vennie. Azaz: a köznyelv és nyelvjárás viszonyában a nyelvtervezés nem követheti egy az egyben az anyaországi nyelvművelő stratégiát és gyakorlatot. Úgy vélem egyébként, a beszélt nyelvi kutatások nálunk is jobban tudatosítják a fölismerést, hogy tudniillik a köznyelv dolgában szigorú szabályokra a nyelvi egységsítés idején volt szükség. Ma a nyelvi egység megőrzése a cél, s ebben már a dinamikus szemlélet és szabályok célravezetőbbek. Annál is inkább, mert általában az írott köznyelv normái alapján szoktunk véleményt mondani, márpedig a beszélt köznyelv gyorsabban változik, dinamikusabb, variánsokban gazdagabb s jóval nyitottabb a többi nyelvváltozat irányában.

Közismert egy ideje már, hogy a beszélőknek a nyelvváltozatokhoz való viszonya milyen fontos nyelvhasználat-befolyásoló tényező. Azt is tudjuk, hogy a nyelvjárások stigmatizációja mindenütt a nyelvjárások visszaszorulásának egyik legfontosabb tényezője. Ha nem volna ez a lélektani nyomás, tehát a nyelvjárásoknak a (bizonyos helyzetekben való) szégyenlése s ebből következő kerülése, akkor a nyelvjárások térvesztése jóval lassúbb volna, illetőleg a kettősnyelvűség stabilabb, maradandóbb állapot lehetne. Mármost: a Magyarországon kívüli magyar nyelv helyzete, az anyaországon kívüli magyar nyelvjárás elsődleges nyelvű beszélők helyzete e szempontból lényegesen más. Ott — tehát itt is — ugyanis a beszélők anyanyelvi elsődleges nyelvváltozatával legalább két presztízs-változat áll szemben: az idegen államnyelv és az anyanyelvi köznyelv. Ebben a helyzetben a nyelvjárás beszédet bármely formában stigmatizálni annyit jelent, hogy nem annyira a magyar köznyelvnek, hanem az idegen államnyelvnek az elsajátítását siettetjük. Tévedés ne essék: ebben nem az a baj, hogy magyar anyanyelvű emberek megtanulják az államnyelvet. Hanem az, hogy nyelvjárásuk stigmatizálásával anyanyelvi komfortérzésük, hogy ne mondjam: nyelvi otthonosságérzetük sérül meg, következképpen anyanyelvük visszaszorulása, illetőleg eróziója gyorsul föl. Tudomásul kell vennünk, hogy a magyarul beszélők száz- meg százezrei vagy nyelvjárásban beszélnek magyarul vagy sehog. S a nyelvtervezésnek erről nem szabad megfeledkeznie.

4. A változásvizsgálatot a magyar dialektológiában az atlaszgyűjtések, illetőleg a regionális köznyelvi kutatások hozták lendületbe. A korábbi leírások statikus szemléletét joggal tették szóvá a nyelvi dinamizmus leírását, a változásvizsgálatot sürgetők, s nyilván nem szándékuk szerint, de az állapotvizsgálat bizony kezdett veszíteni presztízséből, sőt már-már a diszkreditálódás kezdeti jeleit mutatta. Pedig a dialektológiában mindkettőre szükség van s az lesz a jövőben is. A leíró nyelvtudománynak az egyidejű állapotot, az állapot működési törvényeit kell vizsgálnia. A nyelv, így a nyelvjárás rendszer egésze alkalmas az ilyen vizsgálatokra. Külön hangsúlyoznám azonban a nyelvjárás szókincs és frazeológia vizsgálatának szükségességét.

A változásvizsgálatnak két fő típus van. Az egyik értelmezésem szerint ma már része kellene hogy legyen az állapotvizsgálatnak. Mi ez? Az, amikor az egyidejű nyelvállapoton belül leírjuk a szinkrón dinamizmust, azaz megjelöljük, mi archaizmus, mi neologizmus a leírt elemek és jelenségek között. Ezzel ugyanis jelöljük, mi az, ami a rendszerből kifelé tart, ami visszaszorul, s mi az, ami terjed, aktivizálódik. A szinkrón állapot pillanatfölvételén így fogható meg a pillanatnyi mozgás. A változásvizsgálat másik típusa igazi nyelvtörténeti vizsgálat, minthogy ebben az esetben két vagy több szinkrón állapotot, tehát különböző időpontokban gyűjtött, leírt adatokat vetünk egybe s így állapítjuk meg, mi s hogyan változott. A magyar nyelvatlással kitűnő változás-

vizsgálati forrás áll rendelkezésünkre: csak össze kell gyűjtenünk az annak idején gyűjtöttek mai megfelelőit, egybe kell vetni őket s az eredmények önmagukért beszélnek. Természetesen nemcsak az atlaszadatok, bármely, a mainál régebbi, megbízható gyűjtés jó forrása a nyelvjárási változásvizsgálatnak. Azt azonban ne feledjük, hogy szinte kizárólag nyelvi-nyelvrendszertani, nem pedig nyelvhasználati változások megállapítására adnak lehetőséget a szóban forgó nyelvjárástörténeti források. Mert például az nem derül ki belőlük, hogy hogyan, mennyire szűkült a korábban csak nyelvjárási nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetek száma, hogy milyen különbségek voltak a nyelvhasználatban az életkor és a nemek szerint. Rajtunk múlik, hogy készítsünk-e olyan állapotleírásokat ma, amelyek alapján a holnap kutatói e kérdésekre is választ adhatnak majd. S itt elérkeztünk egy fontos problémakörhöz, amely a magyar dialektológiának még rengeteg munkát, nekünk pedig sok fejtörést okoz: a regionális nyelvhasználat szociolingvisztikai leírásának a kérdéséhez. Ahhoz tehát, hogyan célszerű leírnunk, miképpen rétegződik egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatát, ki milyen nyelvváltozatokkal s hogyan tölti ki kommunikációs hatósugarát, mi az egyes nyelvváltozatok helye és szerepe egy-egy beszélőközösség nyelvhasználatában. A regionális köznyelvi vizsgálatoknak például tisztázniuk kellene, hogy milyen beszédhelyzetekben és kik használják a nyelvjárást s a regionális köznyelvnek mondott formákat. A kettősnyelvűség e nélkül nem írható le, az anyanyelven belüli kódváltás pontos magyarázata csak ennek ismeretében lehetséges.

5. Elvértve olvasható olyan vélekedés, amely sokallja a dialektológiai mikrovizsgálatokat, s emiatt félti a makrovizsgálatok jövőjét. Főlöszleg eltúlozni e veszélyeket. Ugyanis az egyes települések regionális nyelvének, nyelvhasználatának a vizsgálata egyszersmind több településre vagy akár nagyobb területre irányuló vizsgálatoknak is forrása lehet. Ezzel a lehetőséggel eddig nemigen élt a magyar dialektológia, sőt — mi tagadás — nem élt az elvárható mértékben par excellence nyelvföldrajzi forrásaival, a nyelvatlászokkal sem. Csak remélni lehet, hogy újabb atlaszok megjelenése (gondolok a Moldvai csángó nyelvjárási atlaszra és A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlaszának első kötetére, melyek már kezünk ügyében lehetnek) újra rátereli a figyelmet e fontos és tanulságos munkaterületre, s újabb atlaszok elkészítésére ösztönöz dialektológusokat.

6. A nyelvhasználatnak a vizsgálata — másként szólva: a nyelv pragmatikai, kommunikatív, illetőleg szociolingvisztikai vizsgálata — vonzó, izgalmas kutatási lehetőségek és feladatok tömegét jelenti a dialektológiában. Gondoljunk egyfelől az egy-egy település nyelvhasználatát leíró monográfiákra, tanulmányokra. Gondoljunk arra a nálunk még ismeretlen vizsgálati módra és műfajra, amely területi differenciáltságában írja le a nyelvhasználat társadalmi (tehát például életkor, nemek, foglalkozás szerinti) rétegzettségét s ezt az ún. többdimenziós (más szóval: nyelvszociológiai) atlaszban mutatja be, illetőleg ábrázolja. Gondoljunk arra, hogy az említett vizsgálatokkal a nyelvjárásközi egybevető kutatások új tartalmat, tehát pótlólagos értelmet nyernek. Mert a nyelvszociológiai háttér földterítésével, a nyelvhasználat és az azt befolyásoló, meghatározó társadalmi tényezők összefüggésének a leírásával mód nyílik olyan kérdések megválaszolására, amelyek a nyelvrendszertani vizsgálatok alapján felelet nélkül maradtak. Így például arra, hogy miért és milyen eltérések vannak a magyar nyelvterületen a regionális beszéd hatókörében, a kötelező és fakultatív regionális (ezen belül a nyelvjárási és regionális köznyelvi) nyelvhasználatot indukáló beszédhelyzetekben, a kettősnyelvűség elsajátíttottsági fokában és a nyelvjárások változásának ütemében. S e tekintetben a magyar nyelv igen hálás vizsgálati alany, hiszen a magyar anyanyelvűek egy harmada az anyaországon kívül él, más-más nyelvű népek mellett és között, nagyonis változatos

nyelvszociológiai háttérrel és igencsak eltérő gazdasági és nyelvpolitikai feltételek között. A Kárpát-medencei magyarságon kívül élő diaszpóra-magyarság még ennél is tarkább képet mutat. Az anyaországi helyzet ehhez képest egyhangúbb ugyan, de korántsem egyhangú (vö. Deme: MNy. 1973: 264).

A nyelvhasználat imént említett vizsgálata a vizsgálandó témának s az anyaggyűjtés szokványos módozatainak a bővítését is föltételezi. Nem elegendő ugyanis azt megállapítanunk, mikor s hogyan beszélnek adatközlőink, tudakolnunk kell azt is, ők maguk hogyan látják, miként ítélik meg saját és mások nyelvhasználatát, hogyan viszonyulnak a különböző nyelvhasználati formákhoz. Mindez azért fontos a kutatónak, mert a nyelvhasználatot befolyásoló egyik fontos tényező — mint már említettem — a saját nyelvhez való viszonyulás, amely része a nyelvi tudatnak. Mi tehát azért szeretnénk minél többet megtudni adatközlőink nyelvi tudatáról, hogy jobban megismerhessük nyelvhasználatuk mozgatórugóit. Ehhez nyelvi önreflexióra is képes, tehát valóban intelligens adatközlőkre, azaz informátorokra van szükségünk.

7. Tisztelt Kollégák! Mondanivalómnak nem, időmnek azonban lassan a végéhez közeledem. Zárógondolatként már csak néhány mondat következik.

A dialektológiai kutatások differenciálódása a korábbinál is szükségesebbé teszi a tudományág művelőinek rendszeres eszmecseréjét. Mind a külföldi, mind a belföldi tudományos tanácskozások bizonyítják ezeknek a hasznos, előrevívó voltát. (Gondoljunk csak a budapesti Nyelvtudományi Intézetnek, a kolozsvári és az újvidéki egyetemnek az élőnyelvi tanácskozásaira vagy a szombathelyi dialektológiai szimpóziumokra.) Bíztható a jövőre nézve, hogy ezeken a tanácskozásokon dialektológusok, szociolingvisták, nyelv-művelők, gyakorló pedagógusok is részt vesznek, hiszen a bevezetőben említett átfogó kutatási igényeknek csak összefogással felelhetünk meg. Bizonyos vagyok abban, hogy a mostani nyitrai konferencia is eredményes lesz. Nemcsak azért, mert vendéglátóink, a Nyitrai Egyetem Hungarisztikai Tanszékének a munkatársai kellemes körülményeket biztosítottak s mindenről gondoskodtak. Azért is, mert a sokat ígérő, változatos tematikájú előadások (regionális nyelvváltozatok, köznyelv, nevek és névhasználat, kétnyelvűség, kisebbségi nyelvhasználat) mellett a véleménycserékből, vitákból s a bizonyára majd emlékezetessé váló zóboraljai szakmai kirándulásból is bőven tanulhatunk.

Kiss Jenő

Nyelvjárási jelentésváltozások

1. A jelentésváltozások irodalmában szerény hely jut a nyelvjárási jelentésváltozásoknak, amelyek pedig szemléletükben és megoldásukban is megegyeznek a magyar jelentéstanban adatolt példákkal. Grétsy László a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás kérdéseit vizsgálva Horgertől, Nyíri Antaltól, Lőrinczétől, Véghtől nyelvjárási adatokat is idéz, amelyek felvillantják, hogy a nyelvjárási feldolgozásokban milyen sok és sokféle példát talált a jelentésváltozásokra (vö. MNy. 55: 207). A jelentésváltozások adattára — az általános nyelvészetben és a magyar nyelvészetben is — csak a köznyelvi változatokat tükrözi, pedig a nyelvjárási adatok száma, a nyelvjárási név- és jelentésátvitelek — mint általános magyar jelenségek és mint erős lokális kötődésű nyelvjárási adatok —, valamint az ezeket kiegészítő sajátos példák kétségtelenné teszik, hogy a magyar jelentéstannak a nyelvjárási adatokat is fel kellene dolgoznia. Nem lehet szó önálló nyelvjárási jelentéstanról — lényegében ismételné a magyar jelentéstan kategóriáit, felosztását stb. —, a nyelvjárási jelentésváltozások adatainak azonban számuk és tanulságuk miatt is jobban be kellene épülnie a magyar jelentéstan fejezeteibe.

A nyelvjárási jelentésváltozások önmagukban is tanulságosak, bár a nyelvjárásokból jelentésváltozással a köznyelvbe kerülő szavak csoportja ma nem jelentős. A nyelvjárások csökkent vitalitását, visszahúzódását a nyelvjárási jelentésváltozások sajátosan világítják meg: a jelentésváltozások évszázadokon át gyarapították a dialektusokat, mára ez megfordult. Nincsenek jelzések a nyelvjárásokon belüli új jelentésváltozásokra, a megfigyelések itt is csak a pusztulásra mutatnak; más nyelvi rétegekbe pedig kevés nyelvjárási szó mentődik át a jelentésváltozásokkal. Pedig ez a tájszavak pusztulását megakadályozó lehetőség volna.

A jelentésváltozások elméleti kérdéseivel itt nem foglalkozunk: Gombocz, Kubínyi (vö. MNY. 53: 80), Grétsy (i. m.), Károly Sándor (vö. Általános és magyar jelentéstan) munkái időtálló feldolgozásokban rögzítették a jelentésváltozások magyar csoportjait, másrészt a nyelvjárási jelentésváltozások okai lényegében egybeesnek a köznyelvi motívációkkal. A nyelvjárási jelentésváltozások mögött is az áll, hogy „megváltozik a társadalmilag megismert világ, az ismeretanyag, a kultúra.” (vö. Károly i. m. 216). A köznyelvi és nyelvjárási jelentésváltozásokra egyformán igaz, hogy a változás folyamatában „a jelet (jelkapcsolatot) más társadalmi csoport kezdi használni” (Károly, i. h.): a nyelvjárásokat nézve azzal a többlettel, hogy a lexémát más helyi nyelvjárásban vagy másik nyelvjáróterületen is használni kezdik más jelentésben. A *kanta* nyelvjárási szó (vö. ÉrtKSz. 643), mást jelent azonban Orosházán és mást Püspökladányban / vö. Orosházán: 'kanna', Püspökladányban: '(tréf.) női nemi szerv': *Pofásodik, mint a Tárca Erzsók kantája*). Nem kell magyaráznunk, hogy nem egyszerű, hanem komplikált átvitelről van szó, de az is világos, hogy nem a ladányi jelentés az eredeti.

A jelentésváltozások talaja a nyelvjárásban is a beszéd a maga bonyolultságában. Az új élethelyzetek, nyelvi szükségletek kifejezésére a dialektusokban is volt igény, az egyéni megfigyeléshez, a személyes improvizációhoz a tájnyelv kínálta a belső formákat is, amelyek egy részét a helyi társadalom hamar szentesítette. Ahogy a más nyelvi rétegekben született jelentésváltozások, úgy a nyelvjárásbeliek is egyéni használat nyomán váltak társadalmivá, a szavak alkalmi használata lett kisebb-nagyobb közösségektől elfogadott jelentésváltozássá. Az azonos gondolkodás, a közös szemlélet magyarázza, hogy a jelentésváltozások hasonló fajtáit látjuk a nemzeti nyelv különböző rétegeiben és a nyelvjárásokban is. Amíg a nyelvjárások hatékony, aktív nyelvváltozatok voltak, a jelentésváltozások a nyelvváltozat belső gazdagításának forrásául szolgáltak, más nyelvi rétegekre is nagyobb hatással voltak. Valószínű, hogy a jelentésváltozások terjedésében, szélesebb körű használatában a szűkebb környezet, a bizalmas helyi közlés fontos szerepet játszott.

A fentiek jelzik, hogy a nyelvjárási jelentésváltozások kutatója sok problémával szembesül. Egyértelmű, hogy egy-egy helyi nyelvjárás belső keletkezésű jelentésváltozásait csak az tudja összegyűjteni és feldolgozni, aki ismeri azt a dialektust. A nyelvjárási szavak ezen rétege számszerűen is jelentős, amellet tudósítanak arról, hogy a korábbi évszázadokban alakult jelentésváltozások milyen sokszínűek. Újabb jelentésváltozás ritka a nyelvjárásokban, kevés szót érint (vö. Bokor József: BDTFTudKözl. VI, 37), ahogy kevés a más nyelvi rétegbe átkerülő szó és a nyelvjárások közötti jelentésváltozás is. A jelentésváltozások vizsgálatához anyanyelvi szinten ismerni kell a nyelvjárást, mert „az irodalmi nyelvnek a nyelvjárásoknak a frazeológiai-stiláris elemeit sokszor nehezebb elhatárolni egymástól, mint ugyanezen típusok hang- és alakjainak jelenségeit” (vö. Benkő: AnyMűv. 232). Az atlaszmunkák során feljegyezték ugyan orvanyagként jelentéstani sajátosságokat is (vö. Lőrincze: NyatElm. 202), de ahogy Demétől tudjuk, a címszavak legnagyobb részének nem sikerült a „jelentéstani” gyűjtése...” (vö. NyatElm. 101). A problémák érthetővé teszik, hogy a nyelvjárási vizsgálatokban a jelentéstani vizsgálat miért súlytalanabb még a mondattani kutatásoknál is. Pedig egy nyelvjárás szóképzet-

ről nem kapunk reális képet csak a lexémák számának felmérésével, a jelentésváltozásokat is vizsgálni kell, amelyekkel — ahogy más nyelvi rétegekben is (vö. Tolcsvay Nagy Gábor: MNyRét. II, 970) —, az egyén, a kisebb-nagyobb közösség egyaránt jelentősen gyarapíthatja szókincsét.

A jelentésváltozások kétféleképpen érintették a nyelvjárási szókincset: a nyelvjárásoktól teremtett változások gyarapították, színesebbé tették a nyelvváltozat szókészletét. Ezek nyelvjárásonként változtak, átszövődtek a szomszédos nyelvjárásba, bár születésükkor kötődtek egy terület életéhez. Más nyelvjárások szóanyaga is forrása lett alkalmanként a jelentésváltozásoknak, más nyelvi rétegekből viszonyt — a köznyelv kivétel — alig van adatunk a nyelvjárási jelentésváltozásokra. A jelentésváltozás a dialektusokban tehát nyelvjárási lexéma (még pontosabban: a nyelvjárásban használt lexéma) > új nyelvjárási jelentés realizációkban volt igazán termékeny, a más nyelvi rétegekbeli lexéma > nyelvjárási jelentés megoldások száma viszont nem jelentős. A nyelvjárások mai pusztulásának egy jele az is, hogy a nyelvjárási lexéma > új nyelvjárási jelentés korábban termékeny változás megszakadt, másrészt a nyelvjárások visszahúzódása óta a dialektusok más nyelvi rétegeknek is erőtlenül kínálják saját szóanyagukat. A nyelvjárási szavak megmaradásának egyik lehetősége volna — ahogy utaltam már rá —, ha más nyelvi rétegek jelentésváltozással átmentenék őket.

A jelentésbeli tájszavakban a nyelvjárási jelentésváltozások fontos csoportját érhetjük tetten. Az eredeti jelentés különféle változása a köznyelvi jelentéssel való összevetésből könnyen felismerhető. A jelentésváltozások nyelvjárási adataiból jól látszik, hogy azok a lexémák, amelyeket a köznyelv és a nyelvjárás is használt, a nyelvjárási jelentésváltozások legfontosabb forrásai voltak. A *liba* szónak Okányban a 'házi szárnyas' mellett él egy másik, hasonlóságon alapuló jelentése is: 'fehér vászontarisznya, összehúzható korcával befogadta 5—6 ember napi étkét is, de egy ember kosztja hosszú „nyakat” hagyott. Fonott madzagánál fogva... lógott gazdája hátán. Akár egy fehér liba nyakánál fogva.' (vö. Házi Albert: Paraszti szavak és szóemlékek. Okány, 1991. kézirata). Püspökladányban ugyanígy a *gödiny* ~ *gödiny* 'iszákos ember', *malac* 'biceps' stb. Kálmán Béla, Mokány Sándor tájszó magyarázatai, Kiss Lajos földrajzi név értelmezései (vö. Nyr. 106: 219—33), Imre Samu, Kiss Jenő, Szabó József tájszógyűjteménye bizonyítja, hogy milyen gazdag a nyelvjárási jelentésváltozások adattára. A háttérmagyarázat a szakembernek érdekes szociolingvisztikai feladat, belőle másoknak is sokminden kiderülhet. Ahogy Benkő Loránd írja: „A jelentésváltozások pontos számbavétele — többek között — a nyelvi fejlődés mögött rejlő gondolkodási-szemléleti háttér megragadásához is nélkülözhetetlen, ami már a szellemi kultúra legelvontabb területeihez tartozik” (vö. ÁNyT. VIII, 25).

Ha olyan megközelítésből vizsgáljuk a nyelvjárási jelentésváltozásokat, hogy a fogalomváltozások gyakran vezetnek jelentésváltozásokhoz (vö. Kubinyi i. m.), azt látjuk, hogy a nyelvjárásokban nem minden fut párhuzamosan a köznyelvekkel: egy denotátum a dialektusokban lassabban, néha egyáltalán nem tűnt el addig, amíg a hagyományos életmód megmaradt, másrészt mert az új eszközök, fogalmak maguk is, a nevük is lassan vagy egyáltalán nem kerülnek be a nyelvjárást beszélők közegébe. A *táp* a húztáji állattartás révén kb. a 70-es évektől a nyelvjárási beszédben is meggyökeresedett, a *tápos*-nak pedig az eredeti jelentés mellett megjelent egy pejoratív tartalmú másik jelentése is: 'nem természetes, beteges, gyenge'. A *tápos csirke* tehát 'tápon nevelt, mesterséges körülmények között (gyakran padláson) tartott csirkét' és a 'kevésbé gusztusos, fehér lábú, sápadt tarajú mesterségesen felfújtatott-csirkét' is jelenti. Ez a másodlagos jelentés is megvan már a nyelvjárásban. Az nem általános jelenség, hogy egy fogalom új neve a köznyelvben és nyelvjárásban egyformán használatos, az még kevésbé, hogy egy származéknak köznyelvi és nyelvjárási eredeti és átvitt jelen-

t é s e is egyidejűleg funkcionáljon a két nyelvváltozatban. Az új denotátumok nyelvjárási különfejlődéssel ma már ritkán kapnak nevet. A hagyományos paraszti eltűnésével az új fogalmak megjelenése nem ösztönözte olyan jelentésváltozásokra a nyelvjárásokat, mint a korábbi belső fejlődések között láttuk. A motivációk tehát feltétlenül fontosak a nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálatakor is.

A nyelvjárási jelentésváltozások mint belső különfejlődések egyik jellemzője, hogy adattáruk gazdag, a másik pedig, hogy a magyar jelentéstanban rendszerzett jelentésváltozások mellett a nyelvjárásokra jellemző sajátos adatokat is ismerünk. A nyelvjárási adattárban a névátvitelek és jelentésátvitelek mellett az *i*-zésre és *é*-zésre visszamenő jelentéshasadásnak is sok példája van. Hangsúlyozom, hogy nem mai jelenségek, az *i*-zés eltűnésével, az *é*-zés kiegyenlítődéssel ezek lassan teljesen kivesznek. Sok megfigyelés bizonyítja, hogy nem az *i*-zés tűnik el a nyelvjárásból, hanem a jelenség a dialektus pusztulásával jut ugyanarra a sorsra. Adattárammal, amely elsősorban Püspökladány és környéke nyelvjárásainak jelentésváltozásaiából merít, azt is akarom érzékeltetni, hogy a nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálata nagy mennyiségű, a köznyelvben ismeretlen nyelvi anyaggal számolhat. Adataim egy nyelvjáróterület egy kisebb területéről valók csupán legnagyobb részük belső nyelvjárási név- és jelentésátvitel (nyj. lexéma > új nyj. jelentés), ezek kiegészülnek néhány olyan adattal, amelyek a nyelvjárási lexémák más nyelvrétegbeli átmentésére példák. Nem sok ilyen adatom van, bizonyosságául, hogy a 19. század óta (vö. MMNyR. 1: 170) a köznyelv kevésbé építkezik a nyelvjárási szókincsből.

A jelentésváltozásoknak fontos szerepük volt a nyelvi átrétegződésben. Az irodalmi nyelv korábbi szakaszaiban jobbak voltak a nyelvjárási mutatók (vö. Benkő: AnyMűv. 227; Bárczi: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp. 1980. 382), az utolsó évtizedekben azonban a nyelvjárások már alig-alig hatottak az irodalmi és köznyelvre (vö. Imre: ÁNyT. VIII, 102). Az elhanyagolható hatás a tudomány számára kevésbé érdekes, a nyelvjárásokból jövő jelentésváltozások száma azonban csak ma ilyen kevés a normatív nyelvtípusokban. A belső kölcsönzések nyelvi jelzését vizsgálva I. Gallasy Magdolna is ezt a helyzetképet erősítette meg: adattárában „elenyésző a tájnyelvi elemekre való utalások száma” (vö. MNyRét. 1: 359). Az olyan típusú jelentésváltozások, mint a nyelvjárási *hám* 'bőrből készült lószerszám' > kny. 'a bőr egy rétege' nem mai alakulások, az olyan típusú kölcsönzések mint a nyj. *dongó* 'méh' > köny. 'hangos segédmotor' stb., kis számúak és rövid életűek voltak. A nyelvjárások mai jelentéktelen hatása a köznyelvre (Imre Samu: i. h.) a jelentésváltozások tanúsága szerint is igaz, ami részben magyarázza, hogy a sokkal gazdagabb belső nyelvjárási különfejlődésekből sem kapott programot a kutatás. Magam sem gondolok többre, mint hogy a dialektológusok figyelmét felhívjam a nyelvjárási jelentésváltozásokra, a korábban aktív helyi nyelvváltozatok gazdagításának erre a régi forrására.

2. 1. A nyelvjárási névátvitelek sem indítékaikban, sem megoldásukban nem különböznek a köznyelvből ismertektől. Ha a nyelvjárást beszélők közegében új denotátum kívánt magának nevet, találtak neki. Az *ostor* és a *karikás* funkciójában és kidolgozásában egyaránt különbözik egymástól. Közös elemek rokonítják őket, funkcionális másságuk elsősorban részeik méreteiben jelenik meg. A *karikás* mint eszköz megfelelt a maga funkciójának, némely példányokat azonban — gazdájának szubjektív igényétől és közügyességétől függően — *bőrből vágott díszítés* egészített ki. Ezt a díszít meg kellett nevezni is, hasonlósága kínálta egy ismert név átvitelét, így lett az ostornyéldíz a nyelvjárásban: *pillangó*. Itt olyan példával állunk szemben, amelyben egy népnyelvi szó (pillangó) nyelvjárási átvételére került sor. Más esetekben a denotátum más nyelvjárásbeli szó névátvitelével kapott nevet. — Több nyelvjárásban a *kanta* alak szerinti tájzó, a püspökladányi nyelvjárásban azonban jelentése révén valódi

tájszó. Ladányban a *kanna* 'kanna', a *kanta* más. Legnagyobb csoportja a nyelvjárási névátvitelnek a jelentésbeli tájszavakban megfogható névátvitel: ezeknél a köznyelvi és nyelvjárási jelentés a nyelvjárási használatban egy újabb jelentéssel egészül ki. Tehát egy denotátum köznyelvi és nyelvjárási közös nevét a nyelvjárási beszéd még egy denotátum megnevezésére is felhasználja. Egyszerű és komplikált névátvitelre egyformán van példa.

A személyekre vonatkozó csúfnevek gyakran névátvitel (vö. *Cipó* 'az a fiú, akinek hosszúkás, cipó alakú feje volt'; *Osipu* 'az a fiú, aki mintha hunyorítana és csipás lenne a szeme' becéző, játszi képzőféllével a végén; *Gereblye* 'magas, sovány személy'). Valószínű, hogy a helyi nyelvjárásokból mindenki ismer ehhez hasonlókat. Ugyancsak hasonlóságon alapuló nyelvjárási névátvitellel van dolgunk a *pók* esetében: „az emelőlhalót Vésztőn *póknak* hívják: a felszerelt kávák úgy állnak a vízben, mint egy nagy pók” (vö. Müller Géza: Sárreai Írások 3. Szeghalom 1988. Szerk.: Miklya Jenő), ugyanígy a *taréj* is 'a lámpabél elégett felső része' (vö. Házi Albert: i. m.). Más, de félreérthetetlen névátvitelről van szó, a *tök* 'emberi és állati táplálkozásra használt kobak termésű növény': 'éretlen, zöld dinnye' nyelvjárási jelentésében is, az átvitel itt komplikált: az éretlen tök színe zöld, az éretté sárga — az éretlen dinnye színe nem olyan, mint az érett dinnyéé.

A névátvitellekkel jelentősen és természetesen módon gazdagodott a nyelvjárások szókészlete. A meglévő szóanyag élettapasztalattal, megfigyeléssel önmagából gyarapodhatott. Belátható, hogy Konyáron a 'rúd alakúra sodort sült tészta' a *gúnárnyak* nevet kapta (vö. Végh: SárNépm. 149); az is természetes, hogy ha a hosszúszerű gyolcsatyanak, vászongatyanak volt kora, akkor a karámnak is lehetett ('felső szegélye'). „... a karám körcával égyezett a pör” — mesélte egy idős zsellér Sárreatudvariban (vö. Végh i. m. 139). Ugyancsak minden falunak megvolt a maga csősze, csőszei, akiknek az volt a dolguk, hogy vigyázzanak „a hejség” határának megművelt, termő területeire, kertjeire. Kézenfekvő, hogy funkcionális rokonítással csősze lett a szüreti mulatságoknak is. (Az volt a feladata, hogy figyelje, el ne lopják a felkötözött szőlőt, almát.)

A névátvitel gyakoribbak a névszók körében, de az igei névátvitelre is van példa. A *karol*-nak a köznyelvvel egyező nyelvjárási jelentése mellett a helyi dialektusokban van 'kosarakba, zsákokba rakott rakományt két karjával el-, fel-, behord' jelentése is (vö. „úgy hoty két *kāra* viszik, māj mēkszakad”, Végh i. m. 149) Ugyanilyen a *sipít* ige is, amelynek alapjelentése 'hangutánzó szó, a kispulyka éles hangjának utánzására': 'magas hangon, kellemetlen hangfekvésben beszél valaki'. Ez a csoport azonban számában jelentéktlenebb mint a főneveké. Ez a szóanyag is, mint a jelentésbeli tájszavak általában — erősen kötődik a helyi nyelvjárásokhoz (vö. Imre: NyjSzók. 46; Kálmán: Nyjaink. 64). Úgy látszik, hogy a nyelvjárási névátvitelnek minden helyi dialektusban nagy adattára van, feldolgozva azonban alig-alig ismerünk valamit belőlük. A tájszavak között sajátos helyük van, mert a jelentésváltozásokkal együtt bizonyítják, hogy a nyelvjárások valamikor fejlődőképes nyelvváltozatok voltak, jelentős belső tartalékokkal. A jelentésbeli tájszavak többsége arra mutat, hogy a névátvitel technikájában is, szemléletmódban is ugyanolyan, mint a köznyelvi szavaknál; hogy a köznyelvben és a nyelvjárásban egyformán ismert és használt lexémák kapnak egy új jelentést a nyelvjárásban (vö. köny. *pénz* 'fizetőeszköz', nyj. *píz(e)* 'fizetőeszköz' + 'a hal pikkelye' stb. Ha tehát a nyelvjárási belső szóalkotás formájában, módjában nem is ad újat a nyelvtudománynak, a végeredmény mégis érdekes. A nyelvjárási adatok felfrissítik a jelentéstani vizsgálatok ismert eredményeit.

2. 2. A nyelvjárási beszédben a jelentésátvitel különböző fajtáira ugyanolyan sok adat van, mint a névátvitelkére. Az adatok csupán kötődésükben térnek el a magyar jelentésstanban felvett köznyelvi példáktól: a köznyelvvel azonos megoldású,

szemléletű jelentésátviteleket a helyi élethelyezetek megfigyelése egyedítette. A tudomány számára ezek is tanulságosak.

A jelentésátvitel gyakori formája, a *t a p a d á s* a nyelvjárási beszédben is megvan: közszavakban és tulajdonnevekben (helyi földrajzi nevekben, intézménynevekben) egyformán találkozunk velük. Használatuknak és megértésüknek egyetlen feltétele van, a helyismeret. A tapadásos jelentésátvitel megfelelő helyzetben és környezetben természetes a kommunikációban.

A tapadás mint „szemantikai elvonás” (vö. Imre: NyjSzók. 36) vizsgálatakor a szociolingvisztikai és lokális szempontokat következetesen érvényesíteni kell. Akkor is, ha az elvonás alapjául szolgáló szerkezetes megoldás az esetek többségében maga is használatos formula még. Ritka az olyan adat, amelyben a szerkezet már nem ismerhető fel, nehezen kimutatható (vö. *bőtyáros* 'bográcsban sűrűre főzött lebbencstészta', nyilvánvalóan azokhoz kötődően eredetileg, akik gyakran készítették). Egy-egy adat gyakran több szempontból is érdekes. Imre Samu a *napraforgó*-t említi olyan példaként, amelynél a tapadás eredeti szerkezete nehezen ismerhető fel: *napraforgó* < „napraforgó virág” (vö. i. m. 36). A közép-tiszai nyelvjárásterületen ugyanakkor a *napraforgó*-nak van egy saját tapadásos nyelvjárási adata: a *napra* 'napraforgómag' jelentésben (vö. *Naprázni tilos!* — felirat a balmazújvárosi művelődési központ nyugdíjasok klubjában 1970.). A környéken a lexéma „*Aggyál egy kis naprát!*”, „*Hoztál naprát?*” típusú elfordulása általános volt. Vannak persze komplikáltabb adatok. A *csutka* tapadásos jelentésváltozása a *csutkaszár* > *csutka*. Névátvitellel a *csutka* a 'kocsányt és magházat' is jelöli (vö. *(tengeri)csutka*, *(alma)csutka*). A névátvitel világos, logikus: ha a kukorica szára *csutka*, akkor miért ne lehetne a termés (a cső) kocsánya is *csutka*, ugyanígy az almának (itt a kocsány és a szintén értéktelen magház együtt alkotja a csutkát).

Az adatok többségében a tapadás világos (vö. *szurkáló* < 'szurkáló vas a kukorica morzsolásához', *málé* < 'málészájú', *kan(i)* < 'kandisznó', *tippan* < 'tippanfű' stb.). Általában egy jelentés tapad egy lexémához (lásd *szurkáló*, *kan[i]*, *málé*). Természetes ez a tulajdonneveknél is (Püspökladányban: *Szőke* < *Szőkesziget*, mégyék a *Hatodik*-ba 'a Hatodik dűllőbe', a *Rákóczi*ba 'a Rákóczi Vendéglőbe', a *Pipásba* 'a Pipás Étterembe'. Nem példa nélküli azonban az sem, hogy egy tapadással elvont névhez idővel két vagy több jelentés kapcsolódik. Nyj. *tippan*: 'tippanfű' + 'a tippanmeszelő feje', nyj. *csutka*: 'csutkaszár' + 'a kukorica levágott szára levelestől' + 'a kukorica levágott szára levél nélkül' (vö. még: *izlk*). Szövegkörnyezetben az újabb jelentés is félreérthetetlen (vö. *Aggyál neki egy kive csutkát!*; *Szèdd ki előlle a csutkát (izikét!)*). A jelentésmező tágul ugyan, de minden jelentés felismerhetően kapcsolódik valamilyen szállal a denotátumhoz. Ezek az adatok erősítik azt a fentebbi megállapítást, hogy a jelentésváltozások vizsgálatakor általában nem hagyhatók figyelmen kívül a szociolingvisztikai követelmények.

A jelentésvesztés, a jelentéselavulás mint a jelentésváltozások egyik módja, a nyelvjárási szókészletet is alakította, módosította. Más ütemben, lassabban, de a nyelvjárási használatú szavakra is érvényes, hogy „eltűnik fokozatosan az a jelentés, amely a társadalom fejlődésével elhaló fogalomra, munkaeszköze stb. vonatkozik” (vö. MMNyR. 1: 189). A társadalmi változások a hagyományos paraszti társadalmat éppúgy érintették, mint a városi lakosságot, ennek következményeként szavak, fogalmak nagy csoportja veszett el, illetve cserélődött ki ebben a nyelvváltozatban is. A jelentésvesztés akkor szembevetendő, ha a fogalom eltűnésével a szó mindenestül elpusztul; más a helyzet, ha a lexéma jelentései közül egy vagy több csak a nyelvjárásban vész el. A pusztulás folyamata korosztályi csoportokban érzékelhető legjobban (vö. Sebestyén: MNy. 83: 514). A Sárret múlt századvégi lecsapolásával eltűnt a rétség, a nyj. *rét* ~ *rit* 'mocsaras rétség, rétségi legelő'. A nyelvjárási szókészletből a *rét*, *rétség* egyaránt kiveszett, Püspökladányban egy határrész neve őrizte meg (vö. Kecskés Gyula: Pltört. 344). A

köznyelv rét szavunkat átmentette 'mező, legelő, füves tisztás' jelentésben, vagyis az eredetiségtől eltérően, a 'mocsaras, vizes, sáros' jelentésárnyalat nélkül. Nyelvjárási használatban *rét* ma már nincs, csak *legelő, mező*. Másik péda: a múlt század eleji hagyatéki szerződésekben általánosan megtalálható volt az *eltakarít(tat)* 'eltemet(tet)' jelentésű ige. Bár Radnóti még használta eredeti jelentésében századunk első felében („annyi halott hever ott, hogy nincs aki eltakarítsa.” Első ecloga), az alapjelentés régen elveszett a nyelvjárásokban is.

Sok olyan nyelvjárási szó van, amelynek egy-egy jelentése — a társadalmi, műszaki változások, fejlődés nyomán — lassan elveszett. A nyj. *konyha* jelentései közül (vö. 'a lakásnak főzésre és étkezésre használt helyisége'; 'cseleddlakások, szabadkéményes közös helyisége'; 'konyhába beépített, sárból készült kályha, tűzhely') a második a háború után hamarosan elveszett, tovább élt a harmadik jelentés, de ma már csak a köznyelvvel azonos első jelentését használják. (A fenti három jelentése mellett a dialektusokban is volt még más jelentése is a *konyhá*-nak: 'gazdaság', vö. *Valamit hozott a konyhára* stb.) Ez olyan lexémák jelentésvesztése, mint a *csikó*-é ('szijszerszámok varrásához használt négy lábú hosszú szék', Okány, vö. Házi i. m.) nem kíván magyarázatot. Ugyanígy észrevétlenül tűnt el az *iskola* egyik nyelvjárási jelentése. A *Hány iskolát jártál?* kérdés őrzi a szó 'osztály' jelentését, ezen is túllépett már az élet.

A jelentések — szerep nélkülivé válván — lassan, csendben pusztulnak. A középtiszai nyelvjárásokban a *gaz* szónak 'gyom' jelentése mellett volt 'az álló gabona szára' jelentése is (vö. ÚMTSz. II, 614; Bárczi, A magyar nyelv múltja és jelene 402). Lőrincze már az 50-es évek elején jelezte, hogy ez a jelentés ténylegesen csak egy nyelvjárásterülethez kötődött, ott sem ismerték már általánosan (vö. NyÉ. 117–20). Miért lehetett már 40 évvel ezelőtt pusztulófélben, eltűnőben ez az utóbbi jelentés? Azért, mert a gépi aratás-cseplés kiváltotta a szárral való munkát, a cseplés után visszamaradt szárnak volt neve, ezért a jelentésvesztés egyenes folyamat lett. Tipikus esete annak, amikor valamilyen változás elfelejthetővé tesz egy jelentést. A példákban látszik, hogy a szakirodalom jelentésváltozás és jelentésvesztés terminusa a pusztulás folyamatának két jól elkülönülő fázisát és eredményét jelöli. A tájszavak ilyen belső pusztulása generációk közötti folyamatban zajlik, a jelentések leépülése kisebb-nagyobb időszakokban bemérhető.

Itt kell szólnunk a nyelvjárási szinonimák jelentéspusztulásáról is: a belső nyelvi változások mögött összetett társadalmi indítékok állnak. A nyelvjárási szinonimák kérdéseit — Balogh Lajos gondolatainak felhasználásával — Imre Samu tisztázta (vö. NyjSzók. 8–12). Hagyományos értelemben vett szinonimák a nyelvjárásokban is vannak: egy-egy nyelvjárásban együttélő rokon értelmű lexémák (vö. Imre i. m. 11), amelyeknek „pragmatikus és szintaktikai jelentésük azonban többnyire különböző” (vö. Károly i. m. 88). A nyelvjárási lexémák mint szinonimák sorsáról sok fontos megfigyelést ismerünk (vö. Deme: NyFK. 36; Ruzsiczky: MNyRét. II, 840), feldolgozva is a kutatók rendelkezésre állnak (vö. Magyar Szinonima-szótár. Bp., 1978). A nyelvjárásokban a belső szóteremtéssel keletkezett szinonimák jelentős számúak és gyakran egyediek (vö. Szabó József: NkNyj. 244–5; Végh: Kapcsolatok a jelentéstan, a nyelvjáráskutatás és a néprajz között. Bp., 1989. ak. dokt. ért.). Érthető, hogy a külső változások megrostálták és továbbrostálják a nyelvjárási szinonimákat: a nyelvjárások általános pusztulásával a szinonimák elveszése is természetesen velejár. Az *úgy, díkó, divány, hencsér, sezlon(y), vacok* a fekvőhely alá sorolt szinonimák (vö. SzinSz. 122), más nyelvjárásban még a *lésza* is, használatukban azonban nagy szóródást találunk a helyi dialektusokban. Úgy látszik, a fenti szinonimasorból mára a tájszavak hulltak ki leginkább a mögöttes fogalom vagy tárgy elavulása miatt: korábbi lakásokbeli házi tákolmányokat műhelyben vagy gyárban készült bútorok váltották fel.

Olyan szempontból is tanulságosak a nyelvjárási szinonimák, hogy azok is erősen kötődnek a helyi nyelvjárásokhoz. Okmányban a *bakó*, *liba*, *sütyő*, *tarisznya* alkot szinonimasort, 'otthon készített vászontáska, amelyet pragmatikus szerepétől függően hívtak bakónak, libának stb.' Ugyanezeket az alkalmatosságokat Püspökladányban *bakó*-nak, *szērédás*-nak, *tarisznjá*-nak hívták. Többnyire azonban csak két-három nyelvjárási lexéma alkot szinonimasort. Okányban: a *gaggancs*-*vasmacska*, *gurászt*-*zsenedice*, *siláp*-*pillis* 'szület' stb. szinonima erre a példa. Püspökladányban ugyanilyen rokon értelmű kettős a *fijas*-*fikós*. (A *fikós*-t sem az ÚMTSz., sem a TESz. nem ismeri.) Mindkét morféma alapjelentése az, hogy 'a tojásban élet, élő van'. Azt, hogy a tojás *fias*, lámpával történő átvilágítással állapítják meg tyúk- vagy kacsatőjást vizsgálva. *Fikós* a fészekből kiszedett és feltört madártojás lehet: míg a *fias* tojásban a magkezdemény és kerek holdja látható, a *fikós* madártojásból gyakran a kikeléshez közel levő fióka esik ki. A leírásból kivehetők azok a jelentésárnyalatok, amelyekben különböznek egymástól a szinonimák. A *fikós* a korábbi gyerekszokások megszűnésével és a tájnyelv visszaszorulásával párhuzamosan lassan teljesen eltűnik a használatból.

A nyj. *boglya*, *kazal*, *rudas* szinonimák utolsó tagja szintén kiveszőben van a nyelvjárásban. A három lexéma a szalastakarmány (széna, lucerna), az elcsépeelt szár kisebb-nagyobb csomójának megnevezésére szolgált. Az állattartó egyének és gazdaságok most is *boglyáz*-nak, *kazlaz*-nak, a *rudas* ideje azonban a cséplés korszerűsödésével lejárt. A *rudas* annyi szalma (törek) volt, amennyi 'két rúdra ráfért, amennyit két ember a géptől a kazalig (a kazalra) el tudott vinni'. Ma már nincs cséplés, szalmahordó, *rudas*, és *rudas* mint mérték (vö. fentebb) sem. A nyelvjárási szinonimák eltűnése ilyen folyamatokban zajlik. A *fogat* alá Püspökladányban a következő szinonimák tartoznak: *szekér*, *stráfkocsi*, *hintó*, *kordé*, *tajiga* (dögtajiga). Az első három szállítóeszköz négykerekű, a *kordé* és a *dögtajiga* kétkerekű volt; négynek fakereke volt ráffal, egynek (*stráfkocsi*) gumikereke; négyet csak ló húzott, egyet (*szekér*) ló, tehén, bivaly, ökör egyaránt (vö. például: *tehen-szekér*); négyet csak férfi hajtott (*stráfkocsi*, *hintó*, *kordé*, *dögtajiga*), a *szekeret* asszony is hajthatta („Eso léssz, asszony hajtja a *szekeret* [lovat]”); a *szekér*-nek, *kordé*-nak és a *dögtajigá*-nak hajtója volt, a *hintó*-nak *kocsis*-sa, a *stráfkocsi*-nak *fuvarossa* ~ *fuharossa* stb. A *fogat* nyelvjárási jelentésmezeje ezekből a szinonimákból állt össze, ezek értelmezték a funkcionális különbségeket. A szinonimák közül a *dögtajiga* kiveszett, korszerűsödött az állati hullák elszállítása, hasonló sors várt a *szekér*-re is. Itt talán még visszafordítható a folyamat, kérdés, hogy az egyéni gazdaságok várható gyarapodásával változik-e valamit a helyzet. A lövontatta *szekér* ma már korszerűtlen, lassú az autövontatta utánfutók mellett, de még mindig szólnak érvek megtartásuk mellett. A nyelvjárási szinonimákat már eddig is megtizedelte a technika fejlődése, a gazdálkodás nagyüzemi módja; a nyelvjárások általános visszahúzódása pedig várhatóan tovább erősíti ezt a folyamatot.

A jelentésváltozások a nyelvjárásokban j e l e n t é s f e j l ő d é s b e n is adatolhatók. Ezek megragadása nehezebb, ezért tűnik úgy, hogy jóval kevesebb az ilyen példa. A jelentésfejlődésre az igekötős igék között vannak leginkább megfigyelhető adatok, a köznyelvekre nézve (vö. Kovalovszky: NyFK. 181). A nyelvjárási példák között van olyan, amelyiknél egy nyelvjárási jelentés mellé fejlődik egy újabb, olyan is van, amikor a nyelvjárási igekötős ige eredeti jelentése elpusztul, rétegnyelvi (szaknyelvi) használatban azonban új jelentése alakul. A nyelvjárási *kihírdet* igének 'közhírel, kidobol, közzétesz' jelentéséhez az alapjelentés megőrzése mellé kifejlődött egy 'a katolikus templomban ismertették két fiatal házassági szándékát és személyi adatait, hogy a házasságkötéskor megállapíthassák: nincs akadálya az egybekelésnek' jelentés (vö. *kihírdették őket*).

Más a nyelvjárási *elhal* ige esete. Az *elhal* a múlt század elején-közepén 'meghal' jelentésben élt a sárréti nyelvjárásokban, de ugyanitt ma már a köznyelvi *meghal* az általános. Az *elhal* azonban nem tűnt el, kny-i és szaknyelvi szó lett 'elsorvad, elpusztul'

jelentésben. A *lefojt* 'megfojt' jelentésű ige ugyancsak jelentésváltozással lett szaknyelvi szó (vö. *lefojt* 'megállítja az égést, a működést (például motorét)'). A legsajátosabb esetek közé sorolható a *hál*, *meghál* (valaki valahol) ige jelentésváltozása. A *hál* a nyelvjárásokban megőrizte eredeti jelentését, a nyelvjárást beszélők kommunikációjában természetes használatú (vö. még: a *kinn hál az idő* típusú szólásokban stb.). Az ige a köznyelvbe nem került át, származékai különböző összetételekben (*hálóing*, *hálószoba*) általánosan ismertek. Rétegnyelvi használatban azonban újra felbukkant az ige: *elhál* 'serdülo lány nemi kapcsolatot létesít, és együttél valakivel'. (Többnyire fiatal cigánylányokra vonatkoztatva használják.)

A nyelvjárási jelentésváltozások sok tekintetben megegyeznek a köznyelvekkel: mindenekelőtt abban, hogy a jelentésvesztés és jelentésfejlődés együtt vitte előre a nyelvjárási szókincs egészséges változását, a hajdani nyelvjárási szókincs vitalitása attól maradhatott tartós, hogy a pusztulás és születés egyensúlya hosszú időn át nem bomlott meg. Az adattár egyébként itt is a köznyelvi adattár kiegészítője.

2. 4. Grétsy László a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlást vizsgáló dolgozatában (vö. MNy. 55: 198–207, 362–73) felhívta a figyelmet ezek nyelvjárási adataira. Adattára azért fontos, mert a különböző szerzőktől, más-más nyelvjárásterületekről származó szópárok arra utalnak, hogy a jelenséget a nyelvjárások mindenütt ismerték, hogy a nyelvjárási belső szóteremtés elfogadott és használt módjai voltak. Hogy a Grétsytől idézett adatok mennyire kötődnek a helyi nyelvjárásokhoz, megerősíti az a tény, hogy tíz szerzőtől különböző nyelvjárásokból származó példákat saját anyanyelvjárásomban (a püspökladányi) és környékéről egyáltalán nem ismerem. Grétsynél nem véletlen megszorítás, hogy a szóhasadással keletkezett párok „egy és ugyanazon nyelvjárástípusbeliek” legyenek. Imre Samu tájszóvizsgálatai is arra a megállapításra vezettek, hogy „tájszavaink óriási többsége bizonyos területekhez kötődik” (vö. NyjSzók. 46). A szóhasadással a nyelvjárási használatban is jelentésmegoszlás következik be, általában szinonimák születnek. Mindenesetre az új jelentés az alapalak jelentésének legfontosabb jegyeit megőrzi, amit a *jelentésmegoszlás* terminus maga is mutat. A nyelvjárási *përgël* ~ *pírgál* ~ *pírkál* alakváltozatok jelentései érzékeltetik (vö. TESz. III, 206–7, 275) a közös jegyeket és az eltéréseket is (vö. *përgël* 'megpirít valamit, például levestésztát vagy káposztát, lásd *përgëlt káposzta*'; *pírgál* ~ *pírkál* 'valamely hóforrás a papírt, ruhát enyhén megegeti és megbarnítja'). A történést mindkét szónál azonos forrás mozgatja, de a *përgël*-nél tudatos cselekvésről van szó. Emellett a cselekvés tárgya is eltér egymástól. A *përzsel* alapjelentése az előző kettőével azonos, alapvető különbség az eszköz (a tűz) erősségében van.

A szóhasadás adatainak vizsgálata elmélyülést igényel, mert a téma könnyen egy-egy elfogadott etimológiától független utakra csábít. Igaz, hogy a népnyelvi változatok között nincsenek spekulatív megoldások, az ok-okozati szálak kézenfekvő logikával vezetnek az új szóhoz, kevés idegen szó kap szerepet a jelentésváltozásokban stb., mégis vigyázni kell. Mindabból, hogy Grétsy különböző nyelvjárásból vett adatokra hivatkozott, nem jelenti, hogy a szóhasadásnak egy-egy nyelvjárásban nagy adattára van: sokkal inkább csak azt, hogy a belső szóteremtésnek ezzel a módjával a különböző nyelvjárások egyformán éltek.

A nyelvjárási szóhasadás adatai szintén azt bizonyítják, hogy semmilyen egyedi sajátáguk nincs a köznyelvből ismert párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás példái mellett. Az adatok mégis fontosak, mert azt mutatják, hogy ugyanolyan szemlélettel egy nagy terület különböző pontján a nyelvi lelemény sok új fogalom megnevezésére képes. Ellenőrizhető, hogy a nyelvatlasz a kukorica szárának, csövének elnevezéseit alaposan felgyűjtötte (vö. Balogh: NyatElm. 317). Az természetes, hogy a 44., *csutka* (a kukorica-cső) címszó adatai az M-hálóban (az Alföld dél-keleti része) tíz kutatópontra *csutka*-ként

összegezhetők (a biharugrai *tucskát* is ide számítom), Orosházán viszont *csuta*, ahogy közép- és dél-kelet-dunántúli településeken általában. Dunántúl déli részén és a Duna középső és déli szakaszának két oldalán ugyanennek *csuma* a neve. Az M-20 kutatópont Szerepen és környékén a kukoricacsőnek szintén *csutká*-ja van, ugyanígy az almának, körtének 'a termés szára és magháza' jelentésben. A TESz. a *csumá*-t (vö. I, 572), a *csutká*-t is (vö. I, 577) ismeretlen eredetűnek minősíti. Meggondolandónak tartom annak felvetését, hogy a *csuma*, a *csuta* között alak- és jelentésmegoszlás történt egyes nyelvjárásokban. A TESz. a *csutá*-t és a *csutká*-t egy címszóban hozza, bár jelzi, hogy a két lexéma „egymáshoz való viszonya nincs tisztázva” (vö. I, 577), a nyelvjárási jelentések mellett szól, hogy a *csutka*, *csuta* ~ (*csutika*), *csuma* a közép-tiszai, Duna-menti és dunántúli nyelvjárásokban tautonimák, több nyelvjárásban azonban a *csuta* és *csuma* jelentésében a közös jegyek mellett kimutatható a szóhasadásakor szokásos különbség, árnyalat is. Az atlaszból nem lehet megtudni, hogy azokon a településeken, amelyeken a *csuta* 'a kukoricacső csutkája' mindenütt megvan-e a *csuma* 'az alma, a körte, a szőlő szára, kocsánya (magháza)' jelentésben. (Vö. ÚMTSz. I, 916–7). Orosházán mindenesetre különbség van a *csuta* és a *csuma* jelentése között: *Csutástól megette a jószág.* (vö. Nagy Gyula: Orosháza néprajza. Orosháza, 1965. 165); *A csumáját ne dobd el!* stb. (A *csutka* ~ *csuta* ~ *csuma* 'a kukoricacső csutkája' jelentésű alakváltozatok egymáshoz való viszonya valóban tisztázandó, a *csuta-csuma* hasonló jelentésű, de jelentéskülönbséggel is bíró két lexéma egy településen való jelentkezése okán megfontolandónak tartom, hogy a nyelvjárási szóhasadás egy-egy adatára gondoljunk.)

Ugyanígy párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásra gondolok a nyelvjárási *lágër-lógër* szópár esetében. A TESz. (vö. II, 705) német eredetűnek, többszörös átvételnek tekinti. Ez belátható ott, ahol azonos jelentésben egyik vagy másik alakváltozatban fordul elő, de más a helyzet, ha egy nyelvjárásban egyszerre él mindkét alakváltozat és hozzájuk egy-egy rokon, de sajátos jegyeket is mutató jelentés kapcsolódik. A TESz. jelzi, hogy az osztrák nyelvjárásokban is van a *lógër*-nak a *lágër*-ral azonos és a *lágër*-étől eltérő jelentése (vö. 'takarmány, gabona lerakódó vagy tároló helye'). Bár a magyar nyelvjárásokban is elképzelhető a *lágër* mint többszörös átvétel, a szóhasadás lehetősége azonban elfogadható azokban a nyelvjárásokban, amelyekben a *lágër*-nak is, a *lógër*-nak is önálló jelentése van. Püspökladányban és környékén a nyelvjárásokban megvolt a *lágër* lexéma 'fogyotábor: körülzárt, őrzött hely, ahova összegyűjtenek valakit', és mellette a *lógër* is 'közös szérű a csépléshez, ahova összehordták a keresztek' jelentésben. Jól látszik, hogy itt a *lágër* és a *lógër* nem alakváltozat: alakilag és jelentésében is más a két lexéma. Kézenfekvő, hogy a *lágër* a nyelvjárásokban is német átvétel, lehet többszörös átvétel is úgy, hogy a különböző nyelvjárásokba mástól és más-más időpontban került át, annak azonban nem sok valószínűségét látom, hogy a *lógër* — amelynek Ladány környéki jelentése csak szűk területen él az osztrák nyelvjárásokban — hasonló átvétel lenne.

Sajátos nyelvjárási esete a szóhasadásnak a nyelvjárási jelenségek re v i s s z a m e n ő a l a k - é s j e l e n t é s m e g o s z l á s. A jelenséget Bárczi is jelezte (vö. Régi magyar nyelvjárások. In: A magyar nyelv múltja és jelene. Bp., 1980. 382). Ezek a jelentésváltozásos szópárok ugyancsak a helyi nyelvjárásokhoz kötődnek (az *é-zőkhöz*, *i-zőkhöz*), egyikben több, másokban kevesebb van belőlük. Sajátos nyelvjárási jelenség ez, mert az *é-ző* nyelvjárásokban az *e-é* szembenállása oldja a köznyelvbeli nyelvtani homonimák monotonitását (vö. kny. *fejtem*: nyj. *fejtem* — *fejtem*; kny. *mentek*: nyj. *méntek* — *méntek*; kny. *szemel*: nyj. *szémel* — *szémél*; vagy kny. *szeg*: nyj. *szeg* — *szég* stb. Hozzá kell tennünk, hogy ugyanilyen homonimák az *é-ző* nyelvjárásokban is vannak (*terém* 'Saal': 'termést hoz'; *merém* 'merítem': 'bátorkodom'; *verém* 'ütöm': 'földbe ástott tárolóhely' stb. Jóllehet sem ezek, sem az *i-zésre* visszamenő szóhasadás nem tiszta esetei a párhuzamos alak- és jelentésmegoszlásnak, lényegében azonban azok. Nyelvjárási példa

sok van az *i-ző* és *é-ző* alak jelentéskülönbségére (vö. kny. *ég*: nyj. *ég* 'Himmel'; *ig* 'izzik, lángol'; kny. *ér*: nyj. *ér* 'kis vízfolyás'; *ir* 'értéke van', kny. *él*: nyj. *él* 'vágófelület'; *il* 'van, létezik', kny. *fék*: nyj. *fék* 'a kerékpár, vonat stb. fékezőszerkezete'; *fik* 'a jószág megkötésére szolgáló kötélrész', kny. *fél*: nyj. *fél* 'halb'; *fil* 'tart valamitől vagy valakitől, remeg', kny. *vér*: nyj. *vér* 'Blut'; *vér* 'üt, bánt' stb. Értelemszerű, hogy ezek az adatok helyi nyelvjárásokhoz, az *i-ző* nyelvjárásterületekhez kötődnek, a nem *i-ző* nyelvjárások ezen morfémáihoz pedig a leírt két vagy több jelentés kapcsolódik.

A nyelvjárásokban a népetimológia ellenkező példákat is teremtett. Több adatunk van arra, hogy a népetimológia révén a nyelvjárásokban különböző alakú és jelentésű szavak homonimákká váltak (vö. nyj. *aszott*: kny. 'aszat'; 'összeszáradt, összezsugorodott', nyj. *kócsag*: kny. 'kaucuk'; 'kócsag, vízimadár' (vö. Mokány: NytudÉrt. 105. 44–5), nyj. *óra* ~ *óra* kny. 'az orra valakinek, valaminek'; 'időjelző eszköz' stb.). Látszik, hogy ezek nem azonos esetek a jelentésvesztés példáival.

A párhuzamos alak- és jelentésmegoszlás tiszta és kevésbé tiszta adatait egyaránt megtaláljuk a nyelvjárásokban (ugyanígy Kiss Jenő MNyTK. 190, 85), s — amint látjuk — több megközelítésből érdekesek, tanulságosak. És beépíthetők a jelentésváltozások magyar adattárába.

3. Láttuk, hogy a jelentésváltozások mint a területi nyelvváltozatok belső szö-teremtésének módjai a dialektusok korábbi életében produktívak voltak. A nyelvjárások visszahúzódásával ez a produktivitás megszűnt: nemigen születnek új név- és jelentésátvittek, a megvoltak pedig — a hivatkozott okok miatt — nagy számban pusztulnak. A jelenségek pusztulásával csak kopik az eredeti nyelvváltozat, a szavak pusztulásával az anyag pusztul. Hosszabb távon a nyelvjárási lexéma > más nyelvjárási lexéma változással nem mentődik meg, csak a nyelvjárásból más nyelvi rétegbe átkerülő szavak sorsa lehetne biztató. A nyelvjárások aktivitásának csökkenésével a tájszavak mozgása, kifelé áramlása a korábbi századokhoz viszonyítva lelassult, ma megszűnőben van. Kiss Jenő változásvizsgálatai (vö. MNyTK. 90: 84–6) azt mutatják, hogy a nyelvjárások keveset ma is asszimilálnak a köznyelvi szó- és kifejezésanyagból, de nyelvjárási szavak más nyelvi rétegbe csak erőtlenül, elvértve kerülnek át. A volt nyj. *fojt*, *hál*, *hám*, *hőköl*, *múzol* stb. korábbi köznyelvi, illetve szaknyelvi átvétele óta a folyamat lelassult, az elmúlt 40 évben pedig már alig-alig került köznyelvi, illetve rétegnyelvi használatba nyelvjárási szó. A nyj. *dongó* (vö. Imre: MNyR. 376) az 50-es évek elején rövid időre névátvitellel a köznyelvbe is átkerült (vö. *dongó* [motor]), nem tartott azonban sokáig. A nyj. *kalicka* viszont ez idő alatt lett szaknyelvi szó (a nagyüzemi sertésnevelésére és talán a halászatára). A TESz. (vö. I, 325) korábról is adatolta 'az ől elrekesztett része' jelentésben, mely alak szerinti tájszó a fentivel hasonló jelentésben került át a korszerűbb sertésnevelés szóincsébe ('a sertésleteleken kerítéssel határolt férőhely'). Hogy meddig? Azt nem lehet tudni: a technológiák is cserélődnek, a gazdálkodás szemlélete, módja is. Hasonlóan új rétegnyelvi használata figyelhető meg a *nóta* népnyelvi szavunknak is (vö. Nyr. 105: 162–4). Mivel a fiatalok zenéjének közegében forog újra a *nóta* — ez maga is divatok függvénye —, népes, fogékony korosztály nyelvhasználatába került, vélhetően jó irányba fordul a sorsa.

A fentiek felvillantják a várható jövőt: a tájszavak köznyelvbe vagy más rétegnyelvbe való áramlásának kevés a valószínűsége. A tájszavak sorsát — sok más egyéb mellett — ez is megpecsételi. A valódi tájszavak egy-egy helyi nyelvjáráshoz, esetleg nyelvjárásterülethez kötődnek, de nem ismerik őket az egész nyelvterületen. Jelentésüket is csak ott ismerik, ez pedig nagymértékben csökkenti az esélyüket arra, hogy a nyelvterület egészén használatos lexémákká váljanak. Pedig a jelentésváltozásokhoz olyan szavak kellenek, olyan szavakat használ fel a köznyelv és a nyelvjárások is, amelyek

denotátumát és jelentését minden nyelvrétegben egyformán ismerik. A hasonlításához is, az új nevek adásához is első számú feltétel ez. Ugyanezt láttuk a nyelvjárási szinonimák esetében is. Lényegében csak pusztulás van, épülés alig. Korábban megszakadt az a folyamat, amikor még a nyelvjárások jelentős mértékben gazdagították a normatív nyelvtípusokat. A nyelvjárások mai állapotából arra is következtethetünk, hogy a folyamat visszafordíthatatlanná vált: a mostani jelentésváltozások csaknem teljesen a beszélt köznyelvből és a különböző rétegnyelvekből táplálkoznak, a nyelvjárásokból alig. Az egész nyelvetréleten ismert népnyelvi szavak körében is ilyen irányú áramlás figyelhető meg. Az okait fentebb már érintettük.

Annak pedig, hogy a köznyelv szinonimaként sem vesz át nyelvjárási szavakat, tartalmi oka van. Tartalmas szinonimáról akkor beszélhetünk, ha az bővíti az alapszó jelentésmezejét, egy tárgyi denotátum, egy sajátos emberi viselkedés, egy fogalom már ismert jegyeit. A nyelvjárási szinonimáknak ilyen erejük a köznyelvek mellett ritkán van, hiszen egy nyelvjárási szót köznyelvi szinonimákkal értelmezhetünk, fordítva sokkal erőtlenebbül. Egy szinonimasorban a nyelvjárási lexéma inkább stílushatásával, annak érzékeltetésével, hogy használata melyik korosztály nyelvhasználatára jellemző leginkább stb. ad megfogható többletet, a denotatív jelentést elvétele értelmetlen. A nyj. *habókás* melléknév (vö. SzinSz.: *hóbortos*) a köznyelvi szinonimák mellett semmilyen többlettel nem bővíti a jelentést, hangulati többlete van csupán. Ez fontos, a jelentés oldaláról azonban kevés. Bonyolult kérdéssor áll a nyelvjárási jelentésváltozások mögött. Az egyik oldalon van minden nyelvjárásban azon adatolható lexémák sora, amelyek belső fejleményként gazdagították valamikor a dialektusok szókészletét. A tárgyalt név- és jelentésátvitelekben a köznyelvben és nyelvjárásban egyaránt ismert szavakat használtak fel az új nevek adására. Láttuk, hogy sikerrel, és hosszú idő óta. Ebben az időben a köznyelv és nyelvjárás érzékelhetőbb „munkakapcsolatban” állt, mint ma, amikor a nyelvjárás eltűnését az is jelzi, hogy külső hatása elenyésző lett: a nyelvi átrétegződés a nyelvjárások terhére történik, a nyelvjárások minimális hatása nélkül. A nyelvjárási jelentéstani vizsgálatok ezért lassan diakrón vizsgálatok lesznek.

A nyelvjárási jelentésváltozások vizsgálata ma még élő anyaggal dolgozik. Hogy meddig, azt nehéz lenne prognosztizálni. Most még a jelentésváltozások alakulása pontosan felismerhető. (Vö. *csikó* [Okány] 'szíjszerszámok varrásához használt négy lábú hosszú szék', Házi Albert i. m.: *gaz* [Püspökladány] 'a lábon álló gabona szára' eredete szerint névátvitel, ma pedig a jelentés elvesztésre példa mind a kettő.) A jelentésvesztés azonban — a névátvitellel mint a nyelvi gazdagodás termékével szemben — leépülés, pusztulás. És nemcsak a közép-tiszántúli nyelvjárásterületen, hanem a Dunántúl kisebb, zártabb településein is (vö. Kiss Jenő: MNyTK. 190, 85: „A nyelvjárás jelentésbeli táj-szavainak a köznyelvtől eltérő jelentései visszaszorulnak”). Nincs már sok idő odáig, amíg még a táj-szavak jelentéstani vizsgálatához parole anyagot használhatunk, azután maradnak a szótárak.

Zilahi Lajos

Folyamatosság — egyszerűség, ismétlődés

1. A közelmúltban, a Magyar Nyelvőr hasábjain megjelent cikkeimben (Nyr. 115 [1991.]: 80–92, 116 [1992.]: 65–77)* a névelőhasználat, a határozottság, s a folyamatosság kérdéseivel foglalkoztam. E két cikkhez (s közös szakirodalmi előzményekhez) kapcsolom az alább következő gondolatsort is; ezúttal az ismétlődés kifejeződéssére összpontosítva. Az ismétlődés kifejeződéssével foglalkozik majd a sorozat befejező írása is.

1.1. Folyamatosnak tekintem azokat az értelemmel bíró nyelvi egységeket, szegmentumokat, amelyek (minimális mondatként) eseményidejük részeire is változatlan formában érvényesek lehetnek; terjedelmesebb mondatba, szövegbe épülve ezeket jellemzi az egyidejűség kifejezésére való nagyfokú alkalmasság.**

A *néni sétál* mondat és e mondat igéje, a *sétáló néni* és az *olyannyira csodált lány* szerkezetek melléknévi igenevei egyaránt folyamatosak. A folyamatos műszó megfelelőjének vélem a be nem fejezett (l. pl. Gálffy Mózes: Nyelvi forma, nyelvi érték, Bukarest, 1972, 35–6) kifejezést is. — A f o l y a m a t o s s á g magyar nyelvbeli megjelenésének ez a megközelítése eltér Péter Mihály magyarra vonatkoztatott i m p e r f e k t í v i t á s fogalmától. Péter Mihály ugyanis a hátravetett igekötős igealakokat általában imperfektívnek minősíti, s így olyan formákat is ide sorol, amelyek szerintem nem folyamatos aspektusértékű mondatokba épülnek. Vö. Péter Mihály példájával: *Ági ügyetlenül varrta fel a gombot* (l. Uő: Szórend és aspektualitás. In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. 1991. 527–30). Az igekötő hátra-

* A három cikkben a következő grafikus jelöléseket használom: * Egybeejtés. — # A bevezető rész (topik) és az újságoló rész (komment) határa. — ' Középes erősségű hangsúly. — " Erős hangsúly.

**Vö. pl. Szarvas Gábor: Nyr. 16 (1887.): 569; Simonyi Zsigmond: A magyar határozók II. MTA, Budapest, 1892. 302–27; Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMondt. [KTMondt.] 1928/42.): 112, 115–6, 267, 269; Gyomlay Gyula: MNy. 19 (1923.): 133–7; MNy. 20 (1924.): 63–71; Károly Sándor: Igenévszövegeink a kódexirodalom első szakaszában, Nyelvtudományi Értekezések (= NyTudÉrt.) 10. sz. (1956.): 21, 74, 158; Temesi Mihály: A melléknévi igenév, in: A mai magyar nyelv rendszere (= MMNyR.) 1. 229–33, különösen 232; A határozói igenevek, in: MMNyR. 1. 258–60; Rác Endre: Nyr. 99 (1975.): 3–11, különösen 4–5, további irodalommal; Papp Ferenc: Könyv az orosz nyelvről (1979.): 228–34; 37–8; Lajos Nyéki: Grammaire pratique du hongrois d'aujourd'hui (Ophrys, Publications Orientalistes de France, 139–41, 150–52, 161; Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor: ÁNyT. 17. (1989.): 49–103; főleg 75–6; az itt szereplő *Folyamatos beszédérték* és *Nyomatékos-Folyamatos* minősítések közül szerintem a második valójában n e m folyamatos aspektusértékű mondatokra vonatkozik); Horváth László: Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből, NyTudÉrt. 133. (1991.): 12, 15–8, 21; l. még a Nyr. 116 (1992.): 65–77., különösen 66. lapján idézett irodalmat.

vetése formailag sem tekinthető egyetlen esetnek (vö. pl. Wacha: MNy. 72 [1976.]: 62), már csak azért sem, mert az igekötő lehet hangsúlyos és hangsúlytalan; az utóbbi esetben a mondat fókuszja vagy ki van töltve, vagy nincs: 'jött'be: "Jancsi" jött be; Jancsi # "jött"be; "Jött"be. — Az imperfektivitás és a folyamatosság eltérő tárgyalásának lehetőségét én mindamellett nem zárom ki. (L. Wacha i. h.).

A folyamatos — befejezett szembenállás esetenként érintkezik a részleges — teljes szembenállással. L. J. Soltész Katalin: Az ősi magyar igekötők (*meg, el, ki, be, fel, le*). Bp., 1959. 45; Fabó Kinga: MNy. 85. (1978.): 453—64, különösen 455; Horváth Katalin: Transzformációs csoportok a magyarban, Nyelvtud. Ért. 117 (1983.): 27; vö. Wacha: MNy. 86. (1990.): 36. Pl.: *Itta a vizet : Megitta a(z) [összes] vizet*; másrészt: *Itta a vizet : Ivott egy kis vizet; Ivott már vizet. Vízét már ivott*. Folyamatos aspektusértékű, mint láttuk, lehet a szó (főleg ige, igenév, de nem kizárólag: l. Fabó: NyK. 87: [1985.]: 132), s lehetnek más nyelvi egységek is: folyamatos aspektusértékű lehet így valamely morféma [igető], morfémalánc, szó, szerkezet [l. Wacha: i. m.], sőt mondategység vagy mondat is (l. Kiefer: Az előfeltevések elmélete, Budapest, 1983. 146—65, 319—28, további irodalommal; vö. Pete: MNy. 79. [1983.]: 137—49, Népr. Nytud. 29/30 [1985/86.]: 159—72).

1.2. Az, hogy a folyamatos aspektusú egység (ige, szerkezet, mondategység, mondat) eseményidejének részeire is érvényes lehet, nem jelenti azt, hogy az eseményidő minden részére feltétlenül érvényes; bár az esetek egy részében (a meg-nem-szakíthatósággal jellemzett állapotokban) ez is igaz: *Csüörtökön Laci még beteg volt*; hasonlóképpen: *A csoport 1992-ben hat főből állt. A főváros — Pest és Buda egyesítése óta — a Duna két partján terül el*.

A folyamatosságnak és a folytonosságnak (a megszakítás hiányának) a fogalma a szakirodalomban olykor együtt szerepel; máskor a két szó közül csak az egyik fordul elő — akár köznyelvi értelemben, jelentés megadásában, akár műszóként. Ladányi Mária pl. az *ereszt* ige tulajdonképpen (s így a metaforikus jelentések alapját is szolgáltató) jelentését modellálva a 'lassan', 'folyamatosan' jelentésmozzanatról is szól. L. *A hagy, enged, ereszt, bocsát* igecsoport elemzése. In: Jelentéselemzések — a dictum körében (Tud. vez.: Zsilka János), Bp., 1982. 36—186, különösen 120—1.

Ladányi példái (*bort ereszt a hordóból a kancsóba, nadrágba ereszt stb.*), s más előfordulások szerint az *ereszt* felhasználásaiban a folyamatosság gyakori, de nem feltétlen. 'Eresztettem a 'vizet a 'kúdba: folyamatos aspektusértékű mondat; *Eresztettem vizet a kúdba*, ill. *Eresztettem egy kis vizet a kúdba*: nem folyamatos aspektusértékű mondatok. (Vö. még Bottyánfy Éva: Néhány rokon értelmű ige az Apor-kódexben. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Nyelvtudományi Dolgozatok 14. Bp., 1973. 45—52. Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet).

A *folyamatosan* Ladányi Máriánál tehát vagy a *folytonosan*, *egyfolytában* szavaknak (a köznyelvi használatnak megfelelő) szinonimája, vagy a folyamatos és a folytonos minősítéseknek az egyesítésével azonosítható. Magam a folyamatosság és a folytonosság együttes előfordulásait szintén gyakorinak vélem, de a *folyamatos* műszót az alábbiakban nem folytonos cselekvést kifejező nyelvi egységekre (szavakra, szerkezetekre) is alkalmazom.

Folyamatosak például a *Dobálta ott a kavicsot*, az *Ekkoriban fel-feldobták a labdát a tőre*, a *Januárban még mindig járt táncolni* vagy a *Péter akkoriban nagyon szorgalmasan tanulta a fizikát* mondatok s a megfelelő szerkezetek, igék is. A folytonossággal összevethető a *megszakíthatóság* (l. pl. Kiefer i. m. 151) és a *megszakítotttság* fogalma. Az *Amikor Anna írja a leckét* (l. Kiefer i. h.) mondategység megengedi annak igazságát, hogy Anna (akár többször is) abbahagyja, majd folytatja a lecke írását. Az *Egymás után küldte a táviratokat az anyukájának* mondatbeli megszakí-

tottság kézenfekvő. Megszakítotttságot implikálnak a tényleges gyakorítást kifejező igék, s az ezekre épülő mondatok.

Bizonyos (speciálisabb) értelemben a cselekvést, változást kifejező (dinamikus) folyamatos egységek általában véve is megszakíthatóként (l. Kiefer i. h.), abbahagyhatóként tükrözött situációt írnak le. A megszakított futás cselekvőjéről (a futóról) a megszakítás tetszőleges pillanatában közölhetjük, hogy futott. A teljesítmények, események viszont nem szakíthatók meg. (A megszakított *megtanulás* vagy *halál* esetében nem mondhatjuk, hogy a szóban forgó személy *megtanulta* tanulnivalóját, ill. *meghalt*.)

1.3. Emlékeztetek arra, hogy az ismétlődés és a folyamatosság összefér, de egymástól függetlenül is megjelenhet. Az *Akkoriban* # '*csomagokat*'küldözött a '*lányának*' *Pestre* vagy a '*Hívták*'be a '*fiúkat*'*katonának* mondatokban a folyamatosság és az ismétlődés egyszerre van jelen. — Ezzel szemben az *Alkonyodott* (szóból, igéből, igealakból) álló mondat folyamatos (progresszív, l. Kiefer MNy. 87 [1991.]: 257—77; Uő: *Diakronia a szinkroniában*; In: Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára [Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő] Bp., 1991. 342—7) aspektusértékű, ismétlődésre nem utal; hasonlóképpen az ugyancsak folyamatos aspektusú '*Szántotta éppen az*'*ugart*, a '*Javában takarította a*'*garázst*, vagy a '*Mosta*'*jöl a*'*körletet szerkesztettebb* mondatokról is azt mondhatjuk, hogy speciális kontextus híján ezek egyszeri cselekvést fejeznek ki (l. alább is). — A folyamatos aspektusnak megfelelő formájú, de értesítő felhasználási módú (s így egyidejűséget nem kifejező) mondatok (l. Wacha: ÁNy. 17: 308; vö. Kiefer i. m. 257) vagy aspektusértéküket tekintve neutrális (l. Wacha: MNy. 86: 42—4) mondat-egységek szintén összeférnek mind az egyszerűséggel, mind az ismétlődéssel:

Mit csinált tegnap/vasárnaponként? Szántott.

Mit csinált tegnapelőtt/szombatonként? Pulóvert kötött Zsókáknak.

A kiemelt mondatok önmagukban nem fejeznek ki feltétlen ismétlődést.

A fentieknek megfelelően: a *Már háromszor megmondtam* vagy a *Már sokszor találkoztunk* mondatok is hírt adnak valamilyen ismétlődésről, de nem folyamatos aspektusértékűek. A *Nézte ott a vizet* mondat folyamatos aspektusértékű, de nem fejez ki ismétlődést. Az '*Egymás*'*után*'*csaptak*'be a '*villámok*' mondat folyamatos is — ismétlődésre is utal.

2.1. Az ismétlődés a magyar nyelv (történeti vagy szinkrón) leírásában, elemzésében, tanításában leginkább az igeképzéssel kapcsolatban kerül szóba (l. Bartha Katalin: A magyar szóképzés története. Budapest, 1958. [= Magyar történeti szóalaktan 2. = Szóképz.]; Uő: A gyakorító ige képzése. A Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana [= MNyT., szerk. Benkő—E. Abaffy—Rácz] Budapest, 1991. 85—91; Ruzsicsky Éva: Az igeképzők: MMNyR. I. [1961.]: 345—54; Fabó: MNy. 74 [1978.]: 453—64); Bokor József: Az ige: A Magyar Nyelv Könyve [= MNyK.; szerk. A. Jászó Anna] 1991. 200—16, különösen 201). — A gyakorító képzők gyakorító volta azonban, tudjuk, nem mindig egyértelmű, s nem egyenmű. Bartha Katalin írja: „Egyszerű gyakorító képzőink a következők: -l, -d, -z, -sz, -s, -g, -r. Ezeknek nagy többsége ma már nem képez új származékokat, vagyis nem eleven. (Szóképz. [1958.]: 20—7). E. Abaffy Erzsébet összefoglaló mondatát idézem: „... a szerzők egy része gyakorító képzőnek tekinti a -d-t, más része mozzanatosnak, de mindig utalnak a képző ellenkező szerepkörére is. (A képzők osztályozásának problémáiról. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. [Szerk. E. Abaffy Erzsébet, Nagy Ferenc és Zelliger Erzsébet] Nyelvtudományi Dolgozatok 14. Budapest 1973, 7—18.). — A régi származékokban is gyakran elhomályosult a képző, vagy leg-

alábbis a képző funkciója, vö. pl. *enged, néz, nyúz, töröl, utál, úszik* (l. Bartha: A gyakorító ige képzése. MNyT. [1991.]: 85–91). A Magyar történeti szóalaktanban (= Szóképz.) Bartha a következő összetett gyakorító képzőket (képzőbokrokat) veszi számba: *-lal, -lel, -log, -leg, -lög, -dal, -del, -dál, -dos, -des, -dös, -doz, -döz, -dogál, -degél, -dögél; -dúcsol, -dúcsel, -gat, -ng, -sol, -söl, (-csol, -csöl, -zsol, -zsöl); -szol, -szöl (-col): -rog, -reg, -rög: -gat, -get, -ng, -kol, -köl (-kál, -kél), -dok, -dek, -dök, -dokol, -dekel, -dököl, -kod, -ked, -kód*. (I. m. 27–33, vö. Kőrösi Sándor: Nyr. 11 [1882.]: 151–8). — „A sürgőldik, forgo-lódik-félékben [az *-ódik, -ődik* képző] még egy gyakorító *-l-lel* is bővül” — írja Bartha Katalin. (I. m. 51; vö. Simonyi: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon [= TMNy. 442]).

Ruzsiczky Éva tájékoztat a mai magyar nyelvbeli gyakorító igék képzőinek gyakoriságáról. A *-gat ~ -get*-ről ezt írja: „Rendkívül gyakran használt, termékeny képző. A folyamatos, illetőleg mozzanatos cselekvést kifejező alapszótól is függően, részint tartós-huzamos, részint ismétlődő cselekvést fejez ki... Elvértve még némi lekicsinyítő értelmet is éreztethet” (MMNyR. [1961.]: 345–52). — Fabó Kinga (MNy. 74 [1978.]: 453–64) hangsúlyozza, hogy a mai magyar nyelvben még a legproduktívabb ún. gyakorító képző, a *-gat ~ -get* is viszonylag ritkán fejez ki gyakorítást. — Vértés O. András (Érzelmi világunk és a nyelv történeti változásának kölcsönhatása, Bp. 1987. 24–5) elmondja, hogy a gyakorító képzők használata számos nyelvújrásban, így a csángóban (l. Munkácsi: Nyr. 9: 529), a mihályiban (l. Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvújrásának hang- és alaktana. Bp., 1982.), a kalotaszegiben (l. Szabó Zoltán: NytudÉrt. 48.), ill. a régiségben a mai köznyelvben tapasztaltnál sokkal kiterjedtebb volt; használatuk visszaszorulását a érzelemkifejező erejének csökkenésével hozza összefüggésbe. — Kiss Jenő a következő gyakorító képzőket találta a mihályi nyelvújrásban: *-ász, -bál, -bol, -col, -csál, -cskál, -cskol, -csol, -csorog, -d, -dúcsol, -dal, -dál, -digál, -dogál, -doklik, -doz, -fikál, -g, -gál, -gat, -gérez, -gol, -kál, -károz, -kat, -kerál, -kod, -kol, -l, -lal, -log, -ng, -rál, -rász, -rog, -stol, -szol, -sztal, -sztrál, -tál, -z, -zol, -zsol* (i. m. 126–30). „A gyakori képzők között stiláris értékű [a mihályi nyelvújrásban] egy sincs, a nagyon gyakoriak között egy van, a *-GAT*” — írja (i. m. 131). A szerző a mihályi gyakorítók közül a *-gal, -gat, -kal, -kol* képzőket minősíti termékenynek. — Az ismétlődés kifejeződése és a hangulati elem láthatólag igen sajátos kombinációkat tesz lehetővé. Vö. még pl.: Nagy Ferenc: A lexikális szóképzés. ÁNyT. 6: 329–57; Szabó Zoltán: A kalotaszegi nyelvújrás igei képzőrendszere. NytudÉrt. 48. (1965.). Uó: A szóképzés stilisztikai minősítéséhez. Nyr. 35 (1961.): 144; vö. még pl. Nyéki Lajos: Grammaire pratique du hongrois d’aujourd’hui. Ophrys. [1988.] Publications Orientalistes de France. 134–41; Péter Mihály: MNy. 87. [1991.]: 134–44, különösen 144.

A köznyelvre vonatkozóan Fabó Kinga (ÁNyT. 17 [1989.] 31–48, főleg 34–7, 47) az általában gyakorítónak nevezett igéket nyolc csoportra osztja: 1. *többszörös* csoport (pl. *nyitogat*); 2. *gyakran*-csoport (pl. *járogat*); 3. *próbál*-csoport (pl. *jeszeget*); 4. *ide-oda/föl-le* csoport (pl. *járkál*); 5. *kicsinyítő*-csoport (pl. *ját-szadozik*); 6. *intranszítív/visszaható* csoport (pl. *borzong*); 7. *intenzitáscsökkentő* csoport (ritkító igék) (pl. *eddegél, fújdogál, fagyogat*); 8. *speciális* cíók (pl. *rongál, kötöz*). — A fentiekből is világosan kiderül, hogy a szokásszerű vagy rendszeres ismétlődés nem jár együtt kötelezően valamely igéképző alkalmazásával. Nem mondjuk például ezt: ? *Ugyan nyáron ötkor keletek fel, tegnap mégis csak hétkor keltem fel*.

2.2. Ismeretes, hogy ismétlődésre (szinkrón szempontból nézve elemekre nem bontható) tőige vagy denominális képzésű ige is utalhat (valószínűsíthető vagy kötelező módon). Ismétlődésre utal például a *szór*- ige és a *szór* tőige. Az ismétlődés jegyének továbbvitelét mutatja a többi között az ÉrtSz.⁶ (1962.): 359 következő példájának értelmezése

is: *csókot szór 'ujjait t ö b b s z ö r szájához érintve integet, s ezzel csókos üdvözlését fejezi ki'* (az én kiemelésem, W. B.). — Az ismétlődés jegyét tartalmazza a *jár* ige, több jelentésében: *A beteg már jár 'tud menni, szokott menni'; táncolni jár 'rendszeresen elmegy táncolni'; Józának jár a Nők Lapja 'Józsa rendszeresen kapja a Nők Lapját'. A cikkezik, fiúzik, gyűlésezik, ingázik, nagyságosoz [vkit], kocsmázik, nőzik, randevúzik, tarizik, vonatozik, zsúrozik* — mindezek a főnévből képzett igék (vö. Ruzsiczki i. m. 364) szintén tartalmazzák az ismétlődés jegyét, annak ellenére, hogy ez sem az alapszóból (pl. *cikk, fiú, randevú*), sem a -z denominális igeképzőből nem következik feltétel nélkül. (*Kocsmázik* — 'kocsmába jár'; *Már randevúzik* — 'Időnként már randevúja van'). — Kötelezőségei jelen esetben azt értem, hogy egyszeri alkalomra vonatkoztatva a forma nem állja meg a helyét: **Tegnap délután Ráhel táncolni járt*.

2.3. Az ismétlődést kifejező mondat vagy mondatrészlet, szerkezet, ige, implikálhatja olyan egyszeri cselekvést, történést leíró mondat igazságát, amelynek igéje (ill. az ige tömorfémája) eltér az ismétlődést kifejező mondatban szereplőtől. Ez a helyzet a fenti képzett igéket (pl. *cikkezik, kocsmázik, randevúzik, vonatozik, ingázik* stb.) tartalmazó mondatok esetében is, ahol az egyszeri cselekvést többnyire az ismétlődésre utaló mondatban nem szereplő igével (*ír, iszik, utazik, van*) vagy arra épülő szerkezettel fejezzük ki. (*Cikket ír, kocsmában van, randevúja van; stb.*). — Hasonló a helyzet sokszor olyan esetekben is, amikor az ismétlődést implikáló ige elhomályosult képzésű avagy töige. — Lindner Márta nyomán például elmondhatjuk, hogy a *hull* ige (vö. TESz. II. 163; ÉrtSz. III. 373) — mai magyar nyelvi — jelentése tartalmazza a következő mozzanatokat: „a) vmi jut vhová: esik b) ami: viszonylag tömeges (egymás után, folyamatosan) . . .”. (Lindner Márta: A *hull* ige jelentésének szerkezete. In: Zsilka—Kelemen i. m. 187—98, 189). Ismétlődés és folyamatosság, s az alany denotátumának több-volta egyaránt jellemzi következő (a, ill. b jelzésű) mondatpárunkban a második, vagyis a *hull* igét tartalmazó b mondatot — szemben az a mondatbeli befejezettséggel, egyszerűséggel és szingularitással: a: *Leesett a levél* : b: *Hullott a levél*.

Járai Csongor A hunyorog ige elemzése c. tanulmányában (in: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében [Tud. vez.: Zsilka János; techn. szerk.: Kelemen Sándor]: 213—25) a *hunyorog* (vö. TESz. 2: 168, ÉrtSz. III. 381) ige tulajdonképpeni — s így a metaforikus jelentések alapját is megadó — jelentését a következő mozzatok együtteseként látja: kinyitja a szemét; lehunyja a szemét; nem teljesen: részben; t ö b b s z ö r; f o l y a m a t o s a n v á l t a k o z v a. (Az én kiemelésem, W. B.).

A *részben* és a *többször* jelentésmozzanat az olyan metaforikus jelentésekben is fennmarad, ahol a szem nyitása és zárása, behunyása már nem játszik szerepet. Járai Csongor Karinthy Frigyes idézi: „A csillag hunyorgott és homályos golyák keringtek a messze-ségben” — itt a *hunyorog* jelentéskomponensei: a) [a csillag] felfénylik, b) [a csillag] ki-alszik c) *részben* d) t ö b b s z ö r, e) f o l y a m a t o s a n váltakozva (az én kiemelésem, W. B.). Oravecz Barna tanulmányából (A *hall, hallgat* igék elemzése. In: Az ellentét szerepe a szó és a mondat jelentésében [tud. vez.: Zsilka János. Techn. szerk. Kelemen Sándor] Bp., 1987. 227—314, 293, 300) kitűnik, hogy a *hallgat* ige — a -gat képző jelenléte ellenére — nem feltétlenül utal ismétlődésre; nem utal ismétlődésre például a *János beszél, Zsuzsa hallgatja* vagy a *Kálmán zenét hallgat* mondatban. Ismétlődést implikálhatnak azonban a *vmilyen névre hallgat, vkire hallgat* ~ 'engedelmeskedik', ill. a *vmiért hallgat* 'szidják' szerkezetek.

2.4. Az ismétlődés általában szóba kerül az igeidők jellemzése során is. Az ige jelen ideje (a morfológiai értelemben vett jelen idő), tudjuk, kifejezhet (a) a jelen pillanatot magában foglaló — vagy b) a főmondat megszabta múltbeli) nagyobb időszakban szokásos cselekvést, sőt szerepelhet általános érvényű állítást kifejező mondatokban is (pl. a) *Reggel a nap felkel*; b) *Tudtuk, hogy Marit nagy becsben tartja*) l. Vel-

csov: Az igeidők. In: A mai magyar nyelv (= MMNy.) 1976. (szerk. Rácz Endre): 173–4; vö. pl. Klemm Antal: Magyar Történeti Mondattan (= TörtMond/KTMondt, 1928–42): 81–2, Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakában ([1956.]: 18–9; Lotz: Az igeidők jelentése a magyarban. In: Uő: Szonettkoszorú a nyelvről 1976. 164–70). — A régiségben a *vesz vala* típusú múlt időnek egyik jellemzője szintén az ismétlődés kifejezésére való alkalmasság volt (L. Bánhidi Zoltán: A magyar nyelv összetett igealakjai, MNyTK. 63. sz., 1941; Pais: MNy. 40 [1944.]: 193–7; A magyar összetett igealakok jelentéstörténete. NytudÉrt. 12. sz. Budapest, 1957; Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza, Bp., 1963. 161–2, 275; Abaffy: Latin hatás a XV–XVI. századi magyar igeragozásban: Areális nyelvészeti tanulmányok. [Szerk. Balázs János], 1983. 113–79, különösen 128; A. Molnár Ferenc: MNy. 81 [1985.]: 442–53, különösen 450.)

2.5.1. — Sokszor az igekötőféle adja az igének, ill. a szerkezetnek ismétlődés jegyét. Fülei-Szántó Endre példáiból és magyarázatából például kiviláglik, hogy a *végig*- többnyire az igei bővítmény többesítésének kikényszerítése révén vagy azzal egyidejűleg — gyakran ismétlődő cselekvés, részeselekvések feltevését váltja ki. — Néhány példája: *X végigvallatja az összes gyanúsítottat; valaki végignyitogatja a szoba összes ablakát; ... végigragasztja a borítékot mindenféle ünnepi bélyeggel; Végigdobálja a fasort vadkörtével; (?) végignyeri az összes játszmat* (MNy. 87 [1991.]: 434–5). Fülei-Szántó példái egyébként azt is mutatják, hogy (implikált) ismétlődés és az ige befejezett volta is fennállhat egyidejűleg. Példái több, külön-külön egyszeri cselekvésre, pontosabban: teljesítményekre, eseményekre (vö. Vendler Zeno: Verbs and Times: Linguistics in Philosophy [Ithaca, 1967: 97–121]) vonatkozó mondat igazságát implikálják: *Kivallatta az első gyanúsítottat, kivallatta második ... harmadik az utolsó gyanúsítottat ...* Az implikált mondatokbeli vonzatstruktúra itt formája szerint azonos az implikáló mondatban tapasztalttal: *kivallatta/végigvallatta a gyanúsítottat/gyanúsítottakat; Megdobálta a fát vadkörtével/végigdobálta a fasort (~ a fák) vadkörtével.* Az is megესik, hogy az implikált egyszeri cselekvéseket, teljesítményeket kifejező mondatok igei más vonzatstruktúrával járnak. Ezt mutatja az alábbi példa: *beülteti a kertet barack k a l : ültet egy barackfát/t/ülteti az első barackfát t : ismét ültet egy barackfát/t/ülteti a második ... harmadik ... utolsó barackfát t* (vö. Zsilka i. h.). Ismeretes, hogy az ismétlődés különböző léptékű (kisebb vagy nagyobb időszakra vonatkoztatható), s többé vagy kevésbé konkrét is lehet: a) *Most megkopogtatjuk a hátikódat;* b) *Hétfőnként elmegy a klubba;* c) *A nap nyugaton nyugszik.* — Példáinkban a) rövid időszakon belüli b) hosszabb időt átfogó c) időbeli általánosságot megengedő ismétlődést látunk. Az egyszerűség és többszöriség oppozíciójának lehetőségeit alább (illetve következő cikkemben) pontokba szedve, példákkal, példasorokkal szemléltetem.

2.5.2. Közismert, hogy az igekötő megismétlése szintén ismétlődést (ritka ismétlődést) fejezhet ki:

A/a

Vissza-visszanéz. Be-betér. Ki-kimegy a kertbe.

Az ismétlődés itt folyamatossággal jár: inkább egyidejűség, nem pedig rákövetkezés kifejezésére ad módot: *Lassan ment, vissza-visszanézett.* ('Lassan ment, s k ö z b e n vissza-visszanézett'.)

Az igekötő-ismétlés olykor a gyakorító képzős igék használatával együtt fordul elő: *Meg-megdobálta a szomszéd kutyáját; Be-berakosgatta a kockát a dobozba.* Az ismétlődés ilyenkor néha hierarchizálódik. *Meg-megütögte az órát:* 'Időnként (vagyis: t ö b b s z ö r) azt tette, hogy t ö b b s z ö r ráütött (gyengén) az órára'.

Nem jók a következő mondatok:

A/b

**Nézett már vissza-vissza. *Tért már be-be. *Ment már ki-ki a kertbe. *Háromszor-négyszer már ki-kiment. *Már többször ki-kiment a kertbe. *Gyorsan vissza-visszanézett. aztán megnyomta a gázpedált.*

A fentiekből kitűnik, hogy az igekötő-ismétléses alakok nem szerepelhetnek közlő aspektusértékű (egzisztenciális olvasatú, általános előidejűséget kifejező) mondatokban; s nem alkalmasak egymásutániség, rákövetkezés kifejezésére sem. — Az egyszerűség és ismétlődés kifejeződésének kérdésére a Magyar Nyelvőrnek egy későbbi számában szeretnék visszatérni, „Egyszerűség, ismétlődés” c. cikkemben.

Wacha Balázs

Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő

A Hunyad vármegyei Szászvárostól északra, a Marosba jobb felől betorkolló Gyógy-víz mentén fekszik Algyógy község. Algyógytól északnyugati irányban mintegy öt kilométerre egy régtől fogva kedvelt fürdőtelep található. Téglás Gábor (1848—1916) régész 1902-ben ekként mutatta be a fürdőt: „thermái Algyógytól még egy órányira a Kőalja nevű mésztufa magaslat északi szélén buzognak fel. Ezekre vonatkozik a rómaiak *Germizzára* [ə: Germisara] várának elnevezése [i]s, mely szintén »Hévíz« jelentéssel birt. A rómaiak sűrűn látogathatták s a »Nymphis sanctissinus [o: sanctissimis]« kezdetű feliratok örökitik meg hálájukat. A közép korban s még inkább az erdélyi fejedelmek idejében Erdély leglátogatottabb gyógyhelye vala. Bethlen Gábor 1629. nyarán használta, a két Rákóczy György sokszor megfordult itt, valamint Apaffy Mihály is, kinek szőlőjét a fürdővel szemben mutogatják. Kazinczy Ferencz 1816. augusztusában Hunyad és Alsófehérmegyeék legelőkelőbb családjait találta a fürdőben, s a tulajdonos báró Bornemisza család rokonsága egymaga látogatottá teheté, az algyógyi gróf Kuunok, báró Győrffyék és más családokkal. Gróf Kuun Kocsárd halála évéig soha el nem mulasztotta volna a fürdő használatát, mely jelenleg is tükörfürdőjével, csinos parkjával [,] emeletes vendéglőjével a vidéki fürdők csinosabbjai közé tartozik. A mésztufából felbuzgó források hőfoka 31.2—31.9 (C)° s a kifolyó víztömeg alább már malmokat hajt és vízesést képezve a beléje érő gyökereket napok alatt mérszréteggel vonja be. A vendégek egész mézsokrokat kövítettnek a vízben.” (Téglás: Huny. 126—7.) — A fürdő ma is üzemben van. Balneológiai és turisztikai jellemzéséhez l. 1896-ból Boleman 44—5, 1907-ből Papp—Hankó 116—8 és 1970-ből DietzTur. 174.

A késő császárkori római birodalom úthálózatáról a IV. században (feltételezhetőleg 365-ben vagy 366-ban) készült térképes ábrázolást reprodukáló Tabula Peutingeriana a Dáciát szolgáló 77-es számú út Sarmizegetusa (Várhely) és Apulum (Gyulafehérvár) közötti szakaszán tünteti fel *Germisara*-t. (A rómaiak 271-ben feladták a 165 évig fennálló Dácia tartományt, de a katonai kiűrés nem jelentette azt, hogy meg is feledkeztek róla; útjait továbbra is számon tartották.) Említi *Germisara*-t a Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL) III, 1395. sz. felirat is, amelyet Algyógyon találtak. Az utóbbi szerint közeleben gyógyforrások voltak. Ezekre a forrásokra vonatkoznak a CIL III, 1396. és 1397. sz. feliratok is. (ÓkoriLex. 1: 804—5.) — A latin *Germisara* helységnév tövében a dák *germi- 'meleg' (Georgiev: IntrIE. 123) rejlik, amely — szabályos hangmegfelelésekkel — a 'meleg' jelentésű görög *thermós*, latin *formus*, angol, német, holland *warm*, svéd *varm* stb. szavakkal tartozik össze mint az ősi indoeurópai örökség része. A magyar szókincs idegen elemei közül végső soron idekapcsolódik a *termák* [többes szám], *termál* [forrás, -víz], *termikus*, *termofor*, *termométer*, *termosz*, *izoterma* stb. — Nem lehet kétséges, hogy *Germisara* hőforrásokról kapta nevét.

Erdélyi, olykor Erdélyen kívüli latin és magyar nyelvű frott emlékek a XVI. század közepe óta emlegetik az Algyógy határában levő fürdőt, illetőleg az idővel önálló

községgé fejlődő fürdőtelepet: 1549: „Joannes cognomento Mihalffy, ortus in *thermis Giogiensibus*” (Verancsics Antal levele Pesti Gáspárnak. In: MonÍrók. 10: 13); 1629: „Datum in *Thermis Algyógyensibus* die 2. mensis Maji anno domini 1629.” (Bethlen Gábor levele Pázmány Péterhez. In: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Kiadta Szilágyi Sándor. Bp., 1879. 465); 1638: „hétfőn isten áldomásából az *gyógyi fődőbe* akarok menni, hova téged is, édesem, hozzon az úr isten szent fiának érdemeiért szerencsés órában és jó egészségben” (I. Rákóczi György levele feleségéhez, Lorántffy Zsuzsannához. In: MonOkm. 24: 58); 1663: „Augustus. [...] 20. Mentem *Gyogyra a feredőbe*.” (I. Apafi Mihály naplója. In: I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója 1634–1694. Közli Tóth Ernő. Kolozsvár, 1900. 6); 1664: „October. 6. Mentem Vinczre. 7. *Gyogyra a feredőbe*.” (I. m. 8); 1666: „Majus. [...] 18. A *gyógyi ferdőbe*” (i. m. 10); 1667: „Junius [...] 14. A *gyógyi ferdőben*” (i. m. 12); 1673: „*Al-Gyogyinses Thermae*” (Suciú 1: 254); 1677: „ebéd után megindultam sietvén az *gyógyi fődőbe*”, „az fejedelem, s az francia követtel az *gyógyi fődőbe* megindultunk”, „Napestig is az *gyógyi fődőben* lakánk” (Thököly Imre naplója. In: MonÍrók. 18: 34, 42, 42); 1708–10: „Purgatio s a *gyógyi feredővel* curála” (Gróf Bethlen Miklós önéletírása 209: NySz. 1: 1043); 1712: „Kegyelmed nekem irt levelét vöttem Csötörtökön tegnap, az *gyógyi feredőről* haza érkezvén, hová mind az feredésre, mind az feredő viz italára invitált mind egyéb fájdalomla lábamnak, mind az arena [= húgykőbetegség], minthogy tavaly is jó hasznát érzettem sokáig.” (Pápai Páriz Ferenc levele gróf Teleki Sándorhoz. In: IrtörtKözl. 7: 312); 1722: „itt minden fele dicserik a *Gyogyi ferdőt*” Kálnoki Borbála levele az Alsó-Fehér megyei Tövisről: SzT. 4: 58); 1763: „Jöve híre, hogy br. Josinczi Jósef urat a *gyógyi feredőn* a gutta megütötte, melyet minden ember sajnált és kivált én.” (Halmágyi István naplója. In: MonÍrók. 38: 92); 1766: „valami 11 napokig concipista Veress Ádám urammal mentünk a *gyógyi feredőre*, hová hordottuk minden reggel a savanyú vizet is.” (I. m. 272); 1805: *Feredő* (Suciú 1: 254); 1806: *Feredő Gyógy* [mellette: *Al Gyógy*] (Lipszky térképe); 1808: „*Feredő* vel *Gyógyferedő* h. Warmbaad von Gyogy g. Firigyó val. Pagus C. Hunyadiensis”, „*Gyógyferedő* h. vide *Feredő (Gyógy-)*” (Lipszky: Rep. 2: 45, 54); 1816/1880: „Gróf Gyulayné megakará látogatni férje testvérét, gróf Bethlen Ádámnét a *gyógyi fődőben*, s elvégzénk, hogy ott fogunk elválni egymástól.” (Kazinecy Ferenc: Erdélyi levelek. Kiadja Abafi Lajos. Bp., 1880. 244. A továbbiakban a fürdőnek és környékének részletező leírása.); 1854: *Ferdő Gyógy* (Suciú 1: 254); 1889/1890: *Gyógyfürdő* (Gönczy—Kogutowicz: Kézi atl. Hunyad m. a.); 1907: „*Feredő-Gyógy (Algyógyfürdő)*” (Papp—Hankó 116); 1944: „*Feredőgyógy*, Hunyad vm., R. Geoagiu-Băi” (Hnt. Melléklet 34); stb.

A *gyógyi feredő* > *Gyógyferedő* > *Feredőgyógy* fejlődési sorban a legszembetűnőbb változás az összetételi tagok helycseréje, azaz a *Gyógy*-nak előtagból utótaggá s a *feredő*-nek utótagból előtaggá válása. A település jellegét, közigazgatási státusát stb. megnevező helységnévi utótagok más esetekben is helyet cseréltek előtagjukkal; vö. *Szlatinaakna* > *Aknaszlatina* (Nyr. 115: 123); *Bustyaházafalu* (Nyr. 115: 124) > *Falubustyaháza* (Pallas-Lex. 4: 17); *Bustyaházahandal* (Nyr. 115: 124; *handal* jelentése 'bányatelep') > *Handalbustyaháza* (uo.); *Hidvégfalu* > *Faluhidvég* (FNESz.⁴ 1: 509 *Szabadhidvég* a.); *Hidvégváros* > *Városhidvég* (uo.); *Sándorpuszta* > *Pusztasándor* (FNESz.⁴ 2: 383); *Körtvélyrév* [1405: *Kurthuelrew*: ZsigmOkl. 2/1: 446] > *Révkörtvélyes* [1668: *Rév-Körtvélyes*: Suciú 2: 34]; *Kereszteskomlós* > *Komlóskeresztes* (FNESz.⁴ 1: 773); *Ponorohába* > *Ohábaponor* (FNESz.⁴ 2: 269); *Remetemária* > *Máriaremete* (FNESz.⁴ 2: 96); stb. Előtagjának megkülönböztető funkcióját illetően *Aknasugatag* (FNESz.⁴ 1: 64) *Falusugatag*-gal (Hátsek: MegyTérk. *Marmaros* m. a.), *Faluszemes* 'Balatonszemes' (Lipszky: Rep. 1: 631) *Pusztaszemes*-sel (FNESz.⁴ 2: 383), *Aknaszlatina* *Faluszlatiná*-val (Nyr. 115: 123), *Falubustyaháza* *Handalbustyaházá*-val, *Faluhidvég* *Városhidvég*-gel, *Nemesbikk* *Parasztbikk*-kel

(FNESz.⁴ 2: 227), *Nemesdubova Parasztidubová*-val (FNESz.⁴ 2: 319), *Nemesszalók Pórszalók*-kal (FNESz.⁴ 2: 232), a most vizsgált *Feredőgyógy* pedig *Algyógy*-gyal áll szemben.

Mint hogy az algyógyi meleg források vize gyógyítja a csúzos vagy reumás, köszvényes stb. bántalmakat, korán felvetődhetett az a gondolat, hogy (*Al*)*gyógy*-nak maga a neve is voltaképpen a hangzásban összecsengő *gyógyít*, *gyógyul* igékkel tartozik össze. Ez a jelentésbeli összefonódás tükröződik a környéken járatos közmondásban is: „Felgyógy borral, Algyógy vízzel gyógyít” (Téglás: Huny. 126). (Felgyógy a Hunyad megyével keleten szomszédos Alsó-Fehér megyében, Gyulafehérvártól északra fekszik a Marosba jobb felől beömlő Gyógy-patak mentén. *Felgyógy* volt egykor a Gyógy-patak alsó folyásánál fekvő *Diód* neve is. A korábban *Oláhgyógy*-nak hívott *Havasgyógy* a Gyógy-patak forrásvidékén települt.) E népi okoskodást támogatta 1864-ben CzF. (2: 1199), írván a következőket: „*gyógy*, ... elavult fn., de él még a *Gyógy* helynévben és *gyógyfürdő* régi köz divatú szóban, újabb időben leginkább öszvetételeknél alkalmazzák”. (Az efféle nyelvváltási öszvetételekről van szó: 1828: *gyógyszer*, 1829: *gyógyszertár*, 1832: *gyógymód*, 1833: *gyógyfű*, 1833: *gyógygerő*, 1834: *gyógyír*, 1835: *gyógyintézet*, 1835: *gyógyforrás*, 1836: *gyógynövény*, 1837: *gyógyvíz*, 1844: *gyógydíj*, 1851: *gyógyhatás*, 1851: *gyógykovács*, 1861: *gyógykezelés* stb. L. NyŰSz. és TESz. 1: 1130.) Azonban egy olvasói levélre válaszolva a Nyr. szerkesztője, Szarvas Gábor megecfolta CzF. állítását, és azt bizonyította, hogy a számos erdélyi *Gyógy* helynévben nem a *gyógyít*, *gyógyul* tövével azonos *gyógy*-, hanem a *dió* fanévból alakult *Diód* helynév változata rejlik (Nyr. 11: 235). A NyŰSz. is a *gyógyít*, *gyógyul* igékből való elvonás eredményének tartotta a *gyógy*-ot, „a mit az erdélyi helynevek: *Gyógy*, *Feredő-Gyógy*, *Gyógypataka* is tetszetőssé tettek”. Jómagam *Algyógy* és *Felgyógy* utótagját víznévből, a *Gyógy* vízneveket pedig Kniezsa (ErdVíz. 24, 25) nyomán a *dió* ~ *győ* fanév -gy képzős származékának magyaráztam (FNESz.⁴ 1: 68, 451). Legutóbb Hadrovics László (Magyar történeti jelentést. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Bp., 1992. 77) foglalkozott jelentéstani nézőpontból a Thököli Imre 1677. évi naplójegyzetében olvasható *gyógyi fürdő*-vel, amelyben a beleértés egyik legtanulságosabb esetét látja: „A mai olvasó természetesen *gyógyfürdő*-re gondol, valójában a *dió* főnévből alakult helynévvel valólgunk, mint a Baranya megyei *Gyód* és a Somogy megyei *Gyurgy* esetében is (Kiss FNESz.⁴.”

A Hunyad megyei *gyógyi feredő* ~ *Gyógyferedő* ~ *Gyógyfürdő*, illetőleg *Feredőgyógy* történeti és etimológiai vizsgálata után térjünk át a *gyógyfürdő* 'gyógyvizű fürdőhely; gyógyító hatású fürdő' elemzésére. (Annál is inkább, mert a TESz. *gyógy*-szócikkében a *gyógyfürdő*-nek nincs nyoma.) Az öszvetett *gyógyfürdő* korai előfordulásai közül a következőket idézem: 1835: „Gesundbad, das : *gyógyfürdő*” (Tzs.); 1838: „*Gyógyfürdő*, fn. das Gesundbad” (Tzs.); 1841: *gyógyfürdő* (Athenaeum 1: 1016: NSz.); 1861: „A *gyógyfürdőt* minden orvosi tanács nélkül, csak amúgy vaktában használni valóban okatlan dolog” (Mayer: NH. 77); 1864: „*gyógyfürdő*: ... Általában, mindenféle fürdő, melynek gyógyereje van, vagy melyet valaki gyógyulás végett használ” (CzF. 2: 1200); 1882: *Karlsbad* már akkor híres *gyógyfürdő* volt” (Jókai 67: 272: NSz.); stb.

A *gyógyfürdő* köznév keletkezését illetően nem lehet teljességgel kizárni azt a feltevést, hogy a *gyógyító fürdő* jelzős szószervezetből jött létre a *gyógyító* igenév megrövidítésével. Azonban e feltevésnek ellene mond az, hogy a *gyógyító fürdő* sohasem lehetett különösebben gyakori; a régiségben nem ismeretes, és a NSz. cédulaanyagában is csak szórványosan van rá adat, nem is annyira a XIX. századból [1840: „itt van Miloshéviz *gyógyító fürdőhely*”: Árvizkönyv 4: 146: NSz.], mint inkább a XX. század elejéről. Az elvonásos *gyógy*-előtagú öszvetételek mintadarabját, a *gyógyszer*-t Bugát Pál alkotta meg 1828-ban, s ettől kezdve tömegesen tűntek fel a német *Heilanstalt* 'gyógyintézet', *Heilart* 'gyógymód', *Heilbad* 'gyógyfürdő', *Heilbalsam* 'gyógyír', *Heilkraut* 'gyógyfű', 'gyógynövény', valamint a *Kuranstalt* 'gyógyintézet', *Kurbad* 'gyógyfürdő', továbbá a

Gesundbad 'gyógyfürdő', *Gesundbrunnen* 'gyógyforrás' stb. összetételek jelentésbeli megfeleldőként a *gyógy*- előtagú magyar összetételek. Ezek sorába jól beillik a *gyógyfürdő*. Ám azzal is mindenképpen számolni kell, hogy elterjedéséhez, „tetszetőssé” (NyÚSz. 113) tételéhez hozzájárult az Erdély-szerte közkeletű *gyógyi feredő*, illetőleg a *Feredő-gyógy* is, amelynek — mint fentebb láttuk — *Gyógyferedő* ~ *Gyógyfürdő* változata is volt.

Az ösztönös magyar nyelvérzék a *gyógyi feredő*-be, *Gyógyferedő*-be az elvonásos *gyógy*-ot, illetőleg a *gyógyfürdő*-t érti bele. A tüzetes történeti vizsgálat viszont azt igazolja, hogy a folyamat a valóságban éppen ellenkező irányú volt: a *gyógyfürdő* köznév életre hívásában és meggyökeresedésében játszhatott bizonyos szerepet a homonim *gyógyi feredő* > *Gyógyferedő*.

A többféle indítékból eredeztethető *gyógyfürdő* semmiképpen sem sorolható be minden további nélkül a földrajzi névből alakult köznevek (*asztrahán, bellehem, bikini, boszton, calvados, camembert, chianti, csimborasszó, damaszt, delaware, fajansz, fez, hárász, havanna, jersey, kalikó, kasmír, kolofon, konyak, majolika, makaó, malaga, mazsola, nappa, oázis, olimpia, oporító, panama, portorikó, szatén* stb.) népes csoportjába. Ám afféle szegről-végről való rokonság mégiscsak hozzájuk kapcsolja a *gyógyfürdő*-t. Helyzete némileg hasonlít a *Balatonfüred*-ből 'fürdőhely' jelentésben önállósult *-füred*-éhez. Ez a *fürj* madárnév *für* ~ *für* változatából képződött, s tkp. jelentése 'fürjben bővelkedő hely' (vö. *Kaposfüred, Tiszafüred*). Csak hogy a balatonfüredi savanyúvizes források hasznosítására létesült fürdőtelep miatt a nyelvérzék a hasonló hangtestű *fürdik* ige családjába vonta át 'fürdő-, üdülőhely' értelemmel. A *fürdő* ~ *fürdik* beleértését különösen a gyakran emlegetett *füredi feredő*, *füredi fürdő* szó szerkezet segíthette elő. L.: 1786: „A *Füredi Feredő*-ről már másszor is volt emlékezet ezen levelekbe.” (A Magyar Hírmondó ismeretlen tudósítója. In: Zákonyi Ferenc: *Balatonfüred*. Adalékok Balatonfüred történetéhez a kezdetektől 1945-ig. Veszprém, 1988. 142); 1860/1873: „*Füredi fürdő*” (Umgebungen von Nagy-Vásóny und Füred. A II. katonai felmérés E. 9. térképe. 1 : 144 000). Az átértelmezett *Balatonfüred* mintáját tükrözi a később tudatosan alkotott *Biharfüred, Káptalanfüred, Lillafüred, Mátrafüred, Tátrafüred*. (Minderre l. a FNESz.⁴ megfelelő szócikkét.) L. még a hatósági névmagyarosítás során keletkezett muraközi *Murafüred*-et (1888: Mező: HivHn. 104], amely a korábbi *Gibiná*-t (Hadrovics: NyK. 48: 410) váltotta fel, a Szolnok-Doboka megyei Magyarlápóstaól északnyugatra fekvő *Garbonác* (Suciú 1: 127) helyett megállapított *Füred*-et (1890: Mező: HivHn. 104], amely hamarosan megkülönböztető előtaggal egészült ki: *Kővárfüred* [1910: Hnt. 1944. 353; az évszámra l. i. m. 655 *Szolnok-Doboka* a.], az Abaúj-Torna megyei *Herlány* helyett 1900-ban hivatalossá tett *Ránkfüred*-et (FNESz.⁴ 1: 587), a beregi *Szinyák* helyett megállapított *Kékesfüred*-et [1904: Hnt. 1944. 366; az évszámhoz l. i. m. 655], a sárosi *Szavnyik* helyett megállapított *Sósfüred*-et [1907: Majtán 408], valamint a muraközi *Oporovec* (Hadrovics: NyK. 48: 430) helyett hivatalossá tett *Drávafüred*-et [1908: Hnt. 184; az évszámhoz l. i. m. 655]. E hat új helységnév közül öt helységnévnek — *Murafüred, Kővárfüred, Ránkfüred, Kékesfüred, Sósfüred* — fürdő volt a motiválója. A *Drávafüred* nevet a község és a megye kívánságára állapították meg. Mező (HivHn. 247) szerint e helységnek nincs ismert fürdője.

A földrajzi nevek nagyszámú példával gazdagíthatják ismereteinket a népetimológias beleértésről, átértelmezésről. Olyan meghökkendő esetekkel is találkozhatunk, mint a nyugat-magyarországi (ma burgenlandi) Németújvártól (Güssing) délkeletre fekvő *Glazsúr* nevének 1674 óta adatolható átfarmálása *Kolozsvár*-ra (ma: *Kiskolozsvár* ~ *Glasing*, l. FNESz.⁴ 1: 748), továbbá a Budaörsről északnyugatra húzódó *Kies-völgy* neve, amely korábbi német *Kiestal* (tkp. 'Kavics-völgy') betűolvasásos részfordításának köszönheti létét (FNESz.⁴ 1: 729).

Kiss Lajos

A keresztyén szóváltozatról

1. Napjainkban is előfordul, hogy megkérdőjelezzük a *keresztény* szó mellett a *keresztyén* szóváltozat használatának helyességét, illetőleg jogosságát.

Az Evangélikus Élet című hetilap 1992. május 24-i számában megjelent egy kis „helyesírási” cikk. Ebben dr. Szatmáry Antalné (az aláírás szerint: „nyelvész, ny. tanárnő”) azt írja: ő évekig harcolt az Akadémia nyelvészeivel azért, hogy a helyesírási szabályzatban ne vegyék vagyilagossnak a *keresztény* és a *keresztyén* szavakat, és most örömet fejezi ki amiatt, hogy — amint állítja — végre „1986-ban egyértelműen a *keresztény* szót írja elő kötelezően” a Magyar Tudományos Akadémia. Mindezekhez hozzáfűzi: „Tisztelettel kérdezem: nem vette észre ezt a kötelező előírást az evangélikus és református sajtó? Ez — szerinte — ugyanolyan helyesírási vétség, mintha a *vetés* szó helyett következetesen és makacsul *velyés*-t írnánk és mondanánk.” Megjegyezte még, hogy a *Krisztus* szó sem írható *Krisztyus* formában.

2. Több félreértést kell tisztáznunk a fentiekkel kapcsolatban.

Az akadémiai helyesírási szabályzatokban az említett vagyilagosság 1901-től 1954-ig volt meg, olyan módon, hogy mind a két változat szerepelt a maga szótári helyén, két külön szócikkben, de mindkét helyen a másik változattal együtt. Például az 1938-ban megjelent hetedik, javított és bővített kiadásban — amelyből én tanultam kisdíák koromban a helyesírást — az első helyen ezt olvashatjuk: „*keresztény* v. *keresztyén*”; az utóbbi szócikkben pedig — fordított sorrenddel — ez áll: „*keresztyén* v. *keresztény*”. A tizedik kiadás azután 1954-ben egyedül a *keresztény* változatot vette föl szótárába. 1954-től 1984-ig (a tizenegyedik kiadásig) tehát nem volt vagyilagosság e szó írásmódját tekintve az akadémiai helyesírásban.

Az Evangélikus Élet cikkének írója tévesen állítja, hogy 1986-ban szűnt meg a vagyilagosság a *keresztény* változat javára. Téves az említett évszám, de még tévesebb, hogy a szerző olyasmit tulajdonít a jelenlegi helyesírási szabályzatnak, aminek épp az ellenkezője igaz. A jelenleg érvényes szabályzat ugyanis nem megszüntette, hanem visszaállította a vagyilagosságot, minthogy a *keresztény* mellett a *keresztyén* szóalak helyességét is elismerte. „A magyar helyesírás szabályai” című akadémiai kézikönyvnek jelenleg érvényben lévő 11. kiadását nem 1986-ban, hanem 1984-ben hagyta jóvá a Magyar Tudományos Akadémia elnöksége. (Azóta csak változatlan tövegű újrayomások jelennek meg belőle minden évben.) Nos, ennek a könyvnek 241. oldalán — a szótári részben — nemcsak a *keresztény* szót olvashatjuk (külön szócikkben), hanem néhány sorral lejjebb ezt is: „*keresztyén* (protestáns szóhasználatban)”. Tehát szó sincs arról, hogy az utóbbit helytelenítené az Akadémia.

Tagja voltam az MTA Helyesírási Bizottságának, amely hosszú éveken át előkészítette, minden részletében megvitatta s így dolgozta ki ezt a helyesírási szabályzatot. Csakugyan volt olyan javaslat, hogy egyedül a *keresztény* változat kerüljön be a szótárba, mellőzve a *keresztyén*-t, de ezt a javaslatot elvetette a bizottságunk. Igaz, hogy ma már általánosabb a *keresztény* változat használata, de a protestáns egyházak nem alaptalanul ragaszkodnak a *keresztyén* változathoz, ugyanis épp ennek van hazánkban a másikinál sokkal régiebb, több száz éves hagyománya.

3. Vegyük vizsgálóra a nyelvtörténeti tényeket! E kétváltozatú szavunk végső forrása a görög *Krisztiánosz* szó (a görög betűket így írhatjuk át a mi betűinkkel!), amely a *Krisztosz* főnév származéka, 'Krisztus híve, követője' értelemben, mint ahogy például a *lutheránus* főnév tulajdonképpen jelentése: 'Luther híve, követője'. A szó, a magyar nyelvbe valószínűleg egy déli szláv nyelvből (talán a horvátból vagy a szlovénből) került át — a latin *Christianus* közvetítésével. A *Krisztiánosz*, illetőleg *Christianus* szó-

nak elhagyták az *-osz* vagy *-us* végződését, így lett a szlávban — a kiejtést megközelítően érzékeltetve — *krsztyán* (az első *i* kihagyásával, a görög-latin *ti* hangkapcsolatot pedig *ty*-nek ejtve). Ez a szláv *krsztyán* szó a mi nyelvünkben „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” (II, 460) szerint a következőképpen változott a mai kétalakú szóvá: „... a szöveleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, továbbá hangrendi kiegyenlítődéssel *keresztyén*-né fejlődött. A *keresztyén* változat közbülső *keresztyény* vagy *keresztén* fokozaton át jött létre az eredetibb *keresztyén*-ből, de számolhatunk a *kereszt* népetimológias beleértésével is.”

A legrégebbi fennmaradt magyar nyelvű könyvben, az 1450 körüli években másolt Jókai-kódexben ez a szavunk a kiejtése szerint már *keresztyén* volt. (Itt jegyzem meg, hogy mivel a görög *Krisztosz* szóban nincs *ti* hangkapcsolat, a belőle származó *Krisztus* főnevet magyar földön természetesen sohasem ejtették *ty* hanggal.) Nem szabad ezt a régi *keresztyén* szavunkat — az Evangélikus Élet kis vitacikkét idézve — „szlovák hatás” és „szlovák beütés” emlegetésével megbélyegezni.

Régi kódexeinkből a múlt század végén megjelent „Magyar nyelvtörténeti szótár” ilyen példákat közöl (II, 236) a *keresztyén* és a belőle képzett *keresztyénség* szó használatára, csupán néhányukat idézve: „Zent Damancos hyv *keresztyenev*nek (olv.: *keresztyénök*nek) zerelmes taneytoyok” (Domonkos-kódex 3; 1517-ből); 1517-ből); „Peternek hagyaa anya zent egyházat eghez *keresztyenseg*nek (olv.: *keresztyénség*nek) annyaat” (Érdy-kódex 368 b; 1526—27-ből); „Mynd a gyono smind a gyontato *keresztyen* (olv.: *keresztyén*) hwtben legyenek” (Érsekújvári Kódex 535 b; 1530—31-ből); „Tellyes *keresztyenseg*emnek (olv.: *keresztyénség*emnek) allattyá” (uo. 265).

Tessék fellapozni Károlyi Gáspár 1590-ben megjelent híres vizsolyi bibliájának előszavát (az eredeti helyesírást tükröző hasonmás kiadásban), ott is *keresztyén* van írva: „minden *keresztyén* oluasókat kérec hogy az én munkámért engemet ne rágalmazzanac”. Az 1600-as évek elején ezt a szóalakot találjuk Szenczi Molnár Albertnél is: „*Keresztyén* anya-szent-egyház”, „*keresztyén* hit”. (E példákat a NySz. idézi a Dictionarium Ungarico-Latinumból.)

De a katolikus Pázmány Péter is a *keresztyén* szóalakot használta. Sajnos, őt hibásan idézi a NySz. (II, 236): „Valamikor az evangeliumot olvasták, fenállva kellett udvarlani a *keresztyenek*nek” (Pázm: Préd. 386). Fellapoztam Pázmánynak e művét (Vasárnapi és innapi prédikációk. Pozsony, 1636) az eredeti kiadásban, de annak a jelzett 386. oldalán ilyen mondat nincs; tévedésből keveredhetett ide ez az adat egy későbbi, más szerzőtől. Ott van ellenben Pázmány könyvének egy másik helyén a *keresztyén* szóváltozat: „Kérem a' *Keresztyén* Olvasót” („A' Nyomtatásban eset fogyatkozások igazítási” cím alatt). Ezt a szóalakot találjuk nála korábban is, 1613-ban, az Isteni igazságra vezérő kalauz Előljáró levelében, ahol ezt írja: „tudósítani akarám (...) ez egynehány dolgoról az *Keresztyén* Olvasót”.

A *keresztyén* szóváltozat csak az 1600-as évek közepe táján kezdett elterjedni a régebbi *keresztyén* mellett. A kétféle szóalak között a felekezeti megoszlást (vagyis hogy a *keresztyén* változat inkább a katolikusoknál, a *keresztyén* pedig inkább a protestánsoknál fordul elő) csak a XVIII. század vége óta lehet nyomon követni.

4. Ma már a magyarul beszélők többsége *keresztény* alakban mondja és írja ezt a szót, de ebből nem következik az, hogy le kellene mondanunk a másik, a régebbi, a ma már inkább csak a protestáns szóhasználatban élő *keresztyén* változatról. Nem külön-külön és és nem az ökumenizmus eszméjétől való elfordulás, ha a magyarországi protestáns sajtó változatlanul ragaszkodik ehhez a nagy hagyományú változathoz.

Ne akarjunk mindent egységesíteni! Éppen nyelvünk gazdagságának jele az, hogy egy-egy magyar szó több változatban él. Hogy más példát is említsek: a *gyermek*, a

leány és a *fel* szónak mindnyájan ismerjük a *gyerek*, *lány* és *föl* változatát. Arany János a Toldi egyik versszakában (IV, 6) mindkét alakjában használja a *fel* ~ *föl* igekötőt: a nádasban bujdosó Miklós „*Fölkereste fészkit a réti madárnak, / Száresa-, vadrucának, bfbienek, sirálynak, / Házukat feltörte és kifosztogatta, / Tarka tojásikkal éhét elaltatta.*”

Vajon az evangélikus — tehát protestáns — Petőfi Sándornak mi a véleménye a *keresztény* ~ *keresztyén* kettősségről? A válasza nem elméleti, hanem gyakorlati, s ez a szóhasználatában valósul meg. Nem felekezeti alapon s nem is valamilyen egységességre törekedve él csak az egyik változattal, hanem mind a két változatot pártolva, mégis a régebbit, a nagyobb hagyományút használja többször. A Petőfi minden költői és prózai művét s egész levelezését is feldolgozó négykötetes Petőfi-szótárból tudjuk, hogy az ő egész életművében a *keresztény* szóváltozat 2-szer, a *keresztyén* ellenben 4-szer fordul elő, s míg a képzős *kereszténység*-et csak 1-szer használja, a *keresztyénség*-et 2-szer; a nála 1-szer előforduló *keresztyéni* szónak Petőfinél *t* betűs változata nincsen.

A két szóváltozatot illetően érdekes megjegyzéseket találunk Czuczor Gergely és Fogarasi János múlt századi hatkötetes művében, „A magyar nyelv szótára”-ban. A *keresztény* szócikkében többek között ezt olvassuk: „Nekünk úgy tetszik, hogy *keresztény* kellemesebben hangzik, mint *keresztyén*. Legrosszabb volna pedig: *keresztyény*” (III, 577). Az kétségtelen, hogy ebben a — szerencsére ritkán hallható — harmadik változatban a *ty* és az *ny* közös szótagbeli együttese nem ad kellemes hangzatot. A *keresztyén* változat külön szócikkében arra mutatnak rá a szerzők, hogy a *keresztyén* szót a toldalékos alakokban az emberek igen hajlamosak így ejteni: *keresztyényi*, *keresztyényül*, *keresztyények*, „melyeket kellemes hangzatúaknak senki sem állíthat” (III, 586). Ez valóban meggondolandó! Ha tehát a *keresztyén* változatot használjuk, vigyázzunk a helyes, tehát az *n*-es kiejtésre!

5. Mit mondhatunk összegzésül?

Mai nyelvünkben egyaránt helyes a *keresztény* és a *keresztyén* szóalak. A jelentésük azonos, csak a használati körük nagyságában, az elterjedtségük mértékében van különbség. Mind a kettőt megtaláljuk nemcsak helyesírási szabályzatunkban, hanem „A magyar nyelv értelmező szótára”-ban (a 7 kötetesben), a „Magyar értelmező kéziszótár”-ban s az 1988-ban megjelent „Helyesírási kéziszótár”-ban is. Szótáraink a *keresztény* változatot — megjegyzés nélkül — általánosan használhatónak tüntetik fel, a *keresztyén* változatnál azonban megjegyzik, hogy ez ma már csak a protestáns szóhasználatban él. Értelmező szótáraink rég rövidítéssel a *keresztyén* változat régies voltára is rámutatnak.

Ki-ki ahogyan mondja ezt a szót — akár *keresztény*, akár *keresztyén* változatában —, aszerint kell írnia is, úgy helyes az írása. Mai helyesírási szabályzatunk „A kiejtés szerinti írásmód” című fejezetben, a 25. pontban foglalkozik az alakváltozatok kérdésével. Itt olvassuk a következőket: „Vannak olyan szavaink, amelyek a köznyelvben kétféle alakban használatosak. Ilyenkor az írásban is mindkét alakváltozat használata jogos és helyes.” Nos, a *keresztény* ~ *keresztyén* kettősség ennek a szabálypontnak a keretébe tartozik.

Összetételi előtagként azonban csak a *keresztény* szóváltozat terjedt el: *kereszténydemokrata*, *keresztényszocialista* stb. A helyesírási szabályzat 1984 óta érvényben levő tizenegyedik kiadásának szótári részében az ilyen szóösszetételek még nem kaptak helyet, de az utóbb készült és sokkal részletesebb „Helyesírási kéziszótár”-ban már ott van a *kereszténydemokrácia*, a *kereszténydemokrata párt* és a *keresztényszocialista* szócikke is. Az ilyen szóösszetételekben nem használjuk a *keresztyén* szóváltozatot, de különben — önmagában — ez a változat nem kevésbé helyes, mint az újabb és elterjedtebb *keresztény* szóalak.

A nyelvi helyességről vitakozók jól teszik, ha előveszik szótárainkat. Ezekben és a kétkötetes „Nyelv művelő kézikönyv”-ben sok mindenről jó eligazítást találhatunk.

Pásztor Emil

Kemény Gábor: Szindbád nyomában — Krúdy Gyula a kortársak között. (Linguistica, Series A, Studia et dissertationes 7.) Budapest, 1991. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete, 128 + 4 oldal

1. Kemény Gábor jól ismert Krúdy-kutató. Ezt elsősorban sokatmondó, új eredményeket jelző köteteivel és tanulmányaival bizonyíthatjuk (amelyek közül úttörő jellege miatt is kiemelkedik „Krúdy képalkotása”, 1974.). De írásából az is kiderül, hogy a Krúdy stílusának vizsgálatához szükséges elméleti alap kidolgozásához újabb és újabb elméletekkel ismerkedett meg, amelyeket józan és kritikus szemmel értékelt, összegezett és alkalmazott anélkül, hogy az eklekticizmus hibájába esett volna, ami ilyen esetekben elég gyakran megesik. Hogy az említett hibát sikerült elkerülnie, azt minden bizonnyal annak is köszönheti, hogy figyelemmel volt az — újabban nálunk is egyre inkább tért hódító — általános tudományelmélet igényes szempontjaira.

Ismertetendő kötete — egy fejezetet nem számítva — az említett kettősségről tanúskodik: a stílusvizsgálat elmélete és Krúdy stílusa. Valójában három nagy fejezet alkotja: I. A prózaelemzés módszeréről, II. Krúdy és a stílusa, III. Krúdy körül. Mindegyik fejezet tanulmány értékű alfejezetekre oszlik.

2. Az első fejezet (A prózaelemzés módszeréről, 3–23) három alfejezetében (1. Stílus, stíluselemzés, prózaelemzés, 2. Egy funkcionális stílusvizsgálat körvonalai, 3. A szépirodalmi közlés specifikuma és a stíluselemzés módszere) a szerző fő és bevallott célja az, hogy a próza stílusának elemzési módszerét alakítsa ki. Ehhez kiindulópontja a korszerű stílusfogalom. Elveti a korábbi felfogásokat, mindenekelőtt azt, hogy a stílus valamely normától való eltérés avagy választás (válogatás) eredménye. Ehelyett a stílárius adekvátság (vagy funkcióadekvátság) követelményét fogadja el, ami azt jelenti, hogy „nincs önmagában jó vagy rossz stílus, csak adekvát vagy inadekvát stílus van” (6), olyan, amely „összhangban van a tartalommal, a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlemény céljával és a közlés műfajával” (6). De ennek elfogadásával is sajátos többletnehézségeket lát a prózaelemzésben, aminek szerinte két oka van. Az egyik az, hogy az eddigi stíluselemzési eljárások nagy része a verselemzés gyakorlatában jött létre. A másik ok pedig az, hogy a próza közbülső helyet foglal el a költészet és a köznyelv (a Jakobson szerinti poétikus és referenciális nyelv) között. Az áthidaló megoldást, a prózaelemzés elméletének és módszertanának megújulását, kidolgozását szerintünk is nagyon helyesen a szövegelmélettől reméli, amihez csak azt lehetne mai tudásunk alapján hozzátenni, hogy ez — a szerző fentebb említett igényei szerint is (l. pl. a tartalom, beszédhelyzet, közlő és befogadó és más ilyen tényezők figyelembevétele) — tulajdonképpen (egy) szövegszemiotikai elmélet lehet, amit aztán a még tágabb körű ’szupertudományhoz’, a kultúraszemiotikához kapcsolhatunk (ez utóbbit a szövegszemiotika átugrásával maga a szerző is jelzi a 23. lapon).

Az így kialakítható (avagy részben vagy egészben már kialakított?) módszer a funkcionális stílusvizsgálat, amelynek lényege „a mű jelentésrendszerének strukturális

szempontú megközelítése” (15). Ebben a vizsgálatban mindegyik stíluselem a kölesönviszonyok egy-egy potenciális csomópontja, így fel lehet tárni a stíluselemek rejtett összefüggéseit és persze azt is (amire a módszer elnevezése is utal), hogy hogyan funkcionálnak a szóban forgó stíluselemek a műalkotás-struktúra egészében (14). Ezek a funkciók konkrét szövegösszefüggésekhez kötődnek, ott jönnek létre, tehát alkalmi stílusértékek (6). A kontextuális összefüggésekből következik az — amit a szerző az adekvátság követelményeiről szólva említ meg és sorol fel —, hogy mindez összhangban van a tartalom (jelentés, valóságra való utalás) mellett más szemiotikai tényezőkkel: a beszédhelyzettel, a közlővel és a befogadóval, a közlés céljával, a helyzetekkel stb. A módszer funkcionális tartalmát, jellegét Kemény Gábor a jobb megvilágítás szándékával a leírónak nevezhető elemzési módszerrel szembeállítja, amely az alaki érték megállapítását tűzi ki célul (14–15).

A vizsgálati módszer kifejtése sok és sokféle idevágó elméleti kérdés felvetésével járt, ami kétségtől az első fejezet tartalmának imponáló gazdagságát jelzi. A fő kérdésnek alárendelt részleteket csak a tájékoztatás és az említett gazdagságról való meggyőzés szándékával sorolom fel: a szépség megmagyarázásának nehézségei, buktatói (6–7), a stílus elszigetelt elemzése vagy a komplex műelemzés részeként való vizsgálata (7–8, 22), genetikai-biografikus-pozitívista, műimmanens-szövegközpontú-strukturalista módszer, tágabb összefüggérendszerbe állított megközelítések, teljes szöveg vagy szövegrészlet (9), izoláló vagy globális, analitikus és szintetikus módszer, a kettő összehátrításának lehetőségei (13–14), szövegteremtő elv, kohézió, fókusz (15), szinkronia és diakronia (15–16), az irodalmi mű mint jel (17–19), irodalni és nem irodalmi szöveg (19) stb.

A módszer bemutatása után mindenképpen szólnunk kell a szerzőnek a nehéz elméleti kérdések kifejtésében, főleg az érvelésekben tapasztalható érdemeiről. Okfejtése világos, érvei meggyőzőek, állásfoglalásában semmi merevség, egyoldalú túlzás sincs, inkább az egyeztetési próbálkozások jellemzik, amelyeknek kétségtől a kérdést előrevivő, az azok alapján kialakítható módszer produktivitását fokozó velejárói vannak. Tudatában van annak, hogy az elméleti és módszertani kérdéskörben sokféleség tapasztalható. Nem lehet tehát egy elmélet mellett úgy kiállni, hogy másokról ne vennék tudomást. És nem feledkezik meg arról, hogy nem elméleti kötetet ír, hanem csak egy elméleti bevezetőt, ezért kellő mértéktartással is jellemezhetően nem tér ki ugyan fontos, de terjedelmi okok miatt nem tárgyalható kérdésekre. Ami kifogásolható, csak annyi, hogy a kifejtés tényeinek, elsősorban a funkcionális vizsgálati módszer sajátosságainak a tárgyalásában a logikai (sor)rend nem mindig nyilvánvaló.

Kemény Gábor sok fontos, időszerű, a magyar stilisztikában eléggé elhanyagolt, sőt — sajnos — nem is közismert elméleti kérdést tárgyal. Hogy ennek során a buktatókat sikerült kikerülnie, azt nemcsak a fentebb említett érdemeinek köszönheti, hanem annak is, hogy van egy biztosítékként, támaszként szolgáló hátttere, alapja: stílusjelenségeknek, elsősorban Krúdy stílusának tényleges kutatása. Megvan tehát az elmélet és a konkrét vizsgálat közötti összhang, szerencsés arány. Ilyen okok miatt kötete beosztásának terjedelmi arányaitól eltérően az első fejezettel részletesebben foglalkoztam.

3. A második fejezet (Krúdy és a stílusa, 25–88) hét tanulmányból áll. Ezek közül az ismertetést író stílustörténészt természetesen azok érdeklik a leginkább, amelyekben Kemény Gábor Krúdy stílusának fejlődésrajzával foglalkozik. Az első alfejezet (A stílus születése és halála, 25–37) egy jól sikerült diakronikus szintézis, amelyet a második, a harmadik és a hetedik alfejezet részletei egészítenek ki.

Kiindulópontja az, hogy Krúdy stílusát nem lehet egyetlen jelzővel, például a Schöppflin Aladártól említett 'gordonkahang' metaforával jellemezni, stílusa nem lehet

„valamilyen homogén, egységes egész, »monolit tömb«, amely . . . nem, vagy csak alig változott” (26), hisz a fejlődési korszakok egymásutánjában stílusa változott, különböző színezetekkel gazdagodott, módosult, és állandó jegyei mellett változó sajátosságai is vannak. A szerző a következő fontosabb színezetek egymásutánját emeli ki: (1) az almanach-szентimentalizmus hatása (legkorábbi írásaiban), (2) a Mikszáth-hatás (anekdotázás a dzsentrinovellákban), (3) a podolini milió, (4) az érett stílus a Szindbád születésével, (5) az érett stílus válsága, „manierizálódása”, (6) a válság folytatása, emóciókkal és képekkel telített „lángoló stílus” (1918 körül), (7) lehiggadás, klasszicizálódás (a húszas évek első felében), (8) az egyszerűsödés, klasszicizálódás folytatása, sőt puritánnak mondható dísztelenség (a húszas évek második felében).

Ezekről a kérdésekről szólva a szerző egyetlen megállapítását tartom vitathatónak, azt, hogy szerinte „Krúdy nem tartozott semmiféle irányzathoz vagy csoport-hoz, hanem a maga útját járta” (58). Ez ellentmond későbbi kérdésfelvetésének, annak, hogy „meg kell keresnünk Krúdy helyét a MAGYAR stílustörténetben” (58), és ugyanitt több szerző véleményét idézi, amelyek szerint Krúdynál van preszimbolizmus, stíloromantika, nyugatosság, impresszionizmus, sőt szürrealizmus is és XX. századi modernség (84–8). Szerintem (korábbi, a szerzőtől is idézett felfogásomtól eltérően — ti. impresszionista —, ahogy már a Kis magyar stílustörténet 1982-es kiadásában is jeleztem) Krúdy mindhárom, különben egymással kereszteződő századfordulói stílus képviselője, alakítója, azaz egyaránt van nála szecesszió, impresszionizmus és szimbolizmus (a későbbi lehetőségekkel nem foglalkoztam).

A második fejezet másik nagy témája az időszerkezet (elsősorban: Időélmény és kompozíció, 62–9). Már rég úgy vélekedem, hogy Krúdy stílusának a kulcsa az időkezelésben van, abban, ahogyan az író az idősíkokat váltja. Kemény Gábor dicséretére legyen mondva, nagy lépést tett ezen a téren, sok mindent tisztázott. Megtudjuk például azt, hogy mi a Szindbád-novellák időszerkezete: impresszió → képzettársítás → felde-rengő emlékképek → utazás a múltba (67). Ilyen alapon tud aztán sokatmondó követ-keztetéseket levonni, például azt, hogy „a jelen realitása feloldódik a múlt irrealitásá-ban, az emlékezés, a képzettársítások lebegésében” (63), vagy azt, ami stilisztikai szem-pontból is fontos, hogy ti. Krúdy „nagy jelentőséget tulajdonít a regényességnek, a jelent múlttá stilizáló hangulatosságnak” (63).

Hogy a stílus tények magyarázatának közvetlen forrása az időélmény, azt a leg-inkább azzal indokolhatjuk, amit a szerző a hasonlatról mond. Ehhez abból a megfigye-léséből indul ki, hogy Krúdynál „a jelen minden benyomása a múlt számtalan hasonló impresszióját szikráztatja fel” (67). És ebből következik: „Ezért válik Krúdy stílusának és világképének kulcsfogalmává, már-már rendező elvvé a HASONLAT” (67).

Idetartozó vizsgálatainak eredményeit egy tágabb összefüggésrendszerbe ágyazza: „A Szindbád-novellák felépítése a modern, huszadik századi elbeszélő próza analitikus tér- és időszemléletével rokonítható, mely filozófiai alapvetését Bergson elméletében találta meg” (67).

4. A harmadik fejezet (Krúdy körül, 89–120) tanulmányainak tárgya egy-egy jelenség vizsgálata öt huszadik századi író műveiben. Az „eltévedt lovas” szimbólum-ban az eddigi értelmezéseket összegezi, és úgy véli, hogy — mivel a szimbólumok általá-ban többféle jelentéslehetőséget rejtene magukba — ezért az eddigi három értelmezés (emberiség, magyarság, maga a költő) „nem zárja ki, sőt kiegészíti egymást” (90), vagyis a „többszörös olvasat” elvét vallja (Az eltévedt lovas — Egy Ady-szimbólum értelme-zéséhez, 89–95). Kosztolányinak különböző cikkekben szétszórtan kifejtett nyelvesté-tikai nézeteiről szólva, idevágó elemzéseire hivatkozva — más felfogásoktól eltérően — állítja, hogy „mégiscsak volt Kosztolányinak valamiféle »rendszere«” (98), és ugyanott

azt is hangsúlyozza, hogy „szinkronban volt” kora (sőt utókora!) nyelvészeti és esztétikai gondolkodásával (Kosztolányi nézetei a nyelv esztétikumáról, 95—105). A harmadik tanulmányban Tamási Áron két képújítási technikájával foglalkozik: elevenebbé tétel, új környezetbe helyezés (Köznyelvi képek megújítása Tamási Áron prózájában, 105—10). József Attila stílusából a „lelki tájat” emeli ki, és Krúdyhoz viszonyítva megállapítja, hogy József Attila tájai is lelki tájak, de van egy különbséget jelző többlet is, az, hogy József Attilánál ennek nemcsak pszichikai, hanem gondolati tartalma is van, amit elsősorban a költő induktív és deduktív felépítésű tájleíró verseivel igazol (A „lelki táj” mint közlésforma József Attilánál, 110—3). Sarkadi drámájának elemzése alapján úgy véli, hogy az Oszlopos Simeon „a magányosság drámája” (114), és hogy „igazságvárása kudarcra van ítélve” (115, Oszlopos Simeon — Sarkadi drámájáról, 113—20).

5. Összegező értékelésként több megjegyzésem is lenne. Az első fejezetben az elméleti kérdések kifejtésében — ahogy fentebb Kemény Gábor érdeméért említettem — a szerző szigorú következetességgel jár el. Úgy tetszik azonban, hogy az ott kifejtett elvek és alkalmazásuk között nincs meg ugyanaz a következetesség. Mintha elemzéseiben nem alkalmazná mindegyik szempontot. Így például a struktúraegész vagy egyik-másik pragmatikai tényező figyelembevételére nem mindig nyílvánvaló. Nem azt akarom ezzel mondani, hogy eltér az elméleti részben kifejtett elvektől, vagy hogy nem veszi figyelembe őket, hanem csak azt és csak annyit, hogy nem minden részletében meríti ki a felvázolt (funkcionális-szemiotikai) vizsgálat elveit, inkább csak sarkít néhány, persze a tárgyalt téma szempontjából fontos és lényeges szempontot. Persze az is lehetséges, hogy egy olyan elemzési (vizsgálati) felfogás híve, amely szerint csak a kérdésfelvetés szempontjából releváns, lényeges szempontokra kell figyelemmel lenni, hogy így az oda-tartozó vitás nézeteket kiélezve, különös élességgel lehessen tárgyalni, és ennek alapján véleményt alkotni. Ez esetben természetesen megjegyzésem alaptalannak bizonyulva, nem jöhet számításba.

Forrásjelzése jó, figyelemmel van az olvasóra. Sokkal jobb, mint ami a magyar nyelvtudományi kiadványok nagy részében még mindig általános, és megnehezíti az olvasást. Mégis van valami, amit hiányolni lehet, az, hogy ahol diakronikus jellegű a tárgyalás (pl. Krúdy stílusának fejlődésrajzában) nem egy esetben hiányzik a kérdéses mű megjelenési évének a jelzése, az erre kíváncsi olvasónak másutt kell utánanéznie.

Mindezekon túlmenően állíthatjuk, hogy Kemény Gábor könyve hiánypótló mű. Vizsgálati eredményei alapján ma többlet tudunk Krúdy stílusáról, mint eddig; sok ide-tartozó vitás kérdésben tisztábban látunk, mint korábban. Mindez kétségtől nagy érdeme a szerzőnek, kutatásainak elismerésre készítő értéke ez. Munkája további, későbbi vizsgálatok ösztönzője és módszertani útmutatója lehet.

Szabó Zoltán

Török Gábor: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben. Budapest, 1990. Tankönyvkiadó, 280 oldal

Török Gábor minden eddigi kötete sok újat adó, nagy értéket jelentő kiadvány. Ez is az. Mindegyiknek sajátossága és egyben érdeme is az elméleti érdeklődés, az elméleti „beállítottság” (egy olyan területen, amelyre — sajnos — elég nagymértékben az elmélet hiánya, sőt — talán nem túlzás annak az állítása sem, hogy — olykor éppen az elméletellenesség jellemző). Ismertető könyve teljes mértékben elméleti jellegű. Merész vállalkozás. De már előljáróban jelezhetjük, hogy sikeres és eredményes, ami már csak azért is érdeme, mert — mint ismertetésemből is kiderül — hiánypótló nemcsak a

magyar, hanem — jogosultan állíthatjuk — a nemzetközi stilisztikai szakirodalomban is.

Kiindulópontja az, hogy tulajdonképpen még nincs kidolgozva a stilisztika (és minden idevágó kérdés, idetartozó jelenségek, tények megközelítésének, továbbá a nem nyelvi stílusok vizsgálatának) alapjául szolgáló „általános stíluselmélet”. Állítja ezt a szerző — tegyük hozzá sietve, jogosultan — többek állításának, de legalábbis az *általános stíluselmélet* műszo ilyen felfogást sugalló implicit használatából következő feltételezéseknek ellentmondóan.

Ez a kiindulópont a cél kijelölése is: „Ez annak bevallása, hogy nem tudok olyan kidolgozott elméletről, amelynek sikerült összefoglalnia a szótár szerint *stílus*-nak nevezhető jelenségek lényegi összefüggéseit, közös sajátosságait, általános kérdéskörét. Ha megpróbálom fölvezetni, amit én általános stíluselméletnek vélek, kockáztatok, hogy a semmiről beszélek, mert a köznapi stílusjelentések közt csak jelentéstörténeti-szótörténeti a kapocs, nem valami kifejtendő és közös-általános jelleg. Valakinek vállalnia kell a kudarcot, hogy tisztuljon napjaink elméleti zűrzavara” (8–9). Ebből is kiderül, hogy itt az általános stíluselmélet kérdésköre a stílusfogalom problematikája, hogy a szóban forgó diszciplína tárgy- és feladatkörének, egyszóval lényegének, jellegének a körvonalazása egybeesik alapkategóriájának, a stílusnak az értelmezésével, sok szempontú megközelítésével.

Fő tézise az (amire különben a fentebbi idézetben a „közös-általános” jelleg utal), hogy a stílusok nemcsak nyelvi és nemcsak művészi, hanem nem nyelvi és nem művészi is, hisz — mint állítja — a stílus „egyetemes kategóriája az emberi közlésvilágnak” (51), tehát például nemcsak a szépirodalom vagy a képzőművészet, iparművészet, zene, építészet kifejezési módja (formanyelve) stílus, hanem stílusa lehet például a párbeszédnek, egy törvényszéki idézésnek, továbbá sajátos emberi magatartásoknak, viselkedéseknek, tevékenységeknek, cselekvési formáknak is. Példái között gyakran szerepel a mellúzás, a női ruhadívat, a pop-art. És ide tartozik annak az elismerése és hangoztatása, hogy stílusuk nemcsak az egyedi megnyilatkozásoknak, egyedi műalkotásoknak van, hanem a műalkotások csoportjának is, és ennek különböző vonatkozásait a szerző „A stíluskörök” című fejezetben tárgyalja.

A stílus fogalmának sok szempontú megközelítése könyvének tulajdonképpeni tárgya. A sok szempontúságot a fejezetek változatos tartalma is bizonyítja. Ismertetésben ezeket próbálom bemutatni, persze terjedelmi korlátok miatt a legtöbb esetben csak jelzésszerűen. A szerző először a stílus társadalmiságát emeli ki, amit az információ tágabb kategóriájához köt. A művészi stílus és az esztétikum kérdéséről szólva állítja, hogy „az esztétikai feltételekhez nem fűződnek szükségképpen nyelvi, s t i l á r i s k ö v e t k e z m é n y e k, a szövegekben egyáltalán nem határolódik el élesen a művészi és a nem művészi stílus” (17). Utána tér rá az egyik lehetőségnek, a stílusnak mint kifejezési módnak a tárgyalására. A *kifejezési mód* és ebből főleg a *kifejezés* műszo többértelműsége, homályossága miatt az ide sorolható értelmezéseket „logikus vétség”-nek tekinti (21), hiszen meghatározhatatlan fogalmakkal aligha lehet bármit is meghatározni.

Így ér el a *stíluskörök* kérdéséhez. A szóban forgó műszo tulajdonképpen foglalat, a „bármilyen szintű különös-általános stílus” kategóriája, amelynek például egy-egy szöveg stílusa, „egyedi része, eleme, tagja” (33), vagyis úgy-ahogy a (nyelvi) stílus fajtaival (típusaival) azonosítható, de mással is, és épp az a szerző érdeme, hogy számol a stíluskörök különböző átmérőivel. Ezért állítja például azt, hogy vannak elsődlegesen, tehát közleményként létező, stílusalkotó jelenségek (például szövegek, műalkotások, tánc, viselkedés stb.), aztán vannak csak másodlagosan közleménnyé, stílussá váló jelenségek (például a lakásberendezés tárgyai vagy a csapatsportok küzdésmódja stb.), továbbá csak ún. „belevetített” lehetőségek, amelyekben a párhuzamot, analógiát alkotó

egyének tudata érez ki közleményt (például egy táj képét). Mindez jól sejteti azt, hogy nemcsak teljesen egyedi és nemcsak teljesen általános jellegű és fogalmi körű stílusok vannak, hanem a kettő között sok a különböző „átmérőjű” közbűlső kategória. Ezt lehetne példázni, mondjuk, azzal, hogy az ún. funkcionális stílusok (tudományos, hivatalos, szónoki, publicisztikai, társalgási stb.) közül az egyikben, a szépirodai stíluson belül van egyéni, műfaji, irányzati stílus stb., vagy pedig a publicisztikai stíluson belül vezércikk, hír, riport, glossza és — például ez utóbbin belül — humoros, satirikus, bíráló stb. glossza. Igaza van tehát a szerzőnek abban, hogy a hagyományos *stílusréteg* vagy a *stílusnem* műszó használata erre a tagolódásra nem utal. A szűkülő különösségi (az általánostól az egyedi felé haladó) sor tagjait így nevezi meg: *stílusstartomány* — *stílusfaj* — *stílusfajta* — *stílusalfajta*. És azt is hangsúlyozza, hogy a stíluskörök különböző átmérőjű tagjai, a különös-általános stílusok „*v a l ó s á g o k*, amelyeket a különféle fokú elvonatkoztató művelettel csak tükrözhetünk, de objektívek akkor is, ha nem ismerjük fel őket” (32).

Egy ezt követő fejezetben külön foglalkozik az azonos stíluskörbe tartozó jelenségek normaszerűségével vagy — ahogy mondja — a „van” mellett a „kell”-lel (vö. pl. az antik retorikabeli „genera dicendi”-ként felfogott stílusfogalommal, azaz azzal a móddal, ahogyan beszélni kell).

A stíluskörök általánosított jellege mellett egy másik objektív általánosság a semleges, a zero fokú stílus kategóriája. Ez egy olyan szó vagy megnyilatkozás, amelynek „jelölő funkciójában annyira uralkodik az ábrázoló, közlő, »referáló«, hogy mögötte vagy teljesen hiányzik, vagy érzékelhetetlenné törpül az esetleges kifejező, felhívó mozzanat” (53). De azt is hangsúlyozza, hogy a „zero fokú stílus is stílus!” (75).

Ugyancsak a normával hozza összefüggésbe a stílusnak azokat a meghatározásait, amelyeknek lényege az, hogy a stílus az általános normától való eltérés eredménye, egyben azokat a meghatározásokat, amelyek a stílus egyéni jellegét (az általánostól való egyéni eltéréseket) hangsúlyozzák. Az ide tartozó véleményeket a produktív tisztázás érdekében árnyalni próbálja. Először is megállapítja: „Abszolút másság nincs, csak is egyéni stílus nincs”, hisz a „stílus nem okvetlenül *s z e m é l y e s e n* egyedi”, továbbá úgy véli, hogy a stílusnak „nem szükségképpen értéke az egyedisége” (59). Másodszor jogosan utal arra, hogy néha a hibák forrása az, hogy nem mutatják be, hogy nem tisztázzák a viszonyítási alapot, azt, hogy tulajdonképpen mitől is tér el a stílusalakító személy, mert vannak például rosszul kodifikált normák, vagy azt, hogy nemcsak egy-(féle) normarendszer van, hanem több(féle) is (pl. irodalmi [= standard] nyelvi és szépirodalmi). Végül helyes megállapítása és jogosult igénye az is, hogy szükség lenne egy általános normaelméletre.

Egymással összefüggő fejezetekben a szerző fontos kérdésként vizsgálja a stílus jelentéstani vonatkozásait. Elveti azok véleményét, akik egy hamis antiszubjektivizmus nevében száműzni akarják a stilisztikából a jelentéstant (Cressot, Riffaterre, Sol Saporta). Igaza van tehát, amikor kijelenti, hogy „a jelentést elvszerűen kizárni a stílusból: súlyos csonkítás” (73), a jelentést „nem kizárni kell a stílus kategóriájából, hanem épp a középpontjába kell állítanunk” (74). És ezt a jelentést információelméleti alapon elsősorban Fónagy Iván véleményét követve primér (fogalmi) információként fogja fel, amelyet egy másodlagos (csakis a stílusra utaló) információ egészíthet ki. Ezzel összefüggő jelentéstani kérdésként, „olvasási utasításként” tárgyalja két nagy fejezetben a megértést (jelentésértelmezést, jelentésértékelést).

És idevonhatjuk azt a fejezetet is, amelynek témája a stílus és a forma kapcsolata, és ahol a fentihez hasonló kérdés merül fel, az, hogy miért nem lehet a stílus fogalmát (többek között a jelentés kizárásával) a formára korlátozni. A szerző „rugalmas” véleményének kiindulópontja az, hogy a forma nem *l é n y e g i* (mint a tartalom), hanem

jelenségi értékű kategória, így aztán „a közleményeknek a jelenségi oldalától a lényegükig vezető közvetítések rendszerének látom a stílust” (148), minthogy „a művészi jelenség és a művészi lényeg »nem azonosul korlátlanul«, a forma sem csapkod át közvetlenül a tartalomba, hanem mindig közvetítésekkel” (145, itt a *közvetítés* a másutt nem világosan értelmezett „belső forma”-nak felel meg). A forma és a tartalom között nincs abszolút azonosság, egybeesés (148), nem beszélhetünk a tartalom és forma „parttalan egységének a stilisztikájáról” (151), a stilisztika nem lehet formalista olyan értelemben, hogy „tartalmatlan, üres elemi formákból ... akarja elővarázsolni a tartalom és forma egységében létező” közleményt (150).

A stílus fogalmának tárgyalásába még a következő (itt nem részletezendő) szempontokat vonja be: hatékonyság, redundancia, adekvátság, kohézió (pl. a kohéziónak stílárís értékű szándékos gyöngítése, megtörése, fokozatváltásai), stílusalakító műveletek (pl. válogatás, összeszerkesztés), viszonylagosság (viszonylagos például a stílus zéró-fokúsága, a kohézió ereje, az eltérések foka) és a stílusjelenségek taníthatósága (elsajátíthatósága).

A stílus fogalmának tárgyalása során szóba kerül az általános stíluselmélet és egyáltalán a stilisztika lényegét, jellegét érintő több kérdés. Ezek közül a legfontosabb az, hogy a stilisztikát „nem zárjuk be” (246) a nyelvtudományba, illetőleg a formanyelvek tanába, ugyanúgy az irodalomtudományba vagy más művészettudományba sem, mert a stílus általános (nemcsak nyelvi, nemcsak művészi) kategóriája túlterjed mind-egyik társuló tudomány tárgyán. Persze valahol csak ki kell jelölnünk a helyét. Ezt a legjobban azzal tudjuk érzékelteni, amit a szerző a stílus tágabb összefüggéseiről, elsősorban a stílus „fölérendelt” kategóriájáról mond: a stílus „legtágabb értelmében véve is csak részrendszer a társadalmi tudat rendszerének egészéhez képest” (247), éppen ezért „az általános stíluselmélet kidolgozása során föl kell tárunk a stílus és a társadalmi tudat egésze közti kapcsolatokat” (247). Ugyanakkor az általános stíluselmélet és a stilisztika határtudomány is (150). Érthető, hogy „átfödi” a többi ide (is) tartozó tudomány (irodalom-, művészettudomány, művészetkritika stb.) tárgykörének több-kevesebb részletét. Ennek az előnyét így kommentálja: „Jobb, ha a diszciplínák sok helyen átfedik egymást, mintha hézagok maradnának köztük” (150). És összefüggésbe hozza a stilisztikát még nem létező, de mindenképpen szükséges diszciplínákkal, mint amilyen lenne például a közlemény-hatékonyságtan (154) vagy a stílusszociológia (222).

Török Gábor könyvének értékét a stílus fogalmának vizsgálatában elért (fentebb ismertetett) eredmények jelzik, de ezek mellett az a módozat is, amelynek segítségével ezekhez az eredményekhez eljutott. Erre a módozatra mindenekelőtt a kételkedés jellemző, ami nem is ritkán kemény, de rendszerint jogosult bírálattal ötvöződik (igaz persze az is, hogy a szerző néha megelégedezik arról, hogy a bírált szerző egészen más cél érdekében, más kontextushoz igazodva írta a hibáztatott vagy hiányolt, csonkúnak tartott részleteket). De a kérdéses módozatra ugyanakkor a tisztázás szándéka és igyekezete is jellemző. És ehhez a tisztázási igyekezethez a kutató szigorú logikája társul, egy olyan logika, amit az esetek többségében az újabban nálunk is egyre inkább terjedő általános tudományelmélet igényes szempontjaival tudnék azonosítani.

A szerző tételeivel lényegében egyet lehet érteni. Ha nem mindent úgy látok, mint Török Gábor, abból semmiképpen sem következik az, hogy abban nincs igaza. Ezeket most meg is nevezem. Kezdem azzal, hogy nem világos a témaként szereplő „általános stíluselmélet” és a mellette gyakran szerepeltetett „stilisztika” kapcsolata (tulajdonképpen mi is itt a „stilisztika” tartalma?) Ami a vitatott általános stíluselmélet lényegét, jellegét illeti, tudományunk fejlődésének jelenlegi szakaszában leginkább szemiotikai ágazatként lehetne felfogni, és a következő összefüggésrendszerbe lehetne állítani: *általános szemiotika* → *ágazati szemiotikák*: *szöveg-szemiotika* (nyelvi és nem nyelvi,

művészi és nem művészi szövegek), *stíluszsemitika* (nyelvi és nem nyelvi, művészi és nem művészi stílusok), *irodalomsemitika*, *művészetszemitika* stb. mint rokon-, illetőleg határtudományok. Hangsúlyozom persze, hogy jelenleg, mert idővel a tudomány(ok) fejlődése más irányba csaphat át. A fentebbi sorból is kiderül a stílus- és a szövegtudomány összefüggése. Ezzel az összefüggéssel a szerző is számol, de annál többre kellett volna törekednie. Lehet, hogy nem ért egyet azzal, amit és amennyit manapság a szövegdiszciplína stilisztikai jelentőségéről vallanak, és ezért kevésbé kötődik ehhez a lehetőséghez, de szerintem ilyen felfogás alapján is nagyobb részarányban kellett volna szerepelnie a szövegtani vonatkozásoknak, ha másképpen nem, legalább kételyt jelentő kérdésként, cáfolatként, állásfoglalása jelzésekként, hisz ma ez a szakmában egészen időszerű és gyakori, jellegzetes téma. Egy másik megjegyzésem pedig arra vonatkozik, hogy a szerző a stílus fogalmát parole (közlemény, performancia) jelenséggént ragadta meg. Vajon mi lett volna az eredmény, ha a stílust langue (kód, kompetencia) jelenséggént is értelmezte volna. Ez persze inkább csak kérdés, hisz számolnunk kell a terjedelmi lehetőségekkel is (háromszáz lapon annyi mindent tüzetesen vizsgálni nem lehet).

Egészen más természetű kérdést vet fel a szakirodalmi források jelzése: nagyon nehézkes, nem számol az olvasó idejével, türelmével, hisz nemcsak hogy hátra kell lapozni, hanem sokat kell keresgélni, főleg, ha a kiindulópont egy *i. m.* jelzés (az első hivatkozásra utaló zárójeles szám néha hiányzik), de az is előfordul, hogy a szerző neve és a folyóirat jelzése között a tanulmány címe hiányzik (ilyenkor elő kell keresni a kérdéses folyóiratszámot, és megtalálni benne a címet). Mindez tulajdonképpen nem is Török Gábor hibája, hanem egy régi hagyomány továbbélése egy gazdag (a korábbinál jóval több forrásjelzést igénylő) szakirodalmú korszakban. Egyszerűen jobb lett volna a sok új és jobb lehetőség közül az egyikkel élni.

Mindez azonban nem vonhat le semmit a szerző tagadhatatlan érdemeiből. A tisztázás szándéka egyáltalán nem járt kudarcral (amit a 9. oldalon hajlandó lett volna az ügy érdekében vállalni), ellenkezőleg sok mindent megtett azért, hogy „tisztuljon napjaink elméleti zűrzavara”. És ez valóban nagy eredmény, nagy érdem. A legtöbb, amit ma szakterületünkön bárki is elérhet. Mindennek alapján állíthatjuk, hogy Török Gábor kötete megérdemelné angol nyelven való megjelentetését.

Szabó Zoltán

Könyv Papp Ferencnek. Tanulmánygyűjtemény Papp Ferenc 60. születésnapjára. Szerkesztette: Hunyadi László, Klaudy Kinga, Lengyel Zsolt és Székely Gábor. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1991., 444 o.

Barátai és tanítványai köszöntik ebben a kötetben a hatvanéves Papp Ferencet: „Ő, aki fiatalon a nyelvek és a számok birodalmában új világot teremtett, aki maga körül az engedelmes türelem nélkül is folyton a változást hirdette, aki a humán tudományokban példátlanul korán az Akadémia falai közé lépett, szellemét valóban pazarlóan osztogatta. Mindazokban, akik ma főigazgatóként vagy rektorhelyettesként, tanszékvezetőként vagy kutatóként, oktatóként vagy fordítóként a megújulást keresik, ő ültette el a kétkedés azon magvát, amit szorgalmasan öntözve egy teljesebb igazsághoz juthatunk” — írja az előszó. A leírtak bizonyítására a tanítványok és a barátok 39 tanulmánya sorakozik a tekintélyes kötetben.

A magyar, angol és orosz nyelvű dolgozatok nyelvészeti, irodalmi és alkalmazott nyelvészeti témájúak; sokszínűségükkel, érdekes problémafelvetésükkel méltóképpen tisztelegnek az ihlető mester előtt.

A nyelvészeti tanulmányok széles skálán mozognak, a fonetikától egészen a paralingvisztikáig számos témát tárgyalnak. Bolla Kálmán Az orosz mássalhangzók fonetikus sajátságai artikulációs adatok tükrében c. tanulmányának célja az orosz mássalhangzók képzési sajátságait meghatározó fiziológiai mechanizmusok jobb megismerése. Hell György a magyar grammatikának egy meglehetősen bizonytalan kategóriájával, a határozatlan és az általános alannyal foglalkozik. Cs. Jónás Erzsébet a paralingvisztikai jelenségeket vizsgálja a magyarban, a németben és az oroszban. Kiefer Ferenc az összetételek szintaktikai osztályozásáról ír, É. Kiss Katalin a többszörös kérdésekről, Klaudy Kinga a fordításelméletéről. Lieli Pál a *Berény* földrajzi név etimológiáját tárgyalja, Martsa Sándor pedig a *jön* és a *megy* igék deiktikus referenciáját elemzi. Máté Éva dolgozatának a címe: A képzőszinonímia és -antonímia néhány kérdése a hindi melléknévképzésben. Mikó Pálné tudománytörténettel, mégpedig az 1808-as debreceni grammatikával foglalkozik. Udvari István Mária Terézia korabeli szlovák nyelvű dokumentumokban a lengyel nyelvi hatást elemzi.

A nyelvészeti tanulmányoknak csaknem a fele orosz grammatikai problémákkal foglalkozik. Szórendi kérdéseket tárgyal Hunyady László „The invariant structure of the Russian sentence” c. dolgozata. Jászay Pál az orosz igeszemléletről ír oktatási szempontból, Laczik Mária az Anyegin melléknévi főtagú szószerkezeteiről, Lendvai Endre az orosz szóláshasonlatok szemantikájáról, Mihalovics Árpád a melléknév + infinitívus szerkezet orosz–magyar tipológiai vizsgálatáról. Pete István az orosz határozói ige-nevek időjelentéséhez fűz megjegyzéseket, Répási Györgyné pedig Szóképzés vagy polysémia? c. tanulmányában az ún. szócsonkulással létrehozott szavakat vizsgálja az oroszban. Répási Györgyné, Székely Gábor és Zaplatkina Neonila Ivanovna közös tanulmánya az orosz „állítmányi szavak” magyar megfelelőiről szól. Tóth László értekezésének a címe: Az előképző nélküli mozgást jelentő igék az imperatívus szituációiban. Uzonyi Pál a morfológiai kompetencia kapcsán az orosz nyelv denominális mellékneveivel foglalkozik.

A Papp Ferenc-émlékkönyv irodalmi szekciójában négy tanulmány kapott helyet. Matyi Anna a művész és a hatalom viszonyát vizsgálja Nagibin prózájában; Kámán Erzsébet a puskinai hagyományokat kutatja Bulgakovnak A fehér gárda c. regényében; Rév Mária a jellemekről és a művészi eszközökről ír Csehov művészi rendszerében; Deákné Zöldhelyi Zsuzsanna egy kései Turgenyev-művet, a Költemények prózában egy darabját elemzi.

Az alkalmazott nyelvészeti egységben a következő tanulmányok kaptak helyet: Bakonyi István, Nyikolaj Iszajev és Jelena Iszajeva: A tévé- és a videoprogramok felhasználása a kommunikációs készségek fejlesztésében; Béky Loránd: „Az orosznyelv-oktatás nevelési kérdései — ma”; Ferenczy Gyula, Rudnai Mária: Az orvosi nyelvhez kapcsolódó társalgási készségek tanítása az angolban; Gárdus János: „Legyen-e szaknyelv kutatás és szaknyelvkutatás a nem nyelvszakos tanárokat képző felsőoktatásban?”; Hidasi Judit: A japán nyelv tanításának pragmatikai megközelítéséről; Kassai Ilona: „A Bliss-jelképnyelv avagy Leibnitz álma”; Kiss G. Gábor: „Magyar helyesírás ellenőrző programok ellenőrzése és összeállítás”; Lengyel Zsolt: Az írásról; Pajzs Júlia: „A Debreceni Tezaurusz egyik felhasználási lehetőségéről: a magyar nyelv számítógépes alapszókincstára”; Soproni András: „A szóhangsúly hibái magyar anyanyelvünk orosz beszédében”; Tóth Etelka: „Anyanyelvünk és a számítógép”; Váradi Tamás: „A számítógépes lexikográfia új eszközeiről”.

Az alkalmazott nyelvészeti tanulmányok témájáról már a címük alapján is foglalmat alkothatunk magunknak, talán egyet kivéve: ez pedig Kassai Ilona érdekes és szép tanulmánya. A Bliss-jelképnyelvet beszédre képtelen gyermekek kommunikációra való oktatásában használják. Megalkotója Charles Bliss, aki az általa kidolgozott jel-

képrendszert, azaz univerzális mesterséges nyelvet először 1949-ben tette közzé *Se-mantography* c. könyvében. Műve sokáig visszhangtalan maradt, míg végül 1971-ben Torontóban felfigyeltek rá, s a szerzővel közösen dolgoztak ki egy programot a halmazotlan fogyatékos, beszédképtelen gyermekek számára. E program magyarországi adaptálásában Kassai Ilona is részt vett, mégpedig a nyelvészeti vonatkozások kidolgozásával.

A Papp Ferenc-émlékkönyv utolsó két tanulmánya „visszatekintés”, emlékiratfelelés. Az egyikben Petőfi S. János vall pályakezdéséről. Megtudjuk, hogy milyen jelentős szerepet játszott annak idején — a hatvanas évek elején — Papp Ferenc a később külföldön is híressé vált tanítvány elindításában. A másik tanulmányban Kiss Lajos arról számol be, miként alkotta meg a *szóvégmутató szótár* terminust az „a tergo” terminus magyar megfelelőjeként; hogyan fogadta el e javaslatot Papp Ferenc; s milyen sokoldalúan lehet e különleges könyvet, A magyar nyelv szóvégmутató szótárát használni. Jómagam mindössze arra a nem éppen köztudomású tényre szeretném a figyelmet felhívni, hogy mennyire hasznos és nélkülözhetetlen a szóvégmутató szótár a helyesírási gyakorlatok összeállításában, mégpedig meghatározott végű szavak — hiszen ilyeneket gyakran tanítunk — összegyűjtésében. A magyar nyelv szóvégmутató szótára nagyon hiányzik az iskolák és a magyartanárok könyvespolcairól, beszerezhetetlen, aktuális volna újból kiadni.

Az emlékkönyv végén még olvashatunk két recenziót, s szokatlan, de nagyon kedves módon anekdotákat „Papp Ferenc-egypercesek” címen. Végezetül a Papp Ferenc munkásságát bemutató bibliográfia kapott helyet, a szokásos módon, évenkénti bontásban, 1956-tól egészen 1990-ig.

A. Jászó Anna

Robert Ilson: Assembling, Analysing and Using a Corpus of Authentic Language (Linguistica, Series C, Relations, 4.) Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1991, 40 oldal.

Az élőnyelvi (authentic language: 'autentikus nyelv') kutatások 1959-ben vették kezdetüket a „University College London”-on. Az ismertető előadás szerzője, Robert Ilson az egyetemi kutatócsoport igazgatóhelyettese. A több mint 30 éve folyó kutatások eredményei a „Survey of English Usage” (ezentúl: Survey) címet viselik.

Kutatásaik kizárólagos tárgya a természetes írott vagy beszélt mai standard brit angol nyelv. Kutatási eredményeik Magyarországra a Quirk et al. (1972): *A Grammar of Contemporary English* révén jutottak el. Quirk és társai a leíró nyelvtanban szereplő nyelvi adatokat minden esetben a Survey korpuszából vették. A könyv hazai ismertetése a Magyar Nyelvben (76: 245–8) jelent meg Tolcsvai Nagy Gábor tollából. A tényleges hazai kutatás a 80-as évek közepén indult az MTA Nyelvtudományi Intézetében megalakult élőnyelvi kutatócsoport jóvoltából. Kutatásaik célja egy budapesti beszélt nyelvi korpusz gyűjtése, számítógépes rögzítése és feldolgozása, illetve kísérletes vizsgálata. A budapesti élőnyelvi kutatásokat a Magyar Tudomány 1990/5. száma ismerteti.

Robert Ilson „Adatgyűjtés, elemzés és alkalmazás — egy élőnyelvi korpusz tükrében” című angol nyelvű előadása 1988. szeptember 2-án hangzott el az MTA Nyelvtudományi Intézetében. Az előadás a címben szereplő három fogalom (adatgyűjtés, elemzés, felhasználás) mentén épül föl.

Mindenek előtt a kutatásokat megelőző elvi megfontolások tisztázását ismerhetjük meg. Az elvi alapvetést a „Milyen jellegű szövegeket gyűjtsünk egybe?” kérdésre

adott válasz adja meg. Azaz azt kellett meghatározni, mint jelent az autentikusság (authenticity). A választ két szembeállítás segítségével kapjuk meg. Autentikus nyelv az, ami nem egyszerűsített, nem „nyelvkönyvízú”, illetve az, ami nem idealizált. Az ellentétpárból az utóbbi értelmezésre szorul. Az idealizált nyelv az elméleti nyelvészeti iskolák vizsgálódásának és leírásának tárgya. Ez a nyelv standardizált, azaz kirekesztetnek belőle a dialektusok; regularizált (szabályok közé szorított), azaz a beszélt nyelvre jellemző téves beszédkezdések, szerkezetkeveredések, ingadozások szintén kívül esnek a vizsgálódás körén; valamint dekontextualizált (szövegkörnyezetéből kiragadott) abban az értelemben, hogy a grammatikai leírás legmagasabb szintű egysége a mondat, s nem a diszkurzus, a szövegminta, melyben a mondat megjelenik.

A Survey ezzel szemben a természetes/élő nyelvhasználatot tette meg vizsgálódása tárgyává. Korpuszának egysége nem az egyes, izolált mondat, hanem az egyenként kb. 5000 szó terjedelmű szövegminták. Megőrzi és rögzíti a nyelvi „pontatlanság” minden (írásos és szóbeli) megnyilvánulását, tehát nem is regularizált. Ugyanakkor a Surveybeli korpusz is standardizált: az adatgyűjtés a brit angolnak a művelt, felnőtt, anyanyelvi beszélők által használt (írott és beszélt) nyelvváltozatára terjed ki.

Az idealizáltság eme egyetlen ismervének megtartásával bevallottan kettős célja volt a kutatóknak. Ily módon biztosítható, hogy a korpusz koherens legyen, minél fogva modellként és összehasonlítási alapul szolgálhat az angol nyelv más változatainak vizsgálata során. Másrészt könnyebben is kezelhető a hatalmas anyag. Még egy megfontolás szólt a szandardizáltság mellett: szándékosan korlátozták az adatszolgáltatók körét, hogy cserébe növelhessék a rögzített anyag spektrumát.

Az elméleti tisztázás után magára az adatgyűjtésre vonatkozó néhány kérdés számbavétele következik. Mindenekelőtt a kutatók ama elhatározása, hogy az egybegyűjtött korpusz vizsgálatával konkordanciához kell vezetnie. Azaz a vizsgálandó nyelvi jelenségek, kategóriák mindegyike korpuszbeli előfordulásáról számot kell adni.

A gyűjtendő szövegfajták illusztrálására szolgál az 1. számú táblázat (6): Az angol nyelv használatának leírásához gyűjtendő korpusz¹. A korpusz írott és beszélt nyelvváltozatmintákból tevődik össze. Mindkettő 100–100 darab, egyenként 5000 szó hosszúságú szövegmintából áll, tehát 500–500 ezer szövegszónyi anyag.

A beszélt változat tovább osztódik dialógusra és monológra. A dialógusok — a rögzítés módja szerint — további két csoportra bomlanak: a résztvevők előzetes tudtával rögzítettek és a rögzítést követő, utólagos beleegyezés révén nyert hanganyagokra. Mindkét csoporton belül megkülönböztetnek még társadalmi státuszukat tekintve egyelő és nem egyenlő felek között zajló párbeszédet, melyek történhetnek szemtől szembe, telefonon vagy nyilvános vitán (pl. televíziós vagy rádiós vitaműsorban). A monológ kategóriáján belül csupán két további kategória létezik: a viszonylag spotán monológoké és a valamiféle vázlat segítségével előkészítetteké.

Az írott szövegek három fő csoportba sorolhatók: felolvasásra szánt szövegek, kéziratok, nyomtatásban megjelent szövegek. A felolvasandók köre további három alcsoportra oszlik: tv/rádióközvetítések (beszélgetések, hírolvasás, történetek), előre megfogalmazott és megírt beszédek, színdarabok. A kéziratok körébe négyféle szöveg tartozik: vizsgadolgozatok, (magán és hivatalos) levelek, személyes használatra szánt feljegyzések, emlékeztetők. A nyomtatásban megjelent szövegek szintén négy csoportra oszlanak: a szöveg funkciója szerint tájékoztatónak, útmutatónak, meggyőzőnek minősülők, illetve a fikció körébe tartozó szövegek (regény- és novellarészletek).

¹ Fontos megjegyezni, hogy az angol nyelv kifejezésen a fentiekben meghatározott standard angol nyelv értendő.

Az írott szövegek körét szemügyre véve különösen fontos felhívni a figyelmet arra, hogy olyan szövegminták is szerepelnek a korpuszban, melyek nem jelentek meg nyomtatásban, azaz nem mentek át semmiféle szerkesztésen, javításra, változtatásra. A fenti csoportosítást alapul véve — a látszólag egyértelmű osztályok ellenére — számos besorolási nehézséggel szembesül a kutató. Különösen izgalmas az előadásnak ez a része. Az átfedések okozta problémák, lehetséges megoldási módjaik közzeszerkesztésének lehetünk részesei. Megtapasztalhatjuk, milyen aprólékos, mindenre kiterjedő, nagy odafigyelést igénylő munkát jelent az első hallásra oly nyilvánvalónak, magától értődőnek tűnő mintavétel.

A 2. számú táblázat (9—14) a korpuszból vett, az 1. számút részletező minta. Megtudhatjuk belőle, mi mindent kell szerepeltetni egy-egy szöveg nyilvántartásában: a szöveg kódszáma, kategóriája, rövid leírása, rögzítésének éve(i). A 2. számú táblázat az adatgyűjtést követő lépés, a besorolás lépéseit igyekszik érzékletessé tenni, egyre bonyolultabb példákra szemléltetve a mérlegelést végző nyelvész gondolatmenetét. A diktálás szövegmintáját elemezve olyan példával is szolgál Ilson, melyet egyelőre nem tudnak az általuk felvett kategóriák egyikébe sem úsorolni.

A diktálás besorolhatatlansága a korpusz még egy fontos jellemzőjére világít rá: az idő, a történetiség dimenziójára. Miként érhető tetten a szövegmintákban az elmúlt 30 év? A diktálás esetében az egykori magatartás visszajára fordult: amiként korábban a szövegeket az előadás szándékával rögzítették írásba (pl. az előre megírt beszédek), most azért hangozhatnak el szövegek, hogy rögzíttessenek (diktálás).

A mintavétel gyakorlati problémáinak szemléltetése kapcsán szellemes fordulattal saját előadását is besorolja az előadó, az *S* 12-es kategóriába, ahol az *S*(*poken*) 'beszélt' nyelvváltozatot jelent, a 12-es szám pedig az alcsoportot, az „Előkészített beszéd”-et. Itt kell megjegyezni, hogy az 1. és 2. számú táblázat terminológiája nem egyezik meg teljesen. Amint a fenti példából is kiderül, a 2. táblázat már nem használja a *monológ* kifejezést, helyette az *oration* 'beszéd' szóval él. De ha követjük az első táblázat ágrajzát — eltekintve attól, hogy a beszélt és írott változat sorrendje felcserélődött —, nem jelent nehézséget ez a kis pontatlanság.

Az előadás besorolása egyben arra a megoldására is magyarázatot ad, hogy miért nem szerkesztette meg az előadás szövegét a kiadó. Továbbá ezzel is érzékeltethető Ilson és munkatársai nyelvéleírásról vallott elméleti alaptézise: az élő nyelv leírása nem érhető el valamiféle teoretikus, idealizált receptúra (grammatika) illusztrálásaként.

A mintavétel vonatkozásai az előadás kicsit több mint felét teszik ki. A második rész a címben szereplő további két fogalmat, az elemzést és az alkalmazást tárgyalja. A korpusz elemzése során vizsgált grammatikai és kvázi grammatikai kategóriákat a 3. számú táblázat (22—4. o.) foglalja össze. Azaz Ilson nem beszél az elemzést megelőző lépésről, a rögzítés, a lejegyzés, az átírás mikéntjéről. Csak futólag utal a technika fejlődése kapcsán a rejtett mikrofon és a számítógépes adatfeldolgozás 30 évvel ezelőtti hiányára. Előadása szempontjából ezek lényegtelen gyakorlati részletek, másrészt a hallgatóság számára ismertek.

Az előadás legrövidebb része a feldolgozás kategóriáinak tárgyalása. Ez főként azzal magyarázható, hogy a kutatók szándéka szerint a vizsgálódás szempontjai, a számba vett grammatikai jelenségek elméletsemlegesek. Azaz bármilyen iskolához tartozónak is vallja magát az adatbázist használni kívánó nyelvész, Ilsonék terminológiája nem jelent akadályt az adatszolgáltatás szempontjából. Az előadás eme részének rövidsége következik továbbá abból a tényből is, hogy a grammatikai kategóriák nyelvspecifikusak, azaz elsősorban az angol nyelv leírása szempontjából lényegesek — a magyar nyelvre történő adaptálhatóságát, kiegészítését az előadó a hallgatóságra hagyta... Az elemzés szempontjai, amint azt az előadó is megjegyzi, feltétlenül kiegészítésre szorulnak a mor-

fológia területéről származó kategóriákkal — a folyamatban lévő számítógépes adatfeldolgozásra történő áttéréstől várható e téren ugrásszerű növekedés.

A táblázatról meg kell még jegyeznünk: abban az értelemben sem teljes, hogy nem kimerítő, nem szerepel benne valamennyi, a Surveyben elemzésre kerülő kategória. Így pl. csak utalásszerűen hangzik el, hogy 408 zárt osztályba tartozó egység szerepel a teljes listán (26. o.).

Végezetül a Survey alkalmazási lehetőségeit veszi sorra az előadás. Elsőként megismétli az elvi alapvetés kapcsán már értelmezett konkordanciahasználat lehetőségét; a különféle egybegyűjtött nyelvi regiszterek egymással való összehasonlítását (pl. a különböző sportágakban rendezett versenyekről való tudósítások nyelvét); illetve a korpuszban szereplő szövegminták összehasonlítását egyéb nyelvváltozatokkal, dialektusokkal (pl. a brit és a most készülő újjélandi és amerikai élőnyelvi korpuszokat).

Felhasználhatók a Survey adatai az angol nyelv egészére vonatkozó kutatásokhoz is. Az előadás végén a Függelékben összesen 23 olyan munkát válogattak egybe, melyek megírásához szerzőik felhasználták a Survey korpuszát. A válogatás roppant impozáns, számos ismert kézikönyv szerepel benne.

Ilson kitér a kutatások eredményeinek hozzáférhetőségére is. Természetesen a téma iránt érdeklődők személyesen is elutazhatnak Londonba, de az egyes szövegminták külön-külön is hozzáférhetők, az intézet kész azokat lemásolni és mérsékelt áron eladni bármely kutatónak. Harmadik lehetőségként került említésre J. Svartvik és R. Quirk: *A Corpus of English Conversation* c. könyve (1980), amely valójában a teljes spontán dialógusanyag könyvalakban megjelentetett változata — igaz, a grammatikai elmezés nélkül.

Végül a korpusz természetéből adódó két lehetséges problémát jelez az előadó: az adatbőség és az adatszűke kérdését. Az előbbit az úgynevezett második lépésben elvégzett elemzés segítségével igyekeznek megoldani. Ennek lényege, hogy az azonos funkciót betöltő szóelőfordulásokat egyetlen nagy kategóriába sorolják be, a kutatóra bízva, mit használ fel a rendelkezésére álló adatok sokaságából (pl. a *to* előfordulásokat csupán két nagy csoportba sorolták be: az infinitívus részeként előforduló, illetve az összes többi, prepozícióként előforduló *to*-k).

Az információ szűkéről kétféle értelemben is beszélhetünk: ha a rendelkezésre álló szövegminták nem elégségesek, vagy ha a nyelvész számára fontos adatok az élőnyelvi korpusz elemzése révén nem hozzáférhetők. Ennek kapcsán ismerteti Ilson az úgynevezett elicitációs módszert. A 4. számú táblázatban (32–4. o.) adja közre azt a 11féle feladatot (azaz irányított adatgyűjtési lehetőséget), melyek az egyes vitatott nyelvhasználati kérdések, ingadozásbeli határesetek megállapításának, magyarázatának eszközéül szolgálhatnak.

Amint az az alcímből is kiderült a *Linguisticában* megjelentetett szöveg műfaja szerint előadás. A Bevezetőben az átírást és szerkesztést végző Reményi Andrea Ágnes közli is ezt az olvasóval. Továbbá a lejegyzés és szerkesztés folyamán követett fő elvet is: a kazettára felvett előadás hanganyagát a lehető leghívebben közreadni. A minimális módosítások csupán az olvashatóságnak tett engedményként tekintendők. Azt is megtudhatjuk, hogy az előadó lektorálta az átírtakat. A követhetőség érdekében célszerű lett volna fejezetcímekkel gondolati egységeire bontani a szöveget, s a Bevezetőben közölni, hogy azok az olvashatóságot könnyítő szerkesztő beavatkozásának az eredményei.

Az ismertetés végére Ilson zárógondolata kívánczik: „A Survey tehát nemcsak azért létezik, hogy rendet teremtsen a kaoszban, hanem azért is, hogy káoszt teremtsen elméleti prekonceptióink megszerkesztett rendjében.”

Barát Erzsébet

Rácz Endre
1922 – 1992

Drága Bandi Bátyám !

Búcsúzni jöttünk.* A Nyelvtudományi Intézet nyelvtörténeti osztálya, a grammatikusok és etimológusok munkacsoportja búcsúzni szeretne Tőled, akit a kegyetlen halál elragadott körünkből. Búcsúznánk, — de torkunk elszorul, és szívünkben fájón visszhangzik a költő panasza: „Sírnék, nincs könnyem, szólnék, nincs szavam.” Mert hogyan is találánk szavakat ilyen veszteségre, amikor olyan ember, barát és munkatárs hagyott el minket, akit mindnyáján mélyen tiszteltünk, nagyrabecsültünk és szerettünk. Tiszteltük Benned a tudóst, az önfeláldozó és fegyelmezett lelkületű tudós egyéniséget, aki egész életét hivatásának szentelte. Te a magyar nyelvtudománynak, ezen belül elsősorban a leíró és történeti grammatikának szinte egyedülállóan kiemelkedő művelője voltál. Biztos szemmel ismerted fel a leíró és történeti nyelvtani kutatások hiányait, fehér foltjait, problémáit, és ugyanilyen biztos ítélettel és alapossággal láttál neki ezek megoldásának. Csodáltuk, milyen józanul és mesterien tudtad munkásságodban egybeötvözni a hagyományos, klasszikus kutatási szemléletet és módszereket az újabb, modernebb nézetekkel. Felfogásodban mindig meg tudtál újulni, mindig képes voltál új eredmények és módszerek befogadására és bölcs, reális alkalmazására. A grammatika a Te tolmácsolásodban mindenki számára érdekes, gondolkodásra ösztönző és a nyelv szépségeit megmutató kutatási terület volt.

Munkafegyelmed, filológiai pontosságod, mély problémalátásod szinte legendás volt. Munkásságoddal — akár monográfiáidat, tanulmányaidat, kisebb-nagyobb cikkeit, akár egyetemi előadásaidat, akár a történeti nyelvtani munkaközösségben végzett tevékenységedet tekintjük — monumentum aere perennius, ércnél maradandóbb életművet alkottál. — És tetted mindezt szerényen, a tudomány iránti alázattal, tiszta humanizmussal. Ez tett Téged olyan jó vezetővé is, ezért tiszteltünk Téged vezetőként is.

Másfél évtizeden keresztül irányítottad a történeti grammatika mondattani munkálatait, nagy hozzáértéssel, tudással, bölcsességgel és türelemmel. Biztos és határozott útmutató voltál. Nem volt a mondattani vizsgálatoknak egyetlen olyan kicsiny részterülete sem, ahol ne adtál volna helyes és megnyugtató választ kérdéseinkre . . . Alapos tárgyismereted, széles körű bibliográfiai tudásod, biztos ítéleted — és nem kis mértékben egyéniséged is — volt a záloga annak, hogy a történeti nyelvtan mondattani fejezetei rendben elkészültek.

Számunkra biztonságos alap és támasz voltál, akitől mindig értékes útbaigazítást, szakmai segítséget kaphattunk. Kritikád soha nem volt bántó. Azokon a többé soha vissza nem hozható nyelvtani megbeszéléseken is mindig csak kaptunk Tőled: buzdítást, biztatást, gondolatainkat helyes irányba terelő ötleteket. Vezetői magatartásodat soha-

* Elhangzott a temetőben 1992. november 17-én.

sem az önkény, az erőszak, hanem mindig a tudományos igazság előtti alázat, az emberek iránti tisztelet, megértés és türelem jellemezte.

Bizalmat és megbecsülést adott és mindenkitől bizalmat és megbecsülést kapott. Ez a bizalom abból fakadt, hogy nem csupán kiváló tudós és szakmai vezető, hanem szeretetreméltó, szerény, megértő ember is voltál. Szeretet volt benned, amely türelmes volt és nyájas, nem gerjedt haragra, és együtt örvendett az igazsággal. Ezért szerettünk mi is Téged, és emiatt is fájjaljuk annyira, hogy nem vagy többé velünk.

De szomorúságunkban vigaszt találunk abban, hogy csak halandó tested porlad el. Szellemiséged, gondolataid, bölcs útmutatásaid velünk maradnak. És bízunk benne, hogy a mi Atyánk, az örök irgalom Atyja, aki maga a szeretet, tekintetbe veszi érdemeidet, szenvedéseidet, megbocsátja gyarlóságaidat, irgalmasan magához ölel — és megadja lelkednek az örök békességet.

S. Hámori Antónia

Verseghy Nyelvművelő Verseny (Szolnok, 1992. június 21–28.)

A szoros értelemben vett döntő az utolsó három napon (június 26–28-án) zajlott le. Előtte ugyanis (június 21–25-én) az elmúlt évben kezdeményezett előkészítő táborban vettek részt a döntőbe jutott hazai és határainkon túli versenyzők, szám szerint hetvenegyen. A tábor egyrészt a „bemelegítést” szolgálta a verseny „komolyabb” részéhez, másrészt tájékoztatta is a 5–8. osztályos tanulók ismeretkörét a tájról (egy tiszai hajóúton), a népi kismesterségekről (fonással virágkötéssel is foglalkoztak), és kulturális programokon (a Musical Hungarica hangversenyén, irodalmi előadáson) vettek részt. Az üdülés alkalmait pedig a strandolás órái kínálták.

Napirend szerint éltek, életkor szerint szervezett kis csoportokban, tanárok vezetésével. A délelőtti órákat tervszerű „szakmai edzéssel” töltötték el: nyelvi, kommunikációs és stílusgyakorlatokat végeztek. Az első napon például — a társas élet kezdetéhez igazodva — az ismerkedés formáit (bemutatkozás, viselkedés, illem), majd a közösségi élet személyközi megnyilatkozásait tudatosították és gyakorolták. A további napokon szólásokat gyűjtöttek, a nevek (ragadványok, becéző formák, divatjelenségek) világába pillantottak bele, régi szöveget „korszerűsítettek”, hibásan szerkesztett mondatokat javítottak, különféle típusú szövegeket fogalmaztak (a hírtől a reklámon át újságcikket és riportot készítettek), kommunikációs (drámapedagógiai) helyzetgyakorlatokat végeztek, vadásztak fogalmazási és helyesírási hibákra (hogy kijavítsák őket), stb. Mindvégig kísért a feladatok megoldását a stílusnak mint beszédhelyezethez illő szempontja, felvértelve a találékony gyerekeket a közhelyek ellen. Kezükhöz kerültek azok a szótárak, nyelv-művelő könyvek, szabályzatok, amelyeket fel is használhattak feladataik megoldásához.

Az így foglalkoztatott gyerekek számára a „valódi” versenynek sem írásbeli, sem szóbeli feladatai nem voltak idegenek vagy szokatlanok, ezért felszabadultabban is birkóztak meg velük. Június 26-án írásbeli feladatokat oldottak meg, 27-én a versenynek nyilvános szóbeli része következett, mégpedig két csoportban. Az elsőbe az 5–6. osztályosok kerültek a következő bírálóbizottság elé: Grétsy László (elnök), Erdei Iván, Farkas Ferenc, Román Béla és Szende Aladár. A másodikba a 7–8. osztályosok, ennek bírálóbizottsági tagjai volt: Szűts László (elnök), Bíró Ágnes, Éder Zoltán, Lengyel Klára, Szurmay Ernő.

Az írásbeli feladatok az 5–6. osztályosoktól azt kívánták, hogy megadott főnévvel (*kör*) mint előtaggal összetett szavakat alkossanak, 3–3 különböző utótaghoz egyaránt illő előtagot illesszenek, megadott kulcsszóhoz közmondást; a *létére és lévő*n névutós szó-

szerkezetekhez kiegészítést kellett írni a két névutó különböző jelentésének megvilágítására, testrésznevek mértékegységként való használatát kellett igazolni, a *sír* ige rokon értelmű szavait kellett összegyűjteni, megadott főnevekhez kellett odaillő melléknévi jelzőt illeszteni, foglalkozásnevekhez a megfelelő tevékenységet kellett leírni, 4–5 mondatdal állást foglalni bolt- és cégelnevezésekhez, végül 25–30 soros fogalmazást írni „Jóból is megárt a sok” címmel. Helyesírási kérdések is szerepeltek a feladatlapon.

A 7–8. osztályosok a *hólapátolás* hangtestéből „kibányászható” szavakat írták le, a *titokban* szóalakhoz szinonimákat gyűjtöttek, majd az *elbánik valakivel* szókapcsolat jelentésének megfelelő szólásokat; népvetet írtak a *nátha*, *kules*, *fal* stb. elé előtagként, a „kakukktójust” keresték meg szócsoportokban, megadott szavakhoz szólást írtak, magánhangzókat pozitív és negatív stílusértékű szavakká egészítettek ki, a pongyolán kétszer használt *hoggy* kötőszót törölték vagy helyettesítették megadott mondatokban, idegen bolt- és cégneveket cseréltek fel magyarra (és erről a polgármesternek javaslatot tartalmazó levelet írtak), végül ők is megírták az előző csoport záró feladatában szereplő fogalmazást.

Az írásbeli megmértése pontozásos minősítéssel történt, s az eredmény beleszámlított az összteljesítménybe. A verseny második menete az előszóbeli képesség színvonalát volt hivatva megállapítani. Kétrészes próba elé kerültek a versenyzők.

Először mindkét csoport tagjai szóbeli (fogalmazási) feladatot kaptak. A kisebbek egy fényképsorozatból válogathattak. A képeken állatok szerepeltek: majom, pingvinek, kutya, repülő vadkacsák, kutya- és oroszláncolyók egymással szembenézve (egy másikra az oroszlan védő pózban „ölelte” az ebet), tigris a kölykével. A nagyobbak — életkoruknak megfelelően — „ábrándozhattak” dédelgetett álmuk teljesüléséről, azaz tíz évvel idősebb önmaguknak egy boldog, sikeres napjáról beszélhettek három percben.

Tanulságos teljesítményeket hallhattunk.

A kisebbek között volt olyan, aki állatmesét formált a látvány nyomán, s benne a szép emberi érzelmek valamelyikét dicsőítette: a hűséget, az anyai szeretetet, az irgalmat, a barátságot stb. Mások ismereteiket közölték a választott állatról, s leírást produkáltak. Volt aki azonosuló beleérzéssel az énformát választotta, megszólaltatva ezt vagy azt az állatot. Pedagógiai hajlamait árulta el az a kislány, aki a pingvinóvoda első napját jelenítette meg. Némelyek riportot adtak elő (állatkertből), mások álmot beszéltek el a szabad élet szépségeiről. Kinek-kinek a temperamentuma mutatkozott meg az előadásmódban: az élénk párbeszédet dramatikus indulattal adták elő, nevet is adtak az állatoknak (egy tigrisnek *Pálma* lett a neve), nemegy történet tragikusan ért véget. Kinek rövid időszakban zajlott le, kinek hosszú éveket vett igénybe a történet. A képzelet elevensége néha az ufók világát idézte, de megjelent a mese közepén a tévéreklám is (egy kutya Pedigré palt szeretett volna enni). A gyerekek stílusérzéke szélsőségeket mutatott: a színes és választékos szövegszövevényben egyaránt kaptak hangot a hagyományos mesei formulák, az indulatszóval jelzett érzelmek (*hm*, *jé!* stb.). Hallottunk szabályosan szerkesztett szöveget címmel, bevezetéssel, tanulságot tartalmazó befejezéssel. De hallgatunk alaktalan, szerkesztetlen, tétován előadott lapos prózát is. Hárminchárom megnyilatkozás, s valamennyi más- és másképpen árulta el gazdájá egyéniségét.

Hasonlóan folyt le a nagyobbak próbája, s bizonyította magasabb szinten azt, hogy a versenynek ez a szakasza a szövegszerkesztés, az előadás tanulságos iskolája volt. A fiúk és lányok sikereiket a sportban és valamelyik művészeti ágban ecsetelték, de akadtak köztük jövőendő kutatók, feltalálók és írók is. A változatos témákról sokféle formában beszéltek; hallhattunk monológot, telefonbeszélgetést, megjelenítő erővel előadott izgalmas élménybeszámolót, helyszíni riportot stb. Valamennyien arról az egy nappalról — a nagy pillanatról — szóltak, amelyen mai kamaszalmuk valóra válandott.

Más jellegű képességet tett próbára a szóbeli verseny második menete. Villámkérdések hangoztak el, ezekre néhány másodpernyi gondolkodás után kellett felelniük a gyerekeknek. Felismerőképességüket bizonyították azzal például, hogy egy szószerkezetbe rejtett nevet fel tudtak-e fedezni. Szókincspróba volt az, hogy egy szóhoz szinonimákat tudnak-e felsorolni. Magyarázatot kellett adniuk arra, hogy mikor használjuk ezt vagy azt a szólást, közmondást. Idegen szót kellett magyarral felváltaniuk. Hangrendi módosítással kellett egy másik szót mondaniuk, vagy egy minta alapján hasonló szerkezetű szóalakot kellett társítani a példához. Stb. (Leginkább a szólásismeret hiányosságai derültek ki a kérdések nyomán.)

A szóbeli versenyen hallgatóként-nézőként részt vettek szülők és kísérő tanárok, hogy élő tapasztalatokat szerezzenek a döntő eseményeiről, tanulságul a jövőre nézve is mind családok, mind tanárok számára.

Mind a verseny indítása, mind az eredmény kihirdetése (a nagyszámú jutalmazott és tanáraik öröme) ünnepélyes keretek között történt. Nemes törekvés gazdagította ebben az évben is az immár hagyományos nyelv művelő versenyt a Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár igazgatóhelyettese, Pápayné Kemenczei Judit (aki kezdetől fogva fáradhatatlanul szervezte és bővítette a mozgalmat), Bertalan né Kovács Piroska mint a könyvtár új igazgatója, Jász-Nagykun-Szolnok Megye Közgyűlése, Szolnok Megyei Jogú Város Önkormányzata, a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Gyermekkönyvtáros Szekciója, a megye Tudományos és Ismeretterjesztő Társasága, a Megyei Művelődési és Ifjúsági Szolgálat, a Megyei Pedagógiai Intézet és a Városi Művelődési Központ jóvoltából. Az ünnepélyes záró aktuson Boros Lajos, a megyei közgyűlés elnöke köszöntötte a versenyzőket és a vendégeket, a Verseghy-érmeket és a pályadíjakat (mivel a versenybizottság tanárok számára szakmai tárgyú pályázatot is meghirdetett) Várhegyi Attila Szolnok város polgármestere adta át, miután Grétsy László és Szűts László szakszerű értékelése a versenyről elhangzott.

Szende Aladár

A kelet-európai szociolingvisztika története és perspektívái

1992. március 31-én az USA-beli Indiana Egyetem bloomingtoni campusán „East European Sociolinguistics: History and Prospects” címmel tartott tanácskozást három ország öt intézményének nyolc kutatója. A résztvevők azt a kérdést vitatták meg, hogy a szocializmus miként alakította és hogyan korlátozta a szociolingvisztika fejlődését a kommunista országokban, valamint: miben változott a kelet-európai szociolingvisztika a posztkommunista években. A tanácskozás résztvevői a következő témákról referáltak:

A kelet-európai társadalomtudományok és szociolingvisztika problémái (Jeffrey Harlig, Indiana University); szociolingvisztika Csehszlovákiában (Louise Hammer, Indiana University); új irányzatok az orosz szociolingvisztikában (Allen Grimshaw, Indiana University); a belorusz, lett és litván szociolingvisztika (Curt Woolhiser, Indiana University); a Budapesti Szociolingvisztikai Interjú című kutatás iránti ellenállás (Kontra Miklós, MTA Nyelv tudományi Intézet); a magyar szociolingvisztika kezdetei és a korabeli társadalomtudományi milió (Pléh Csaba, ELTE, a konferencia idején az Indiana University vendégprofesszora); lengyel szociolingvisztikai iskolák (Karol Janicki, Adam Mickiewicz University, Poznan); a 70-es évek lengyel szociolingvisztikájának látszólagos stagnálása (Dennis Preston, Michigan State University).¹

¹ Az elhangzott előadások átdolgozott változatai várhatóan 1994-ben jelennek majd meg.

Az alább következő beszámoló nem az egyes előadások, hanem a megvitatott témák alapján készült.

A tanácskozás alaptézise — nevezetesen, hogy a szocializmus előnytelenül befolyásolta a kelet-európai szociolingvisztika fejlődését, s emiatt az messze lemaradt a nyugati szociolingvisztikától — a konferencia szervezője, Harlig előadásában hangzott el. Ezt a tételt a szimpózium inkább elvetette, mintsem támogatta. Noha a konferenciát éppen az a — címében is hangsúlyozott — igény hívta életre, hogy résztvevői tüzetesen elemezzék, milyen hatása volt a szocialista/kommunista ideológiának a kelet-európai szociolingvisztikára, ezt csupán Harlig és Kontra előadásai tárgyalták. A többi hat előadó elvetette, de legalábbis gyengítette Harlig indító tézisét. Először: Harlig azon állítását, hogy a nyugatihoz mérhető kelet-európai szociolingvisztikai kutatások száma csekély, Grimshaw és Janicki cáfolták; szerintük az egykori Szovjetunióban és Lengyelországban a kutatások és publikációk mennyisége is jelentős. Másodszor: Pléh, Preston és Hammer — noha elismerték, hogy a szociolingvisztikai publikációk száma elégtelen (volt) —, úgy vélték, az okok nem függenek össze a szocializmussal. Olyan tradíciókat említettek, amelyek a szocializmus előtti Kelet-Európában éppúgy megvoltak, mint a szocialistában: nyelvi konzervativizmus és xenofóbia, a normativista, hagyománytisztelő nyelvészek idegenkedése a nyugati szociolingvisztika norma- és beszélőközösség-felfogásától. Woolhiser megjegyezte, hogy a Szovjetunió nem-orosz köztársaságaiban néhány (de távolról sem az összes) szociolingvisztikai elemzés az orosz második nyelvként beszélők káros anyanyelvi interferenciáit vizsgálta, és kiszűrőre nyelvpedagógiai tanácsokat fogalmazott meg. Hammer arról számolt be, hogy a kollokvialis cseh és szlovák nyelvet leíró kutatási eredményeket azért nem publikálták, mert az akadémiai hatalmasságok szerint kizárólag az irodalmi cseh tarthatott igényt a „nemzeti nyelv” megnevezésre. Kontra megemlítette, hogy Magyarországon a modern irányzatok képviselőit a hagyományos nyelvészek gyakran illették a „kozmpolita, amerikomán”, valamint „a magyar nyelvészeti hagyományokat semmibevevő” jelzőkkel.

Pléh megállapította, hogy a korai hetvenes évekbeli kutatások gyors elhalásának oka a magyar kutatók kiábrándulásában kereshető: elpárolgott a szociolingvisztika gyakorlati hasznosításába vetett hitük. E kutatók valódi liberális idealizmussal hittek a magyar társadalmi egyenlőtlenségek és nyelvhasználati különbségek leírásának fontosságában, de munkájuk céltalanná vált, amikor rá kellett jönniük: a problémák orvoslására kísérlet sem történik.

Leginkább Preston előadása tette nyilvánvalóvá, hogy a lengyel szociolingvisztika alakulását befolyásoló tényezőknek semmi köze nem volt a szocializmushoz. Sok, az alkalmazott nyelvészet felé forduló nyelvész kapcsolódott be a Center for Applied Linguistics által finanszírozott angol—lengyel kontrasztív kutatásokba, továbbá az angol idegen nyelvként beszélők szociolingvisztikai vizsgálatába. Ez utóbbi kutatási irány — mintegy véletlenül — nem járt azzal a veszéllyel, hogy feltárná a lengyel társadalmi szerkezet bármely jellemző vonását.

Mindebből tetten érhető, miként keletkezik a nyugati megfigyelőben téves (ha tényleg téves) benyomás a szocializmus hatásairól. A tanácskozás során nyilvánvaló módon kiderült, hogy a kelet-európai szociolingvisztikáról nyugaton elérhető ismeretek torzok. A torzképnek két oka van. Egyrészt — amint Pléh kifejtette — a magyar szociolingvisták szabadon taníthattak és kutathattak, de nem volt módjuk publikálni. Így kevés volt a bárki által elolvasható, könnyen hozzáférhető kutatási beszámoló, tanulmány, s ami olvasható volt, nem tükrözte a kutatások összességét. Másrészt, amint többen említették (legjelesebben Grimshaw): azok, akiknek szabad volt nyugatra utazniuk, konferencián előadniuk és nyugati orgánumban publikálniuk, azonosak voltak a kommunizmus propagálására legalkalmasabbnak ítélt személyekkel. Úgy tűnik, ez a megál-

lapítás áll a Szovjetunióra, Magyarországra és Csehszlovákiára is; Janiecki szerint Lengyelországra kevésbé.

Bár az előadók zöme a szocializmusnak a szociolingvisztika fejlődésére gyakorolt negatív hatását eltúloztottnak ítélte abban a formában, ahogy azt Harlig megfogalmazta, mégis vannak okok, amelyek ezt a feltételezést valószínűsítik. A tények hiteles feltárásának azonban akadályai vannak. Először is: a mai politikai helyzetben viszonylag kevesen vállalják, hogy ők bizony szocialista alapon művelték a társadalomtudományt a távolabbi vagy közelmúltban. Így aztán nehéz első kézből információhoz jutni arról, mit is jelenthetett szocialista elkötelezettséggel szociolingvisztikai kutatást folytatni. Kontra többször kijelentette, hogy a második világháború utáni magyar nyelvészet valódi történetét valószínűleg sosem fogjuk megismerni — ez igaz lehet a többi volt szocialista országra is.

Másodszor: azok a kelet-európai kutatók, akik komoly szociolingvisztikai kutatásokkal alapozták meg hírnevüket, például a korai hetvenes években, nem kívánnak feltétlenül a múlton rágódni, s nyilván távol áll tőlük azon nézetek védelme, amelyek a mai megítélés szerint alacsonyrendű szellemi környezetben születtek. Továbbá: alkotó kutatóknak megvan az a szokásuk, hogy saját tudományos módszerüket minden jelzőtől mentes tudományos módszernek tekintik. Ily módon a személyes beszámolók, memoárok valószínűleg sosem fogják elmondani a teljes igazságot.

Ugyanakkor meglepő coincenciák is találhatók. Woolhiser, Pléh, Preston és Harlig a tárgyalt országokbeli szociolingvisztika majdnem teljesen azonos kezdeti fejlődési folyamatát vázolták fel. A 60-as évek végén és a 70-es évek kezdetén az újnak és hatékonnak tekintett nyugati szociolingvisztikai módszerek fokozatosan kerültek be a lengyel, magyar és szovjet nyelvészetbe. Voltak, akik a szociolingvisztikát egy, a társadalomkutatásban jelentkező új „tudományosság” részének tekintették. Másokat az inspirált, hogy a szociolingvisztika a „nagyteljesítményű” nyugati, egyebek mellett Chomsky generatív grammatikájával is fémjelzett nyelvészet része volt. Végül pedig voltak kutatók, akik a nyelvi hátrány kutatási módszertanában — különösen Basil Bernstein munkáiban — hasznos eszközt vélték felfedezni a társadalmi igazságtalanságokat okozó nyelvi eltérések leírására. Mindez akkor történt, amikor a társadalmi egyenlőséget hirdető szocialista országokban szinte kísérletek történtek az osztálykülönbségek megszüntetésére és a szocializmus működőképessé tételére.

Az 1970-es évek közepére azonban az ilyen kutatások Lengyelország kivételével mindenhol megszűntek. Noha számos okot meg lehetne nevezni, amelyek a megszűnésben szerepet játszhattak a különböző szocialista országokban, csábító annak feltételezése, hogy eme országok fő közös tulajdonsága, nevezetesen: szocialista kormányaik, részben megmagyarázzák az események alakulását azonos voltát. A szociolingvisztikai kutatók az egyes szocialista országokban meglévő etnikai és társadalmi egyenlőtlenségeket kétséget kizáró módon mutatták meg. Úgy tűnik, ezt még eltűrték a „liberális” reformista korszakban. De feltételezhetjük, hogy a szociolingvisztika hamarosan azért vált kegyvesztetté, mert rájöttek „az illetékesek”, hogy huzamos művelése a társadalmi megosztottság és egyenlőtlenség folyamatos dokumentálását jelentette volna, ami már politikailag elfogadhatatlannak tartott.

A nyugati szociolingvisztika nehézkes keleti térhódításában a normatív nyelvfelfogás és a szocializmus nem könnyen szétválasztható szerepet játszottak. Kontra megemlítette, hogy a normatív nyelvészek gyakran marxistának vallották magukat, így is „védelmezve” a magyar nyelvet. Harlig szerint a szocializmusban a normatív nyelvművelés gyakorta funkcionált eleve létező társadalomirányítási mechanizmusként. Ily módon — legalábbis a tárgyalt országok némelyikében — abból, hogy a normatív nyelvművelést használták bizonyos nem kívánatos jelenségek elutasítására, nem következik, hogy a szocializmus maga nem játszott korlátozó szerepet.

Kontra ismertette az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó szociolingvisztikai kutatásokat. Bemutatta a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat létrejöttét és megemlíttette az *International Journal of the Sociology of Language* 1994-ben megjelenő magyar számát. Hammer a tanácskozás előtt néhány nappal szerzett tudomást arról, hogy a pozsonyi Comenius Egyetemen meghirdették az első csehszlovákiai szociolingvisztikai kurzust. Woolhiser lengyel, ukrán és lett kutatók közös kutatásait ismertette. Janicki áttekintett számos lengyel kutatást, köztük a társadalmi rétegződéssel, a nők helyzetével kapcsolatosakat, valamint azokat, amelyek Bernstein és Garfinkel munkáit taglalják. Röviden összefoglalta az *International Journal of the Sociology of Language* 1989-ben publikált lengyel számának keletkezéstörténetét is. Beszámolójának ez a része azt a benyomást erősítette meg a hallgatókban, hogy — mint Janicki korábban állította — a lengyel szociolingvisztika fejlődésére a szocializmusnak csak viszonylag csekély korlátozó hatása volt.

A pillanatnyi helyzet intellektuálisan sokat ígér, de pénzügyileg nyomorúságos. Minden tárgyalt országban megvan a megfelelő szociolingvisztikai kutatógárda és az igény arra, hogy vizsgálják a kisebbségeket, a nyelvhasználat társadalmi rétegződését, a nyelvileg hátrányos helyzetet, vagy a nyelvhasználatnak a közéletben és politikai életben játszott szerepét. A kutatások pénzügyi alapjai azonban nyomorszinten állnak. Grimshaw az orosz helyzetet katasztrófálisnak látja: a kutatók alig kapnak valami fizetést, nem jutnak hozzá a nyugati szakirodalomhoz (ezúttal nem a cenzúra, hanem a pénzhány miatt), infrastruktúrájuk málladozik és az egyre csökkenő kutatási összegekért egyre ádázabb küzdelmet kell folytatni. Kelet-Európa új korszakának ez a furesa ironiája: a megmaradt „cenzúra” tervezetlen és pénzügyi cenzúra. Ebben a tekintetben a Kelet máris túlon túl hasonlít a Nyugatra.

Jeffrey Harling

A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Szép Magyar Nyelvért Alapítvány támogatásával jelent meg.

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos: Az erdélyi gyógyi feredő és a gyógyfürdő.....</i>	86
<i>Pásztor Emil: A keresztyén szóváltozatról</i>	90

Szemle

Kemény Gábor: Szindbád nyomában (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>).....	93
Török Gábor: Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	96
Könyv Papp Ferencnek (Ismerteti: <i>A. Jászó Anna</i>).....	100
Robert Ilson: Assembling, Analysing and Using a Corpus of Autentic Language (Ismerteti: <i>Barát Erzsébet</i>)	102

A Nyelvőr hírei

<i>S. Hámosi Antónia: [Rácz Endre]</i>	106
<i>Szende Aladár: Verseghy Nyelvművelő Verseny</i>	107
<i>Jeffrey Harling: A kelet-európai szociolingvisztika története és perspektívái.....</i>	109

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel út 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj egy évre 280 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1 1389 Budapest, Pf. 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Piarista köz 1. III.). Példányonként kaphatók a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (Bp. XIII., Lehel út 10/A.) és az Akadémiai Kiadó STÚDIUM (1368 Budapest, Váci utca 22., Tel.: 1-185-881) és MAGISZTER (1052 Budapest, Városház utca 1., Tel.: 1-382-440) könyvesboltjaiban.

Nyelvészeti kiadványok

- Nyelvművelő kézikönyv. Szerkesztette: *Grétsy László és Kovalovszky Miklós*. I. kötet 1980., Akadémiai Kiadó 1294 oldal, 245,— Ft. II. kötet 1985. Akadémiai Kiadó 1291 oldal, 269,— Ft
- Magyar értelmező kéziszótár. Szerkesztette: *Juhász József—Szőke István—O. Nagy Gábor—Kovalovszky Miklós*. 2. kiadás, 1983. Akadémiai Kiadó. I—II. kötet, 430,— Ft
- O. Nagy Gábor—Ruzsiczky Éva*: Magyar szinonimszótár. 1978. Akadémiai Kiadó 593 oldal, 147,— Ft
- Régi magyar glosszárium (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára). Szerkesztette: *Berrár Jolán és Károly Sándor*. 1984. Akadémiai Kiadó 805 oldal, 228,— Ft
- Kiss Lajos*: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Negyedik, bővített és javított kiadás, I—II. kötet. Akadémiai Kiadó 1988. 821 + 822 oldal, 536,— Ft
- Benkő Loránd*: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei. 1980. Akadémiai Kiadó, 392 oldal, 115,— Ft
- Új magyar tájszótár. Főszerkesztő: *B. Lőrinczy Éva*, szerkesztő: *Hosszú Ferenc*. I. kötet, 1979. Akadémiai Kiadó 1053 oldal, 207,— Ft. II. kötet, 1988. Akadémiai Kiadó 1175 oldal, 305,— Ft. III. kötet, 1992. Akadémiai Kiadó 1341 oldal, 470,— Ft
- Petőfi-szótár (Petőfi Sándor életművének szókészlete). *Gáldi László* irányításával szerkesztette *J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre*. I. kötet 1973. Akadémiai Kiadó, 1167 oldal, 198,— Ft. II. kötet 1978. 1351 oldal, 228,— Ft. III. kötet 1987. 603 oldal, 197,— Ft. IV. kötet 1987. 800 oldal, 253,— Ft
- Erdélyi magyar szótörténeti tár. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette: *Szabó T. Attila*. IV. kötet, 1984. Kriterion Kiadó, Bukarest. 1298 oldal, 286,— Ft
- A magyar helyesírás-szabályai. 11. kiadás, 1984. Akadémiai Kiadó 388 oldal, füzve 23,— Ft, kötve 36,— Ft
- Székely nyelvföldrajzi szótár. Összeállította *Gállfy Mózes és Márton Gyula*. 1987. Akadémiai Kiadó, 455 oldal, 110,— Ft
- A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerkesztő: *Benkő Loránd*. I. kötet 1967. 1142 oldal, 250,— Ft; II. kötet 1970. 1111 oldal, 250,— Ft; III. kötet 1976. 1230 oldal, 285,— Ft; IV. kötet: Mutató. 1984. 493 oldal, 159,— Ft
- Soltész Katalin*: Arany János verselése. 1987. Akadémiai Kiadó 347 oldal, 58,— Ft
- Akadémiai kislexikon I. A—K. Akadémiai Kiadó, 1989. 1047 oldal, 495,— Ft; II. L—ZS 979 o., 590,— Ft
- Papp Ferenc*: Alkalmazott nyelvtudomány. Akadémiai Kiadó, 1989. 35 oldal, 16,— Ft
- Deme László—Fábián Pál (szerk.)*: Helyesírási kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1988. 687 oldal, 140,— Ft
- Rácz Endre*: Az egyeztetés a magyar nyelvben. 1991. 180,— Ft
- Szemere Gyula*: A Magyar Nyelvőr 70–100. évfolyamának mutatója. 1991. 280,— Ft